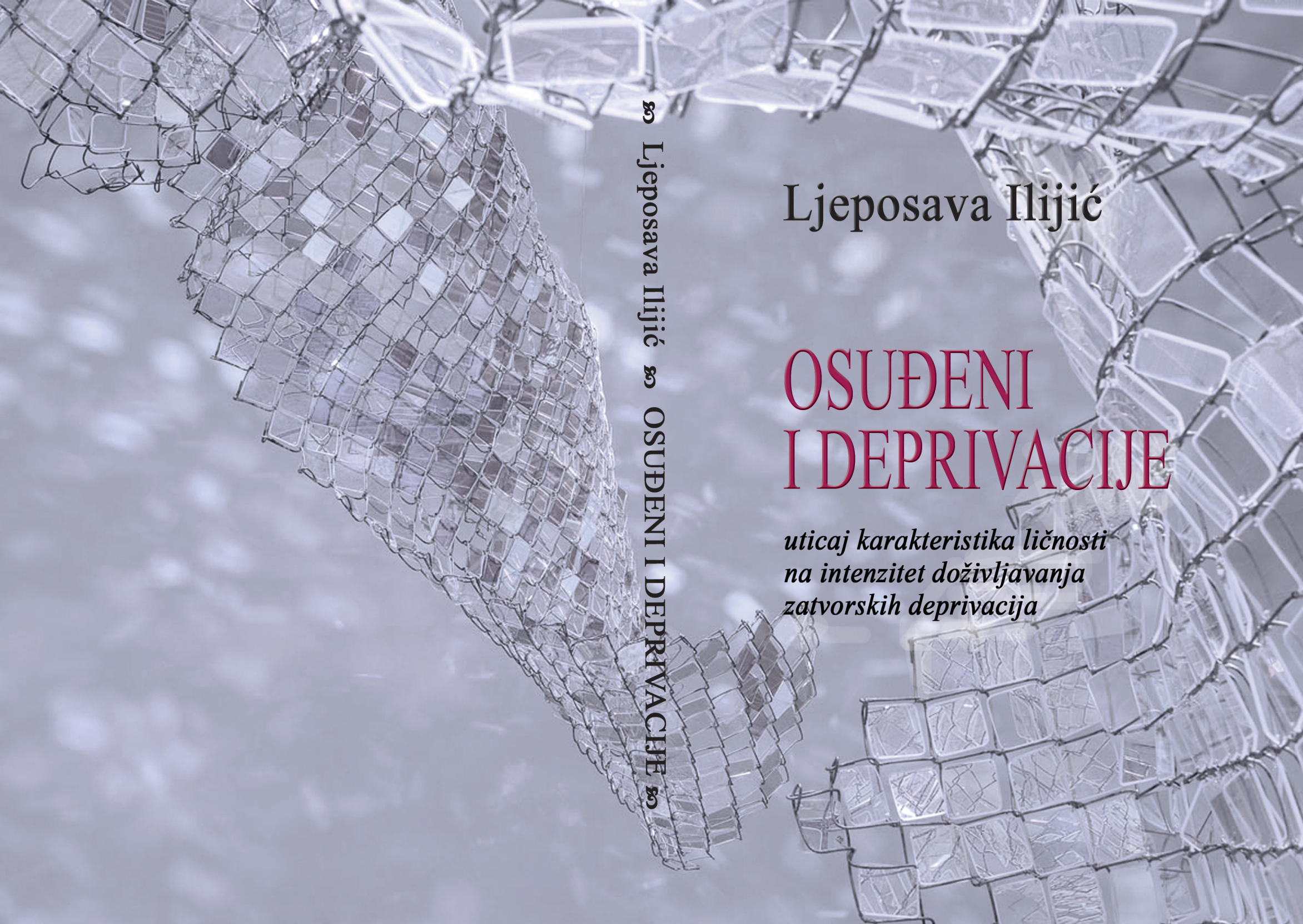

Ljeposava Ilijić

OSUĐENI I DEPRIVACIJE

*uticaj karakteristika ličnosti
na intenzitet doživljavanja
zatvorskih deprivacija*

» Ljeposava Ilijić » OSUĐENI I DEPRIVACIJE »

Ljeposava Ilić

OSUĐENI I DEPRIVACIJE

*-uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet
doživljavanja zatvorskih deprivacija-*

Beograd
2014

Mr Ljeposava Ilić

OSUĐENI I DEPRIVACIJE

*-uticaj karakteristika ličnosti na intenzitet doživljavanja
zatvorskih deprivacija-*

Izdavač

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd*

E-mail

krinstitut@gmail.com

Za izdavača

Dr Leposava Kron

Urednik

Dr Leposava Kron

Recenzenti

Prof. dr Zoran Ilić

Dr Zlatko Nikolić

Dr Zoran Stevanović

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Design korica

Ana Serenčeš

Štampa

Zuhra Simić

Tiraž

500

Objavljivanje ove knjige finansiralo je
**Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije**

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
UVOD.....	13
I DIO	17
1. NASTANAK I RAZVOJ KAZNE LIŠENJA SLOBODE U SVIJETU <i>opšti penitensijarni uslovi</i>	19
2. EVOLUCIJA ZATVORSKE KAZNE U NAŠEM ZAKONODAVSTVU	31
2.1. Evolucija kazne zatvora u Srbiji.....	32
3. KAZNA ZATVORA U SAVREMENOM ZAKONODAVSTVU SRBIJE <i>opšte zakonske odrednice</i>	41
4. DETERMINANTE POLOŽAJA OSUĐENIH LICA U MEĐUNARODNIM KONVENCIJAMA.....	49
4.1. Skup standardnih minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenicima.....	50
4.2. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.....	53
4.3. Evropska konvencija o sprječavanju mučenja, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka.....	54

5. O STANJU U KAZNENO POPRAVNIM ZAVODIMA U SRBIJI <i>problemi i perspektive</i>	57
II DIO	73
1. O NEGATIVNIM EFEKTIMA IZVRŠENJA KAZNE LIŠENJA SLOBODE I DEPRIVACIJAMA OSUĐENIH LICA.....	75
1.1. Deprivacija slobode	84
1.2. Deprivacija materijalnih dobara i usluga	88
1.3. Deprivacija heteroseksualnih odnosa.....	94
1.4. Deprivacija nezavisnosti	102
1.5. Deprivacija sigurnosti.....	107
2. O DEPRIVACIJAMA OSUĐENICA	117
2.1. Stanje u KPZ za žene u Požarevcu	119
2.2. Karakteristike ženske zatvorske populacije	123
2.3. O deprivacijama osuđenica	127
III DIO.....	133
1. TEORIJSKE I METODOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA	135
1.1. Pristup problemu istraživanja.....	135
1.2. Značaj i cilj istraživanja	142
1.3. Uzorak i varijable istraživanja	145
1.4. Pregled dosadašnjih istraživanja	149
2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	157
2.1. Stanje u kazneno popravnom zavodu u Požarevcu-Zabela	157
2.2. Prekobrojnost zatvorske populacije	158
2.3. Negativne tendencije u strukturi osuđenih.....	160
2.4. Nedostatak stručnih kadrova	163
2.5. Mogućnosti profesionalnog osposobljavanja i radnog angažovanja osuđenih.....	164

2.6. Slobodno-vremenske aktivnosti osuđenih.....	166
3. KARAKTERISTIKE ISPITIVANE POPULACIJE	171
3.1. Struktura ispitanika prema osnovnim demografskim karakteristikama	172
3.2. Struktura ispitanika prema osnovnim sociopsihološkim karakteristikama.....	181
3.3. Struktura ispitanika na osnovu kriminoloških karakteristika.....	190
3.4. Struktura ispitanika na osnovu penoloških karakteristika.....	196
4. REZULTATI KORELACIONE ANALIZE POSMATRANIH VARIJABLI	207
4.1. Deprivacije slobode.....	209
4.2. Deprivacije materijalnih dobara i usluga	209
4.3. Deprivacija heteroseksualnih kontakata.....	211
4.4. Deprivacija nezavisnosti.....	214
4.5. Deprivacija sigurnosti	216
5. REZULTATI REGRESIJE ANALIZE POSMATRANIH VARIJABLI	221
6. MULTIVARIJACIONA ANALIZA.....	225
6.1. Deprivacija heteroseksualnih odnosa i bračno stanje	229
6.2. Deprivacija materijalnih dobara i zanimanje.....	231
6.3. Deprivacija nezavisnosti i zanimanje	234
6.4. Deprivacija slobode i očekivanja	237
ZAKLJUČAK	243
LITERATURA	251

PREDGOVOR

Ova monografija predstavlja pokušaj jedinstvenog sagledavanja sveukupnosti zatvorske kazne s posebnim osvrtom na deprivacije osuđenih lica i proćavanje karakteristika ličnosti osuđenih, koje mogu u velikoj mjeri da utiĉu na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija, odnosno doprinose njihovom ublažavanju ili pojaćavanju.

Nastala je kao rezultat višegodišnjeg temeljnog rada i istraživanja autora na proućavanju znaćaja zatvorske kazne kao mjere društvene reakcije na kriminalitet i proućavanja osuđenih lica, njihovog položaja, uslova izdržavanja kazne, ali i deprivacija kao neminovnih posljedica njenog izvršenja.

U prvom poglavlju ukratko je opisan dug razvojni put kazne lišenja slobode, kao i najznaćajnji doprinosi brojnih škola krivićnog prava, koje su postavile temelje savremenoj penološkoj i kriminološkoj praksi, kako u pogledu shvatanja same kazne, naćina njenog odrećivanja, reforme kaznenog sistema, preko sistema izvršenja zatvorske kazne do osnovnih

principa resocijalizacije i socijalne reintegracije počinitelaca krivičnih djela.

Razmatranje osnova na kojima počiva zatvorska kazna učinilo se dovoljno važnim, upravo zbog toga što je taj prvi period, period njenog nastanka u kome se javlja individualizacija krivičnih sankcija, institut uslovnog otpusta, prve ideje o resocijalizaciji i popravljanju izvršioca krivičnog djela, klasifikacija osuđenih i institut postpenalne zaštite, predstavljaja osnovu na kojoj se bazira današnja, savremena shvatanja zatvorske kazne, a koji sa druge strane omogućava i njeno bolje i svestranije sagledavanje. Drugim riječima, prikazan je dug evolutivni put zatvorske kazne od njenih prvih pravnih kodifikacija do savremenih zakonskih odredbi koje je propisuju i uređuju. Obavezno poštovanje osnovnih minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenim licima kao i zabrana nehumanog postupanja prema istim, samo su neke determinante koje na najvišem nivou određuju i garantuju human i ljudski odnos prema svim zatvorenim licima. Naravno, teorijske proklamacije položaja i prava osuđenih lica nisu u skladu sa stvarnim položajem i uslovima u kojima većina osuđenih provodi svoje zatvorske dane. Kakvo je realno stanje u kazneno popravnim zavodima kakvi su uslovi izdržavanja zatvorske kazne, jedno od naslova u ovoj monografiji.

Drugi dio monografije čini detaljna analiza zatvorskih deprivacija, njenih pojava oblika, ali i prikaz najvažnijih rezultata dosadašnjih istraživanja koja su postavila temelje današnjih shvatanja i razumjevanja pojma zatvorskih deprivacija.

U ovom dijelu, posebna pažnja je posvećena populaciji osuđenica, odnosno ženskoj zatvorskoj populaciji, ali i objašnjenju različitosti doživljavanja zatvorske kazne i zatvorskih deprivacija u odnosu na populaciju osuđenih muškaraca.

Najvažniji rezultati istraživanja koji potvrđuju postojanje korelativnih veza između određenih demografskih, sociopsiholoških, penoloških i kriminoloških karakteristika osuđenih lica, sa intenzitetom doživljavanja zatvorskih deprivacija, prikazani su u trećem poglavlju ovog rada.

Zaključci, preporuke kao i neke osnovne ideje koje mogu poslužiti kao smjernice ka poboljšanju položaja osuđenih lica i smanjenju intenziteta doživljavanja zatvorskih deprivacija date su na kraju.

U Beogradu, 2014

Autor

UVOD

Lišenje slobode, kao krivična sankcija, odnosno kao redovno sredstvo pravne zaštite od izvršilaca krivičnih djela, javlja se tek sa prvim buržoaskim kodifikacijama, krajem XVIII i početkom XIX vijeka.

Uvođenje kazni lišenja slobode kao novog instrumenta represije, predstavlja progres u poređenju sa represivnim aparatom starog i srednjeg vijeka, koji se sastojao uglavnom od smrtnih kazni i brojnih svirepih tjelesnih kazni.

Istraživanja u kaznenim zavodima s ciljem proučavanja tog posebnog i specifičnog svijeta, izolovanog od javnosti, počela su početkom tridesetih godina prošlog vijeka, a prvi zainteresovani za taj posebni zatvorski socijalni sistem bili su sociolozi.

Praksa postupanja prema ljudima u uslovima zatvorske izolacije i ograničenja mjenjala se uporedo sa razvojem i napretkom društva. Sa pravom možemo da kažemo da je ona prešla dug put i različite faze, mjenjajući cilj, način izvršenja, oblik i sadržinu, od okrutnosti, nehumanosti, mučenja i

ispaštanja do današnje prakse koja je humanija, liberalnija i u većoj mjeri okrenuta očuvanju vrijednosti vezanih za ljudsko biće, njegov život, zdravlje i tjelesni integritet.

Međutim, proces humanizacije društva čini se ipak ne ide u korak sa praksom proklamovanja najviših ljudskih standarda odnosa prema čovjeku, posebno onome koji je lišen slobode. Pred osobe u zatvorskim ustanovama kao da su postavljeni dvostruki, često dijametralno suprotni zahtjevi. Izolacijom od društva i porodice, prekidom i lišenjem dotadašnjeg načina života, slobode kretanja, odlučivanja i organizovanja slobodnog vremena-osuđeno lice trpi brojne deprivacije, jer se od njega i očekuje da trpi uslove ograničavanja i lišavanja kao kaznu za ono što je sam učinio protiv društva. S druge strane, prisutan je zahtjev da osuđeno lice pozitivno reaguje za zatvorski tretman, da promjeni svoje ponašanje distancirajući se od daljeg izvršenja krivičnih djela i da odmah po izlasku iz zatvora postane koristan član društva.

Deprivacije osuđenih lica u zatvorima su poznat fenomen i predmet pažnje ne samo zakonodavaca, vladinih i nevladinih organizacija, već i široke javnosti iz oblasti prava, penologije i kriminologije, psihologije i sociologije. One međutim, imaju značajne efekte i neželjene posljedice na kasniju postpenalnu reintegraciju bivših osuđenika i spadaju u tzv. *nenamjeravane posljedice* kazni i kažnjavanja.

U svjetskoj i našoj praksi definisanje i izvršenje kazne zatvora uvijek je bilo direktno povezano samo sa pravima i položajem osuđenih na kaznu zatvora, ali ne i sa analizom i

smanjenjem nenamjeranih posljedica kažnjavanja, pa je ta prva oblast definisana i regulisana setom zakona, od najosnovnijeg Ustavnog, zatim Krivično-procesnog i Krivičnog, pa sve do Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i Zakona o socijalnom staranju. Deprivacije osuđenih lica i njihove posljedice su, nažalost ostale samo briga rijetkih penologa i uglavnom vaspitača u kazneno-popravnim ustanovama, ali je zato posljedice snosilo cijelo društvo. Otuda kritike o tzv. prezaštićenosti prestupnika koje je potisnula problem i brigu o žrtvama ne stoje. Da bi smo to saznali i dokazali potrebno je utvrditi koliko je to stvarno, a koliko je samo rezultat animoziteta socijalne sredine prema prestupnicima zbog potisnutog straha od kriminalaca i kriminaliteta. Definisanje i određivanja prava i položaja osuđenih lica kao praktična penološka, humana ili pak moralna obaveza socijalne sredine, nije dovoljno istraživana sa multidisciplinarnog aspekta. To pogotovo treba sagledati u svjetlu sve veće prenaseljenosti srpskih zatvora i pojave nove kategorije osuđenika za organizovani kriminalitet, terorizam, ratne zločine i slično.

Pažnja u ovoj monografiji je usmjerena ka analizi zatvorske kazne, ali i otkrivanju demografskih, socio-psiholoških, penoloških i kriminoloških karakteristika osuđenih lica, kao mogućih etioloških odrednica deprivacija ili onih faktora koji u zatvorskim uslovima te deprivacije mogu ublažiti ili pojačati.

Naime, zakonodavac i njegovi zakoni svojim određenjem normi, prava i položaja pojedinca-prestupnika definišu samo željene posljedice: lišenje slobode zatvaranjem i prestanak vršenja krivičnih djela, ali ne i sve posljedice lišenja slobode

koje neminovno proizilaze iz samog čina zatvaranja. Lišenje slobode, odnosno zatvaranje pojedinca, podliježe i tzv. unutrašnjim zakonitostima struktuiranja osuđeničke zajednice, tj. zatvorskoj socijalizaciji, koja ima veoma bitne uticaje na postizanje ili nepostizanje svrhe kažnjavanja.

Iako zakonodavac svojim određenjem normi, prava i položaja osuđenih nije namjeravao da izazove i druge posljedice, koje ipak neminovno postoje, polazna ideja istraživanja na čijim rezultatima je bazirana ova monografija, jeste upravo utvrđivanje njihovih efekata i načina na koji one utiču na efektivnost zatvorske kazne.

Dosadašnja istraživanja problema kazne zatvora i deprivacija osuđenih lica su obuhvatala "vidljivu" stranu tog problema sa aspekta neke od društvenih nauka: prava, sociologije ili psihologije. Demografske, socio-psihološke, penološke i kriminološke karakteristike osuđenih lica, kao faktori koji u velikoj mjeri mogu da utiču na intenzitet deprivacija, odnosno njihovo pojačavanje ili ublažavanje, nisu u ovom kontekstu proučavane u našim zatvorskim uslovima. Kriminološko-penološki aspekt je uglavnom parcijalno istraživao u nekim disertacijama i publikovanim radovima, ali nedostaje jasno fundirana cjelina problema kao pomoć zakonodavcu u definisanju krivično-pravnog okvira kazne zatvora i položaja osuđenih na kazne zatvora.

I DIO

1. NASTANAK I RAZVOJ KAZNE LIŠENJA SLOBODE U SVIJETU

opšti penitensijarni uslovi

Kaznena reakcija je najstariji i najduže primjenjivani oblik reagovanja društva ili društvenih institucija prema prekršiocima društvenih normi.

Nijedna etapa društvenog razvoja nije bila imuna na pojavu kriminaliteta, i bez obzira na to koje mjere su preduzimane, imale su jedan zajednički cilj koji je sadržan u težnji za eliminacijom prestupa.

Iako su oblici društvenog reagovanja na prestupe umnogome evoluirali do današnjih dana, kaznena reakcija je i danas jedan od osnovnih načina reagovanja društva na prestupništvo.

Savremene krivične sankcije, čiji je opšti cilj sadržan u ideji suzbijanja ponašanja kojima se povrijeđuju ili ugrožavaju vrijednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom, prešle su veoma dug razvojni put i posljedica su evolucije kaznene

reakcije društva na kriminalitet, razvoja društvene svijesti o ciljevima i svrsi tog reagovanja i svakako su produkt razvoja društva, ali i nauke o čovjeku i društvu uopšte.

Kao krivična sankcija u pravom smislu, kazna lišenja slobode se pojavljuje prvi put u XIV vijeku, a pravnu samostalnost dobija krajem XVIII vijeka uvođenjem *Code Penal* 1791. godine, koji je pored toga ograničio primjenu smrtne i tjelesne kazne, ukinuo kaznu lišenja slobode u doživotnom trajanju i prihvatio sistem apsolutno određenih kazni.

Za izvršenje kazne lišenja slobode, bilo je neophodno postojanje posebnih ustanova za njeno izvršenje, odnosno *zatvora*. Međutim, iako su zatvori kao ustanove postojale i prije uvođenja kazne lišenja slobode, oni su imali sasvim drugačiju funkciju, a bili su u funkciji istrage i zadržavanja optuženih do presude (*istražni zatvori*), služili su kao zamjena za neisplaćeni dug (*privatni zatvori*) ili su služili kao preventivna mjera protiv socijalno neadaptiranih osoba, kao što su prosjaci, skitnice, pijanice, bludnici i napuštena djeca (*policijski zatvor*).

Smatra se da je prvi zatvor, kao ustanova za izvršenje kazne lišenja slobode, bio Bridewell, nastao u Engleskoj 1553. godine, u kraljevskoj palati Henrija VIII. Ubzo, po uzoru na ovaj zatvor, osniva se i zatvor u Amsterdamu, ali i širom drugih evropskih gradova (Stevanović, 2012).

Lišavanje slobode kao kazna i zatvori kao ustanove za njeno izdržavanje, javljaju se krajem XVIII i početkom XIX vijeka, pa se od tada javljaju stvarni problemi u vezi sa izvršenjem kazne lišenja slobode i traženje najboljih načina izvršenja kako bi

postala efikasna u suzbijanju kriminaliteta (Stevanović, 2008:22).

Međutim, i pored brojnih naprednih humanih ideja o postupanju sa zatvorenicima, stanje u tadašnjim zatvorima je bilo izuzetno teško i nepodnošljivo. Praksa se odvijala vrlo često, suprotno izraženim namjerama zakonodavca da se osuđenik treba popraviti.

U ovim zatvorima, do početka XIX vijeka, izvršenje kazne zatvora bilo je zajedničko za sva osuđena lica, što znači da nije bilo diferenciranja osuđenika ni po kom kriterijumu. Na istom mjestu, kaznu su služili i mentalni bolesnici i zdravi prestupnici, maloljetnici i stariji, teški kriminalci zajedno sa izvršiocima lakših krivičnih djela i prestupa.

I postupanje prema osuđenima je bilo i više nego nehumano. Zatvori su bili pretrpani, neuredni, bez osnovnih životnih uslova, što je vrlo često dovodilo do brojnih epidemija širih razmjera, pa je i stopa smrtnosti zatvorenika u tako lošim uslovima bila izuzetno velika.

Takvo stanje u zatvorima međutim, inspirisalo je brojne humaniste na nove reforme kaznenog sistema. Havard (Howard) je bio jedan od prvih koji je oštro kritikovao takvo stanje u zatvorima, ujedno dajući prijedloge za novu reformu kaznenog sistema. Smatrao je da zatvori moraju biti podignuti na zdravom mjestu, u blizini tekuće vode, sa dovoljno svjetla i vazduha, bez vlage, sa visokim zidovima koji bi sprečavali bjekstvo. On se oštro zalagao za uvođenje discipline u zatvorima, ali je smatrao da je potreban dobar i stručan kadar koji bi mogao da primjenjuje

propise u odnosu na određene kategorije osuđenika. Radi lakšeg održavanja, ali i bolje higijene osuđenika, predlagao je da osuđenici nose jednoobrazne uniforme.

Posebnu pažnju je posvećivao radu kao sredstvu vaspitanja, jer je vjerovao da se putem rada osuđenici mogu popraviti, ali da veliku ulogu u procesu popravljanja ima i moralno vaspitanje, pa je predlagao i uvođenje moralnog vaspitanja. Propagirao je ideju o ćelijskom sistemu izdržavanja kazne zatvora, koji bi obuhvatao noćni smještaj osuđenika, dok bi u toku dana osuđeni zajedno radili i provodili vrijeme. Međutim, njegove napredne ideje o reformi kaznog sistema, nisu naišle na veliki odjek u samoj Engleskoj, ali su zato dosta bolje prihvaćene u drugim državama, posebno u Francuskoj i u Americi. Njegov koncept organizacije i reforme zatvorskog sistema najsvestranije su podržali Mirabo u Francuskoj, Džeremi Bentam u Engleskoj, Franklin u Americi i brojni drugi.

Mirabo se po ugledu na Havarda, zalagao za uvođenje ćelijskog sistema, za obavezan rad osuđenika, ali i za uvođenje određenih pogodnosti ili nagrada za ispunjavanje obaveza i postignuti napredak.

Bentam je takođe inspirisan idejama Havarda, prvi izložio novu ideju arhitektonskog uređenja zatvora (poznat i kao "*pan opticum*" ili zrakasti kazneni zatvor). Smatrao je da osuđenici treba da budu radno angažovani, ali i da za taj rad oni moraju biti i adekvatno plaćeni.

U mnogim zemljama se upravo na osnovu ovih ideja i uveo Ćelijski sistem izvršenja kazne lišenja slobode. U takvom sistemu,

osuđena lica su bila odvojena u samicama, kako bi se spriječilo širenje "kriminalne zaraze", a i vjerovalo se da će osuđeno lice upravo kroz izolaciju doživjeti moralni preporod. Uprkos ovim reformskim idejama i mjerama, te manjim ili većim poboljšanjima uslova života osuđenika, može se ipak zaključiti da ova prva zatvorska reforma nije postigla značajniji uspjeh.

Međutim, vrlo brzo je postalo jasno da takav sistem izdržavanja kazne zatvora ne daje očekivane rezultate, pa je ovaj sistem doživio reforme.

Sistem ćutanja ili Oburnski sistem je nastao na temelju reforme prethodnog sistema, a bazirao se na ideji da osuđenici noći provode izolovani u svojim ćelijama, a dan provode u radnim aktivnostima, ali bez prava da sami međusobno komuniciraju. I ovaj sistem izdržavanja kazne zatvora vrlo brzo je ukazao na svoje slabosti, posebno to što izolacija osuđenika i nedostatak komunikacije postižu još i dodatne negativne posledice po ličnost osuđenika (Nikolić, 2000:359).

Nakon neuspjeha navedenih sistema izvršenja kazne lišenja slobode i izostajanja očekivanih rezultata, izlaz je tražen u novim idejama koje treba još više da humanizuju odnos prema osuđenicima, ali i poprave njegov položaj u zatvoru, više ga radno angažuju, ali i izazovu veće promjene postojećeg ponašanje u pravcu društveno poželjnijeg i prihvatljivijeg.

Progresivni sistem je kao takav predstavljao sasvim novi kvalitet u humanizaciji odnosa prema osuđenim licima, ali je i njegovom koncepcijom snažno pokrenuta kako ideja, tako i praksa prevaspitanja osuđenika. Upravo ta ideja prevaspitanja

osuđenih lica u toku izdržavanja kazne zatvora je predstavljala potpuno novi pristup u sagledavanju svrhe izricanja i izvršavanja kazne zatvora, ali je i otvorila nove puteve narednom periodu kaznene reakcije-periodu individualizacije.

Savremeni pojam individualizacije, koji su prihvatile sve škole i koji je osnova savremenog krivičnog prava, u osnovi proizilazi iz Ferijevih djela, jer je on prvi ukazao na to da zločinca treba liječiti, a ne kažnjavati vršenje krivičnih djela. Oblici i metodi društvene reakcije, treba da variraju prema različitim kategorijama zločinaca. Osim toga, dva velika sredstva za postizanje individualizacije, o kojima se danas u krivično-pravnoj i penološkoj praksi govori, otkrio je upravo Feri. To je prije svega, medicinsko-psihološko i socijalno ispitivanje delinkvenata, problem koji je naučno pokrenut ponovo u savremenom periodu i na međunarodnom planu i koji predstavlja naučni program moderne kriminalne politike.

U svojoj "*Kriminalnoj sociologiji*" Feri je ukazivao na nužnost da se, na svakog osuđenika primjeni poseban tretman poslije medicinsko-psihološkog i socijalnog ispitivanja. Tako s pravom možemo reći da je ovaj veliki mislilac začetnik moderne individualizacije, kojoj prethodi naučno upoznavanje ličnosti delinkventa, kako u fazi izricanja, tako i u fazi izvršenja krivičnih sankcija. Svjestan objektivnih teškoća za ostvarivanja ovoga širokog koncepta individualizacije, Feri je preporučivao postupnost u njegovoj realizaciji. Na drugom mjestu, kao efikasno sredstvo za ostvarivanje moderne individualizacije, Feri je preporučivao i pravosudnu kontrolu postupka izvršenja

krivičnih sankcija, koju bi vršile sudske vlasti (Kupčević-Mladenović, 1972:50).

Princip dualiteta krivičnih sankcija smatra se zaslugom sociološke škole. Proizilazi iz naučnog obrazloženja principa individualizacije krivičnih sankcija i zahtjeva da se u pogledu nekih kategorija delinkvenata, predvide sankcije koje će imati druge ciljeve i to više preventivnog karaktera.

Za krivično zakonodavstvo ovog perioda, karakteristično je pomjeranje težišta s krivičnog djela na krivca, subjektivni momenat postaje pretežniji pod uticajem pozitivističke i sociološke škole. Ovakva orijentacija upravo doprinosi i dubljoj naučnoj razradi načela individualizacije krivičnih sankcija. Na liniji sprovođenje ovog načela, zaveden je sistem ublažavanja kazni, ustanova uslovne osude i uslovnog otpusta, a kao posljedica prihvatanja nove kategorije "*opasnog stanja*", represivni mehanizam se dopunjava mjerama bezbjednosti i vaspitnim mjerama za maloljetnike.

Neposredno nakon drugog svjetskog rata, na području nauke krivičnog prava i kriminologije, začele su se potpuno nove ideje i koncepcije koje su nagovještavale korjenito preusmjeravanje pogleda na osnovne probleme, naročito u pogledu preventivne i represivne politike suzbijanja kriminaliteta.

Shvatanja da u borbi protiv rastućeg kriminaliteta društvo treba da razvije punu aktivnost, koja će primarno biti usmjerena ka resocijalizaciji delinkventa i njegovoj reintegraciji u društvo, predstavlja suštinu nove doktrine sadržane u idejama Pokreta društvene odbrane. U njoj dominira nastojanje da se pronađu

konkretnija i efikasnija sredstva reakcije društva na kriminalitet, pri čemu se u centar pažnje stavlja upravo učinilac, a ne njegovo krivično djelo. Pristalice Nove društvene odbrane, ukazivale su na opasnost klasifikacija počinilaca krivičnih djela po uzoru na klasifikaciju pozitivista, navodeći kao argumente stavove da nauka nije još uvijek dostigla taj stepen razvoja da bez greške može da klasifikuje ljude po osobinama.

Zadatak kriminologije, nije u tome da delinkvente razvrstava u unaprijed određene kategorije, nego da istražuje i objašnjava uzroke koji su doveli do toga da jedno lice, sa određenom biopsihičkom konstitucijom, u konkretnoj društvenoj sredini i pod određenim uslovima, izvrši krivično djelo, kao i da utvrdi vjerovatnoću njegovog popravljavanja i to ocjenom moralnih i psihičkih mogućnosti koje treba da predstavljaju oslonac za program reedukacije i resocijalizacije delinkventa (Kupčević-Mladenović, 1972:55).

Ostvarenje preventivnih ciljeva kriminalne politike podrazumjeva preduzimanje niza preventivnih mjera, koje bi djelovale u pravcu otklanjanja povoda za vršenje kriminalnih radnji. Skala ovih mjera je vrlo bogata, a njihova deteljnija razrada zavisi upravo od kriminalne politike svake zemlje. Ipak, među mjerama koje mogu biti zajedničke su npr. mjere preduzete u borbi protiv alkoholizma, skitničenja, nezaposlenosti - razvijanje mreže socijalnih i drugih institucija i sl. Pored ovih direktnih mjera prevencije, preporučuju se razni vidovi preventivne djelatnosti na području privrednog, sociološkog, kulturnog, ekonomskog i političkog života, kojim se na širokom frontu utiču u pravcu otklanjanja uzroka kriminaliteta.

Ispitivanje uzroka asocijalnog i delinkventnog ponašanja predstavlja ocjenu okolnosti pod kojima je krivično djelo izvršeno, kao i ličnog stanja počinioca, tj. svih bio-psiho-socijalnih komponenti njegove ličnosti. Samo putem opservacije ličnosti, zasnovane na naučnim metodama, može se, po shvatanju pristalica Društvena odbrane, otkriti put za resocijalizaciju delinkventa. Ključno pitanje jeste i pitanje tretmana počinioca krivičnog djela. Tretman mora biti strogo individualizovan, a svrha svih tretmana se sastoji u otklanjanju smetnji koje su sprječavale delinkventa da prihvati društveno-poželjno ponašanje.

Ovi zahtjevi se tiču ne samo penološkog tretmana, iako je na njemu glavni akcenat zahtjeva nove doktrine, nego i u fazi postpenalnog života, jer je postupanje sa čovjekom poslije penološkog tretmana dio cjelokupnog procesa resocijalizacije, koji započinje postupkom pred sudom i ne završava se tretmanom u penitensijarnoj ustanovi. Određivanje tretmana sastoji se u prilagođavanju krivične sankcije prirodi individue delinkventa s ciljem da se postigne osnovni cilj krivične sankcije. Ovdje se ni u kom slučaju ne misli na opšteusvojene principe odmjeravanje krivične sankcije, već na doslijednu individualizaciju postupka prema učiniocu i izboru najpogodnijeg tretmana. U fazi krivičnog postupka to će biti izbor između institucionalnog ili vaninstitucionalnog tretmana, dok u fazi penitersijarnog tretmana to znači izbor između raznih mogućih postupaka i metoda individualne i grupne terapije.

Pokret društvene odbrane je u najvećoj mjeri zaslužan za prevazilaženje ranijih shvatanja i afirmaciji progresivnih ideja u oblasti politike društvenog i pravnog suprotstavljanja kriminalitetu.

Najveći broj njegovih postavki, zajedno sa izvjesnim doprinosima klasične, pozitivističke i sociološke škole, čine osnovu savremene kriminalne politike. Ta osnova, svakako nije rezultat nekog revolucionarnog teorijskog opredjeljenja, već je prije svega rezultat dugog procesa razvoja kako nauke, tako i samog društva. Naravno, praksa suprotstavljanja kriminalitetu, kao društvenoj i individualnoj pojavi, nije jedinstvena u svim zemljama, već je determinisana upravo socio-kulturnim, idejno-političkim, klasnim i drugim prilikama pojedinih društava.

Pokret društvene odbrane izvršio je veliki uticaj kako na zakonodavstva brojnih zemalja, tako i na međunarodne organizacije, a upravo pod uticajem ove doktrine, Organizacija ujedinjenih nacija je 1955. godine usvojila ***Standardna minimalna pravila postupanja sa zatvorenicima.***

U ovom dokumentu se, pored ostalog insistira i na tome da je prevaspitanje osnovni cilj kazne, čime se postiže osposobljavanje osuđenika za vršenje pozitivnih uloga na slobodi; da u procesu prevaspitanja treba koristiti savremene vaspitno-moralne i druge mjere razvijanja odgovornosti, moralne svijesti i savjesti, društvene discipline uz poštovanje njihovog dostojanstva, psihičkog i fizičkog integriteta (Jašović, 2000:45).

Pod uticajem ove naučne orijentacije Društvene odbrane, došlo je ne samo do proširenja naučnog i praktičnog djelovanja penološke nauke, već i do njenog sve većeg diferenciranja i osamostaljivanja.

Krajem XIX i početkom XX vijeka ona se počinje i intenzivnije razvijati kao samostalna nauka o krivičnim sankcijama i njihovom izvršenju, tako da se i oslobađa okrilja ne samo krivičnog prava i kriminologije, iz kojih je potekla, već i kriminalne politike.

Isticanje koncepta prevaspitanja, kao osnovnog opredjeljenja savremene kriminalne politike i penološke prakse, ne znači i potpuno eliminisanje represije i retribucije iz savremenih oblika krivične reakcije na kriminalno ponašanje, jer najveći broj savremenih zakonodavstava predviđaju krivične sankcije po logici-za teže djelo, duža i teža kazna.

Osim toga, uprkos svim nastojanjima u pravcu humanizacije tretmana, krivične sankcije imaju neprijatan karakter za osuđena lica, što se posebno odnosi na kaznu zatvora, koja se doživljava i kao represija (Jašović, 2000:46).

* * *

U ovom prvom poglavlju ukratko je opisan dug razvojni put kazne lišenja slobode, kao i najznačajniji doprinosi brojnih škola krivičnog prava, koje su postavile temelje savremenoj penološkoj i kriminološkoj praksi, kako u pogledu shvatanja

same kazne, načina njenog određivanja, reforme kaznenog sistema, preko sistema izvršenja i principa resocijalizacije i socijalne integracije počinitelaca krivičnih djela.

U narednom poglavlju akcenat će biti stavljen na sagledavanje svih aspekata kazne lišenja slobode u našoj zemlji, determinante položaja osuđenih lica u međunarodnim konvencijama, ali i na sagledavanje stvarnog stanja koje je daleko od proklamovanih ideja i zagarantovanih prava osuđenih lica.

2. EVOLUCIJA ZATVORSKE KAZNE U NAŠEM ZAKONODAVSTVU

Evolucija penitencijarnog sistema u Jugoslaviji, pored opštih i zajedničkih karakteristika njegovog razvoja u svijetu, imala je i svoje specifičnosti. U svom razvoju penitencijarni sistem je prošao kroz različite faze dok nije postavljen i utvrđen našim krivičnim zakonodavstvom.

Međutim, njegov razvojni put nije tekao u istim društveno-ekonomskim i pravno-političkim uslovima, što je moralo da se odrazi i na području izvršenja kazni lišenja slobode. Shvatanje zatvora, njegove organizacije, režima i ciljeva, mjenjalo se i tokom istorije naših naroda, poprimajući obilježja pravnog shvatanja pojedinih društveno-političkih sistema u raznim periodima razvoja.

Pored toga, ni u okviru pojedinih perioda razvojni put penitencijarnog sistema nije bio jednak na području naših bivših država, s obzirom na specifične uslove pod kojima su iste nastajale i razvijale se. U zavisnosti od istorijskog položaja

pojedinih država, osjećali su se različiti strani uticaji na krivično pravo i krivično zakonodavstvo.

Iako se tradicionalni oblici zatvaranja delinkvenata mogu pratiti i slijediti i kod nas već od najstarijih pravnih izvora, značajno je istaći i specifičnosti sistema izvršenja kazni lišenja slobode. Poznato je da se, nešto kasnije nego u drugim zemljama Evrope, kazne lišenja slobode zavode u zakonodavstvu pojedinih zemalja bivše Jugoslavije i to uglavnom sredinom XIX vijeka.

S obzirom da je u prvom poglavlju obrađena tema istorijskog razvoja kazne zatvora u evropskim zemljama, u narednom dijelu će sva pažnja biti posvećena analizi zatvorske kazne i njenom zakonskom regulisanju u našoj zemlji.

2.1. Evolucija kazne zatvora u Srbiji

U feudalnoj Srbiji kazna lišenja slobode-*tamnica* pojavljuje se prvi put u pravnim dokumentima još u doba Nemanjića i to u tzv. hristovuljama- poveljama¹. I Dušanov zakonik (1349) predviđa kaznu lišenja slobode koja se izvršavala u carskim, vlastelinskim i ćefalijskim zatvorima.

Nakon vladavine Turaka, kazna zatvora se pojavljuje tek u Karađorđevom zakoniku (1807) pod nazivom aps, ali se vrlo rijetko primjenjivala i to obično prema počiniocima lakših krivičnih djela. Ona se obično primjenjivala kumulativno, sa nekim drugim krivičnim sankcijama ili kao njihova zamjena.

¹Među najznačajnijim poveljama su povelja Đorđa Skopskog iz 1299. god., Svetostefanska iz 1348. god. i Arhandelovačka povelja iz 1313. god.

Ustanove u kojima se izvršavala ova kazna zatvora-apsane, bile su malobrojne i neuređene, nije postojala nikakva klasifikacija osuđenika, ni po kakvom osnovu, a najčešće su se nalazile u neposrednoj blizini sudnica.

Početak vladavine Miloša Obrenovića obilježio je i povratak na običajno pravo i Krmčiju Svetog Save. Ono što je karakteristično za taj period bilo je i to da se pored tjelesnih kazni sve više primjenjuje i kazna lišenja slobode, za koju su predviđena tri oblika: robija, zatočenje i zatvor.

Robija je mogla biti vječita (*tamnica*) ili vremenski određena, a prema težini djelila se na: robiju sa teškim gvoždem, robiju sa lakšim gvoždem i robiju bez gvožđa. *Zatočenje* je, takođe, moglo biti vječito ili vremenski ograničeno u zavisnosti od težine počinjenog djela, ali i socijalnog statusa učinioca. *Zatvor* je mogao biti javni, koji je najčešće izvršavan u kombinaciji sa tjelesnim kažnjavanjem ili slabijom ishranom ili kućni zatvor, koji je bio predviđen za učinioce dobrog vladanja ili one čija bi porodica zapala u određene nevolje odlaskom u zatvor njenog člana (Atanacković,1988).

U Srbiji je 1860. godine bio na snazi *Kriminalni ili Kazniteljni zakon*. U njemu su kao kazne lišenja slobode bili predviđene za zločine-robija i zatočenje, a za prestupe i istupe kazna zatvora. Robija nije mogla biti kraća od dvije godine, a izdržavala se u robijašnicama u kojima su osuđeni bili klasifikovani jedino po polu. Za jedan broj natežih krivičnih djela (*razbojništvo, hajdukovanje*) kao dodatka kazni izricano je obavezno i stavljanje u okove, a za druga krivična djela

stavljanje u okove je imalo fakultativni karakter. Žene i maloljetnici su bili izuzeti od primjene okivanja, a od 1868. godine i politički delinkventi. Inače, okovi su bili predviđeni i kao disciplinska kazna, ali najduže na tri mjeseca.

Zatočenje je bila blaža kazna od robije, ali ni ona nije mogla biti kraća od dvije godine i za zatočenike nije bilo predviđeno okivanje. Zatočenje se izdržavalo u posebnim zatvorima ili u zasebnim dijelovima robijašnica. Rad osuđenih lica nije bio obavezan, a zatvorenici su se mogli hraniti i odjevati o svome trošku. Na ovu kaznu su najčešće bili osuđivani politički delinkventi.

Ono što je predstavljalo veliku novinu u krivičnom zakonodavstvu tog perioda, predstavlja uvođenje institucije uslovnog otpusta 1869. godine. Uslovno je mogao biti otpušten osuđenik koji je osuđen na kaznu robije, zatočenja ili zatvora duže od dvije godine, ako je od presuđene kazne izdržao polovinu ili dvije trećine, pod uslovom da je za vrijeme izdržavanja kazne bio dobar radnik i pokazao određene znake popravljivanja. U slučaju zamjene smrtne kazne kaznom lišenja slobode, zahtjevalo se 20 godina izdržane kazne. Uslovni otpust je, inače dodjeljivao ministar pravde na prijedlog specijalne komisije, koja je od uprave kaznenih zavoda primala zahtjeve tromjesečno.

Uslovno otpuštenom osuđeniku određivano je mjesto stanovanja uz mogućnost promjene, s tim što nije mogao boraviti u mjestu u kome mu je u odluci zabranjen boravak. Pored ove zabrane, Zakon je predviđao i druge zabrane kao što su npr. zabrana opijanja ili posjećivanja krčmi. Uslovni otpust

je mogao biti opozvan u slučaju izvršenja novog krivičnog djela, koje bi poljuljalo vjeru u njegovu promjenu na bolje, kao i u slučaju prekršenih obaveza i zabrana nametnutih u odluci o uslovnom otpuštanju.

Izvjесne kategorije osuđenika nisu mogle da se koriste ustanovom uslovnog otpusta. To ograničenje je bilo, uglavnom, predviđeno za lica u drugom povratu, zatim za lica vraćena sa uslovnog otpusta, ali i za sveštenike i činovnike, ukoliko su osuđeni zbog zloupotrebe vlasti (Kupčević-Mladenović, 1972:173).

Ovaj period obilježio je i donošenje pravnog dokumenta pod nazivom "*Pravila o domaćem redu u kaznenim zavodima u Beogradu, Nišu i Požarevcu*" 1886. godine.

Ovaj dokument je nalagao obavezan ljeakarski pregled osuđenih lica, oduzimanje stvari, upoznavanje osuđenika sa pravilima ponašanja, kao i obilježavanje osuđenika brojevima.

Takođe, ovim dokumentom se određuje i da postupanje prema zatvorenicima treba da bude strogo, ali na pravičan i čovječan način u cilju njihovog moralnog popravljanja. Osuđenim licima su dozvoljeni međusobni kontakti, posjete, dopisivanje i prijem paketa, kao i podnošenje žalbi upravniku zavoda.

* * *

S pravom se može reći da je u ovom periodu ostvaren izuzetno značajan napredak kako u pogledu načina izvršenja

kazne zatvora, tako i u pogledu postupanja prema osuđenim licima, čime su postavljeni temelji mnogim savremenim rješenjima. Tu se prije svega misli na klasifikaciju osuđenih, rad i profesionalno osposobljavanje, nagrađivanje i pogodnosti, ali i obaveznu zdravstvenu zaaštitu, kao i uvođenje instituta uslovnog otpusta.

Zakon o izvršenju kazni koji je stupio na snagu 1948. godine predviđao je i regulisao organizaciju i način izvršenja svih kazni predviđenih Krivičnim zakonom. Značaj ovog zakona je veliki, ne samo sa stanovišta njegove kompletnosti u regulisanju izvršenja kazni lišenja slobode, već i sa stanovišta njegovih radikalnih i originalnih rješenja u penitensijarnoj oblasti. Ovim zakonom posebno je koncipirana specifična varijanta progresivnog sistema.

Poznato je da je u penitensijarnoj oblasti između dva svjetska rata, skoro u čitavom svijetu dominirala koncepcija irskog progresivnog sistema, koji se od početka XX vijeka afirmisao kao najnapredniji sistem izvršenja kazni lišenja slobode. Ipak, iako je ovaj sistem smatran veoma naprednim i kao takav, uveden u velikom broju zemalja, pa i u bivšoj Jugoslaviji, on na našim prostorima nikada nije bio široko prihvaćen. Istina, zadržana je njegova osnovna ideja "napredovanja osuđenika tokom izdržavanja kazne", ali je ona modifikovana u pravcu eliminisanja njegove prve faze ćelijskog zatvora, a i obogaćena raznim instrumentima stimulacije osuđenika u procesu prevaspitanja.

Zakonom je koncipiran i utvrđen sistem izvršenja kazni lišenja slobode koji se bazira na principu *zajedničkog boravka osuđenih lica*, principu klasifikacije osuđenih, principu humanizacije, resocijalizacije i individualizacije tretmana.

Pored ovog bitnog obilježja, Zakonom je penitensijarni sistem modernizovan i drugim naprednim rješenjima iz oblasti sredstava i metoda prevaspitanja osuđenih, koja se sastoje u intenzivnom individualnom i grupnom radu, nastavnom, vaspitnom i kulturnom radu. Osuđenim licima je zagaranтовan nedeljni odmor, osmočasovni rad, nagrada za rad, zdravstvena zaštita, osiguranje u slučaju nesreće na poslu, komuniciranje sa spoljnim svijetom putem dopisivanja, pošiljki i dr.

Krivičnim zakonom iz 1951. godine u posleratnoj Jugoslaviji, predviđena su dva oblika kazni lišenja slobode: strogi zatvor i zatvor. Strogi zatvor je predstavljao težu kaznu i izricao se za teža krivična djela i to u trajanju od 1 do 15 godina. Zatvor, koji je bio predviđen za lakša krivična djela, izricao se u trajanju od 3 dana do 3 godine. U pogledu izvršenja kazni strogog zatvora i zatvor nisu postojale bitnije razlike, sem u pogledu prava osuđenih na prijem pošte, paketa posjeta i prava na dopisivanje.

Nakon donošenja novog Krivičnog zakonika 1951. godine, koji je izmjenio dotadašnji sistem krivičnih sankcija, odnosno koji je ukinuo ranije vrste kazni lišenja slobode i uveo strogi zatvor i zatvor, donesen je iste godine i Novi zakon o izvršenju kazni, mjera bezbjednosti i vaspitno-popravnih mjera.

Iako se Novi zakon o penitensijarnoj materiji na razlikuje bitno od Zakona iz 1948. godine, treba istaći da on predstavlja znatno dublju i doslijedniju razradu principa penitensijarnog sistema i naročito, razradu pojedinih institucija i mjera koje treba preduzeti u cilju resocijalizacije osuđenih lica. Značajno je da je ovim Zakonom ***prvi put kod nas uveden institut postpenalne zaštite osuđenih puštenih na slobodu***, a uvedene su i posebne službe straže u ustanovama umjesto pripadnika narodne milicije.

Zakon iz 1959. godine nije donio značajnije izmjene u ovoj oblasti, osim što je ukinuta mogućnost zamjene smrtno kazne kaznom doživotnog strogog zatvora i čime je kazna doživotnog lišenja slobode prestala da postoji u našem zakonodavstvu.

Međutim, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija iz 1961. godine donosi nova rješenja: otvorene kazneno-popravne ustanove, veće pogodnosti, poboljšanje uslova za opservaciju, klasifikaciju i radnu terapiju, ali i proširene mogućnosti uslovnog otpusta.

Izmjene Zakona o izvršenju krivičnih sankcija iz 1964. i 1968. godine nisu donijele neke značajnije promjene u samom postupku izvršenja kazni lišenja slobode, ali je u posljednjoj izmjeni nadležnost za poslove izvršenja krivičnih sankcija prebačena sa organa unutrašnjih poslova na organe pravosuđa, čime je ucrtan put prenošenja zakonodavne nadležnosti u ovoj oblasti sa federacije na republike.

Krivični zakon SFRJ koji je stupio na snagu 1976. godine, a tokom 1977. godine usvojeni su i zakoni socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina. Najznačajnija

izmjena odnosi se na unifikaciju kazni lišenja slobode, odnosno zamjena ranijih kazni strogog zatvora i zatvora jedinstvenom kaznom-*kaznom zatvora* (Atanacković, 1988.).

Izmjenama Ustava iz 1989. godine ukinuta je zakonodavna nadležnost autonomnim pokrajinama u oblasti krivičnog prava, pa se od tada Krivični zakon Srbije primjenjuje jedinstveno na teritoriji cijele republike.

3. KAZNA ZATVORA U SAVREMENOM ZAKONODAVSTVU SRBIJE

opšte zakonske odrednice

Kraj XX vijeka na našim prostorima karakterišu brojne i burne promjene, kako na društveno ekonomskom, tako i na političkom planu, što je za krajnju posljedicu imalo odcjepljenje brojnih država iz sastava nekadašnje Jugoslavije. U Srbiji, donošenjem tada novog Zakona o izvršenju krivičnih sankcija² i donošenjem Uredbe o osnivanju zavoda za izvršenje zavodskih sankcija³ započeta je reforma u oblasti izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji.

Nakon rasformiranja Zajednice država Srbije i Crne Gore 2006. godine i osamostaljivanja Srbije kao nezavisne države,

² Stupio na snagu 01.01.1998. godine.

³ Stupila na snagu 23.05.1998. godine.

donijet je Osnovni krivični zakon kao normativni akt koji uređuje krivičnopravnu oblast⁴.

Osnovni krivični zakon predviđa samo jednu kaznu lišenja slobode-zatvor, a njene osnovne karakteristike suda se:

- Zatvor može izreći samo kao glavna kazna, za krivično djelo koje je predviđeno i u trajanju koje je propisano zakonom.
- Zatvor može izreći u trajanju od 15 dana (*zakonski minimum*) do 15 godina (*zakonski maksimum*). Za najteža krivična djela može se izreći kazna u trajanju od 40 godina i ne može se izreći licu koje u vrijeme izvršenja krivičnog djela nije navršilo 21. godinu života;

Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakona, koji je na snazi od 31.9.2009. godine, uveo je brojne novine u oblasti krivičnih sankcija, a u narednom dijelu biće navedene samo osnovne odrednice koje se odnose na regulisanje kazne zatvora.

Tako se u Krivičnom zakonu navodi da se učiniocu krivičnog djela mogu izreći slijedeće kazne i to⁵:

- Kazna zatvora;
- Novčana kazna;
- Rad u javnom interesu;
- Oduzimanje vozačke dozvole.

Kazna zatvora i rad u javnom interesu se mogu izreći samo kao glavne kazne. Ako je za jedno krivično djelo propisano više

⁴ Sl. List SRJ, br 61/2001 i Sl. Glasnik Republike Srbije br. 39/03.

⁵ Član 43. Krivičnog zakona.

kazni, samo se jedna može izreći kao glavna kazna. Član 45. navodi da:

- Kazna zatvora ne može biti kraća od 30 dana, niti duža od 20 godina. Kazna zatvora izriče se na pune godine i mjesece, a do šest mjeseci i na dane.
- Za najteža krivična djela i najteže oblike teških krivičnih djela može se uz kaznu izuzetno propisati i kazna zatvora od 30 do 40 godina i tada se izriče na pune godine.
- Zatvor od trideset do četrdeset godina ne može se izreći licu koje u vrijeme izvršenja krivičnog djela nije navršilo dvadeset jednu godinu života.

Kazna zatvora predstavlja glavnu kaznu, polazeći od uobičajene podjele na glavne ispodredne kazne, odnosno, kazna zatvora se može izreći samostalno, s tim što se uz nju može izreći i sporedna kazna. Krivično zakonodavstvo Republike Srbije određuje opšti minimum i opšti maksimum.

* * *

Sva savremena kaznena zakonodavstva u svojim odrednicama definišu i cilj i svrhu kažnjavanja. Definisane tzv. opšte svrhe propisivanja i izricanja krivičnih sankcija imale je zadatak da upozori na posljedice prestupnike za djela kojima se povrijeđuju zakonom zaštićene norme.

Pored opšte svrhe krivičnih sankcija, koje su propisane zakonom, u kaznenim zakonodavstvima se definišu i tzv. posebni ciljevi, s obzirom da postoji razlika kako u karakteru, tako i u suštini između različitih sankcija.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija (čl. 1.) (Sl. Glasnik RS, br.85/2005, 72/2009, 31/2011) uređuje (ako posebnim zakonom nije drugačije uređeno), postupak izvršenja krivičnih sankcija prema punoljetnim licima, prava i obaveze lica prema kojima se izvršavaju sankcije, organizaciju Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, nadzor nad njenim radom, izvršenje sankcija izrečenih za privredne presteupe i prekršaje, oduzimanje imovinske koristi pribavljene krivičnim djelom i privrednim presteupom i primjenu mjere pritvora.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija određuje svrhu izvršenja krivičnih sankcija. Član 2. navodi da :

Svrha primjene krivičnih sankcija jeste suzbijanje djela kojima se povrjeđuju ili ugrožavaju čovjek i druge osnovne društvene vrijednosti. Ova svrha se ostvaruje putem izvršenja pravosnažnih i izvršnih odluka.

"Opšti cilj propisivanja i izricanja krivičnih sankcija" jeste suzbijanje ponašanja kojima se povrjeđuju ili ugrožavaju vrijednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom, pri čemu kažnjavanje ima za cilj:

- sprječavanje učinioaca da vrši krivična djela i da utiče na njega da ubuduće ne čini krivična djela;
- da utiče na druge da ne čine krivična djela;

- i izražavanje društvene osude za krivično djelo, jačanje morala i učvršćivanje obaveze poštovanja zakona".

Isti zakon određuje i svrhu izvršenja kazne zatvora, gdje se navodi da je:

"Svrha izvršenja kazne zatvora jeste usvajanje društveno prihvatljivih vrijednosti od strane osuđenog lica, primjenom savremenih vaspitnih mjera u cilju lakšeg uključivanja u uslove života nakon izdržavanja kazne, kako ubuduće to lice ne bi činio krivična djela" (Soković, 2008:48).

Ono što se može zaključiti jeste da naš zakon u određivanju svrhe kazne zatvora potencira težnju i nastojanje da se primjenom vaspitnih mjera u cilju prevaspitanja, postigne pozitivna promjena u ponašanju kod osuđenih lica, kako bi oni, po izlasku iz ustanove, postali korisni članovi društva čije će ponašanje biti u skladu sa opšteprihvaćenim normama društvene zajednice, ali takođe i odsustvo retributivnih elemenata prilikom određivanja svrhe izvršenja kazne zatvora (Soković, 2002).

Svrha kazne objedinjuje u sebi ciljeve generalne i specijalne prevencije. Specijalna prevencija kriminaliteta ostvaruje se sprječavanjem počilaca da vrše krivična djela i njihovim prevaspitanjem, dok se generalno preventivne funkcija kazne ostvaruje putem uticaja na sve građane da ne čine krivična djela i putem jačanja morala, razvojem društvene odgovornosti i discipline građana.

Iz ovakve formulacije našeg zakonodavca proizilazi da se krajnji cilj kazni, koji se sastoji u sprječavanju društveno opasnih djelatnosti, odnosno, zaštiti društva od kriminaliteta,

u našem krivičnom pravu postiže specijalnom i generalnom prevencijom.

Generalna prevencija, predstavlja jednu od funkcija krivičnih sankcija i ona će to ostati sve dok postoji potreba našeg društva da se protiv krivičnih djela reaguje nekom krivičnom sankcijom. Naš zakonodavac, napušta raniji koncept generalne prevencije s njenim pasivnim generalno-preventivnim ciljevima opšteg zastrašivanja i daje mu širi pojam, obogaćuje ga funkcijom "uticaja na razvijanje društvenog morala i društvene discipline građana". Ne radi se, dakle, samo o tome da se kažnjavanjem utiče na druge da ne vrše krivična djela (*pasivni efekat kazne*), već da se kod njih razvije društveni moral i društvena disciplina.

Specijalna prevencija, sastoji se u sprječavanju osuđenih lica da vrše krivična djela, što se postiže njihovom izolacijom od društva i vaspitnim uticajem na učinioce krivičnih djela da ubuduće ne vrše krivična djela. Konceptom da se specijalno preventivni cilj kazne realizuje putem izolovanja i prevaspitanja, naš zakonodavac je prihvatio principe savremene penološke teorije i prakse koje kao primarno ističu ciljeve resocijalizacije i društvene rehabilitacije delinkventa (Kupčević-Mladenović, 1972:71).

Naše zakonodavstvo tako u određivanju svrhe kazne stoji na pozicijama relativnih teorija, s obzirom da kazna nije sama sebi cilj, već je to krivično pravna mjera kojom se društvo štiti od društveno opasnih djelatnosti, kojima se ugrožavaju ili povrijeđuju društvene vrijednosti zaštićene zakonom.

Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija utvrđeni su, pored opšte svrhe izvršenja krivičnih sankcija i djelatnost Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, vrste, tipovi i odjeljenja u kazneno popravnim zavodima, stručne službe, postupak upućivanja i raspoređivanja u zavodu, kao i naknadno raspoređivanje. Posebna poglavlja ovog zakona posvećena su prijemu i razvrstavanju osuđenih lica u, i unutar zatvorske ustanove, kao i položaju osuđenog (čime su propisana njegova osnovna prava, uslovi smještaja, prostorije u kojima borave osuđeni, slobodno vrijeme, higijena, ishrana, rad i prava po osnovu rada, kao i posebna prava osuđenih) (Sl. Glasnik RS, br. 85/2005, 72/2009, 31/2011).

4. DETERMINANTE POLOŽAJA OSUĐENIH LICA U MEĐUNARODNIM KONVENCIJAMA

U društvenoj reakciji na kriminalitet, sistem izvršenja krivičnih sankcija ima specifičnu ulogu određenu kaznenom politikom, civilizacijskim i kulturnim nivoom, etičkim i humanističkim vrijednostima, ali i naučnim i ekonomskim potencijalom društva.

Razvoj savremenog društva, ubrzavao je i ujednačavao, ako ne uslove života u svim zemljama, onda bar shvatanja i vrijednosne sisteme.

Međutim, činjenica da je problem kriminaliteta opšteprisutan u svim zemljama, dovela su do shvatanja o potrebi za ulaganjem zajedničkih napora u cilju suzbijanja neželjenih oblika ponašanja, ali i za ujednačavanjem tretmana i postupanja prema licima koja su prekršila zakonske norme ponašanja. Tako je početkom XX vijeka počela međunarodna saradnja po pitanju suzbijanja

kriminaliteta, a budući da su skoro sve zemlje imale velikog iskustva kako sa zatvorima tako i sa problemima postupanja sa zatvorskom populacijom, te i da je u mnogim zemljama bilo različitih naslijeđenih odnosa, tretmana i raznovrsnih načina postupanja sa osuđeničkom populacijom, nametnulo se kao nužno da se takvi problemi zajedno i riješe. Najveći doprinos ostvarivanju tih ciljeva dale su, svakako, međunarodna udruženja, koja su se bavila pitanjima krivičnog prava, kriminologije i penologije, a posebno Međunarodna komisija za krivično pravo i kaznene zavode, Međunarodno udruženje za kriminologiju, kao i Međunarodno udruženje za društvenu odbranu i dr.

4.1. Skup standardnih minimalnih pravila o postupanju sa zatvorenicima

Većina zemalja je još daleke 1955. godine, usvojila prijedlog Međunarodne zatvorske komisije o ***Skupu standardnih minimalnih pravila za postupanje sa zatvorenicima***⁶.

Sadržaj ovih pravila, zapravo, nije bio ništa više do dostignuti stepen humanizacije odnosa prema ljudima, pa i onim koji se nalaze iza zatvorskih rešetaka. Iskustva iz prethodnog perioda primjene kazne lišenja slobode, od zajedničkog zatvora, preko ćelijskog sistema, do progresivnog,

⁶ Usvojena na prvom kongresu Ujedinjenih nacija za prevenciju kriminaliteta i postupaka sa prestupnicima, održanom u Ženevi 1955. i potvrđena od Ekonomskog i socijalnog saveta rezolucijama br. 663 C (XXIV) od 31. jula 1957. i br. 2076 (LXII) od 13. maja 1977. Ne podliježu ratifikaciji jer nisu međunarodni ugovor.

davao je dovoljno saznanja. Zato uvodni dio ovih pravila i naglašava da ona nemaju namjeru da odrede detalje po kojima će zatvori biti izgrađeni, već samo da pruži osnovne principe, preporuke i pravila dobre organizacije izvršenja kazne i prakse postupanja sa zatvorenicima.

Velika raznovrsnost pravnih, socijalnih, ekonomskih i geografskih uslova savremenog svijeta, čini da u uslovima i organizaciji izvršenja kazne zatvora postoje neopravdano velike razlike, koje dovode u pitanje bazične postulate koncepta ljudskih prava i sloboda i opšte pravne sigurnosti.

Imajući u vidu mnoge praktične teškoće i namjeru da prije svega posluže kao podsticaj stalnom naporu usmjerenom ka poboljšanju uslova izdržavanja kazne zatvora, ova pravila predstavljaju kako i sam naziv kaže, samo minimalne uslove koje su prihvatile Ujedinjene nacije (Soković, 2008:19).

Osnovni cilj Skupa standardnih minimalnih pravila za postupanje sa zatvorenicima je humanizacija odnosa prema zatvorenicima u cilju njihovog popravljavanja kroz prevaspitni proces, radi lakšeg uključivanja u normalne društvene tokove nakon izlaska iz ustanove. Za taj cilj, s pravom se smatralo, bili su neophodni upravo ovi minimalni uslovi, koji nažalost, nikada nisu do kraja prihvaćeni u velikom broju zemalja. Pri tome ne mislimo na njihovo deklarativno prihvatanje, već na stvarnu implementaciju, od smještajnih uslova i zaštite prava po međunarodnim konvencijama, do potrebnih stručnih kadrova za realizaciju svrhe kažnjavanja (Nikolić, 2009:97).

Prvi dio Skupa standaradnih minimalnih pravila obrađuje odredbe koje se odnose na opšte upravljanje kaznenim zavodima i primenjuje se na sve kategorije zatvorenika koji su lišeni slobode po krivičnom ili građanskom pravu, okrivljene ili osuđene, podrazumjevajući ovdje i zatvorenike prema kojima je primjenjena neka mjera bezbjednosti ili vaspitna mjera koju je odredio sudija. Ovim pravilima nije svrha da odrede organizaciju zavoda za mlađe prestupnike (Borstalovi zavodi za prevaspitanje itd.). Međutim, u opštim crtama, prvi dio Skupa pravila može se smatrati kao prihvatljiv i za ove zavode. U svakom slučaju kategorija mlađih prestupnika obuhvata lica koja su pod nadležnošću sudova za maloljetnike. Po pravilu, ovi mlađi prestupnici ne bi trebalo da budu osuđeni na kaznu zatvora.

Svrha ovih pravila nije da u pojedinostima opišu neki uzorni sistem izvršenja kazni. Ovim se pravilima jedino nastoji da se postave principi i pravila dobre organizacije izvršenja kazne i prakse u postupanju sa zatvorenicima, inspirišući se shvatanjima koja su danas opšte prihvaćena, kao i osnovnim postavkama najboljih savremenih sistema. S obzirom na veliku raznovrsnost pravnih, socijalnih, ekonomskih i geografskih uslova koja postoje u svijetu, jasno je da sva pravila ne mogu biti primjenjena na svakom mjestu u svako vrijeme. Ipak ova pravila treba da posluže kao podsticaj stalnom naporu da se prebrode praktične teškoće koje stoje na putu njihovoj primjeni, imajući u vidu činjenicu da ta pravila, uzeta u cjelini, predstavljaju minimalne uslove prihvaćene od UN.

4.2. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda

Još jedan izuzetno snažan mehanizam zaštite ljudskih prava predstavlja Evropska konvencija o ljudskim pravima koja je potpisana u Rimu 1950. godine.

Suštinska obilježja Konvencije, značajna i za položaj lica lišenih slobode, jesu ta da Konvencija uvodi do sada najpotpuniji sistem zaštite ljudskih prava oličen u Evropskom sudu za ljudska prava, kao stalnom organu.

Član 1. Konvencije odnosi se na obavezu poštovanja ljudskih prava. Dio Konvencije koji se odnosi na prava i slobode određuje kao neprikosnoveno pravo na život, zabranu mučenja, zabranu ropstva i prinudnog rada, pravo na slobodu i sigurnost, kao i pravo na pravično suđenje.

Značajno je da, između ostalog, Evropska konvencija garantuje i slobodu od torture i drugih nehumanih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja. Član 3. Konvencije apsolutno zabranjuje mučenje ili nečovječno i ponižavajuće postupanje i kažnjavanje, bez obzira na konkretnu situaciju i ponašanje žrtve (Soković, 2008:22).

Nedostatak privatnosti, prenatrpanost, kao i nepoštovanje standarda u pogledu veličine prostora po zatvoreniku (*sedam metara kvadratnih*), loši higijenski uslovi, neadekvatna izolacija i temperatura, po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, predstavljaju uslove koji kod osuđenih lica izazivaju

"osjećanje poniženja i inferiornost koje vodi padu mentalne i fizičke rezistencije" (Soković, 2008:24).

4.3. Evropska konvencija o sprječavanju mučenja, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka

Za razliku od prethodne Konvencije koja vrlo široko tretira oblast ljudskih prava, Evropska konvencija o sprječavanju mučenja, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili postupaka je u cjelosti usmjerena ka licima lišenim slobode, s ciljem zaštite njihovih prava.

Naime, posjete Komiteta mjestima na kojima se nalaze lica lišena slobode, imaju za cilj ustanovljavanje činjenica u pogledu njihovog položaja, kao i davanja određenih konkretnih preporuka u namjeri da se ostvari što veća zaštita lica lišenih slobode od nehumanog kažnjavanja i postupanja.⁷

Sve države potpisnice, prema ovoj Konvenciji, dužne su da sistematski kontrolišu pravila, uputstva, metode i praksu u istrazi i odredbe u vezi sa nadzorom i tretmanom lica koja su iz bilo kojih razloga uhapšena, pritvorena ili u zatvoru na čitavoj teritoriji koja potpada pod njihovu nadležnost, da bi se izbjeglo da dođe do slučajeva mučenja.

⁷ Državna zajednica Srbije i Crne Gore potpisala je i ratifikovala ovu konvenciju 3. marta 2004. godine, koja je stupila na snagu 1. jula 2004. godine, a delegacija Evropskog komiteta za prevenciju torture je posjetila Srbiju i Crnu Goru u septembru 2004. godine i obišla više od dvadeset relevantnih ustanova na našim prostorima.

Prvi dio pomenute Konvencije, posvećen je preporukama za pravilno postupanje navodeći okolnosti i slučajeve u kojima se određeno ponašanje smatra kao kršenje ove Konvencije, dok je drugi dio sugeriše formiranje Komiteta, kao nezavisnog tijela sastavljenog od eksperata iz oblasti ljudskih prava, koji će da kontrolišu primjenu Konvencije u državama potpisnicama.⁸

Zabrana mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka je opšti međunarodni standard koji se, iako u različitoj formi, može naći u raznim međunarodnim instrumentima, kao u slučaju člana 3. Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Član 2. stav 28. Konvencije o sprječavanju mučenja, nečovječnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka navodi da strane ugovornice Konvencije imaju obavezu da dozvole posjete u svakom mjestu u okviru njihove nadležnosti u kojima se nalazi jedna ili više osoba koje su lišene slobode, bez obzira da li je to lišavanje zasnovano na formalnoj odluci ili ne. Konvencija se stoga primenjuje na mesta u kojima se ove osobe, na primer, nalaze u pritvoru, ili su uhapšene zbog počinjenog prekršaja, zatim mogu da budu u administrativnom pritvoru, ili su internirane iz medicinskih razloga ili su pak u pitanju maloljetnici koje je javna vlast lišila slobode. Ova Konvencija takođe pokriva i slučajeve kada pritvor vrše predstavnici vojnih vlasti.

⁸ Detaljnije u: Beogradski centar za ljudska prava-Međunarodni dokumenti, http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=74&Itemid=89

Kao što je navedeno u opštim napomenama (poglavlja 2. i 3), ova Konvencija predstavlja vansudski sistem preventivnog karaktera. Zadatak Komiteta nije da osudi države zbog kršenja, već da sa njima sarađuje u povećanju zaštite osoba lišenih slobode.

5. O STANJU U KAZNENO POPRAVNIM ZAVODIMA U SRBIJI

problemi i perspektive

Iako je položaj osuđenih lica regulisan kako brojnim zakonskim rješenjima, tako i još brojnijim međunarodnim aktima i konvencijama, koje proklamuju kako uslove izvršenja zatvorske kazne tako i humano postupanje sa osuđenim licima u praksi, nažalost, postoje brojna odstupanja od poštovanja prava osuđenih lica.

Problem mučenja i nečovječnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka je veoma dugo prisutan u Repulici Srbiji. Slučajevi policijskog mučenja, po pravilu, radi pribavljanja dokaza u istrazi, zapravo radi iznuđivanja priznanja, nisu baš tako rijetki u našoj praksi.

Međutim, takvo ponašanje nije specifikum samo policije: mučenje je prema izjavama samih učesnika, bilo i jedan od glavnih razloga pobune osuđenika u zatvorima od 06.

novembra 2000. godine do 12. februara 2001. godine i protesta u Okružnom zatvoru u Beogradu početkom jula 2006. godine (Veković, 2006:916).

Kako ističu brojne domaće i međunarodne nevladine organizacije, policija najčešće negira odgovornost svojih pripadnika za akte zlostavljanja. U kojoj mjeri je taj zaštitnički odnos prema kolegama izražen, najbolje svjedoči podatak da su čak zabilježeni slučajevi podnošenja krivičnih prijava protiv žrtava zlostavljanja, zbog navodnog sprječavanja službenog lica u vršenju službene dužnosti i remećenja javnog reda i mira. Ukoliko žrtva, uprkos takvom "*ubjeđivanju*" podnese krivičnu prijavu, istraga i krivični postupak, koji traju neopravdano dugo, najčešće rezultiraju uslovnom osudom, izuzetno-kratkotrajnom kaznom zatvora (Veković, 2006:918).

U izvještaju o posjeti Srbiji i Crnoj Gori, Evropski komitet protiv mučenja je, u dijelu koji se odnosi na Republiku Srbiju, između ostalog je:

- Ukazao na brojne navode o mučenju i drugim oblicima zlostavljanja osoba lišenih slobode u pojedinim ustanovama koje su pod nadležnošću Ministarstva unutrašnjih poslova i Ministarstva pravde,
- Dao niz preporuka za poboljšanje njihovog položaja,
- Zatražio od nadležnih vlasti informacije o broju žalbi koje su podnesene protiv policajaca i penitencijarnog osoblja zbog zlostavljanja, broj disciplinskih i /ili krivičnih postupaka pokrenutih povodom njih, kao i detaljan bilans

disciplinskih i /ili krivičnih sankcija koje su tom prilikom izrečene.⁹

U odgovoru nadležnih ministarstava se navodi da se odnos vlasti prema mučenju i drugim oblicima zlostavljanja mjenja, ali ne zadovoljavajućom brzinom. S druge strane, ipak značajan pomak, učinjen je na zakonodavnom planu, što ipak daje osnova za optimizam da će dotadašnja praksa, uprkos realnim preprekama, biti ostvarena u skorijoj budućnosti.

Naime, novousvojena zakonska regulativa iz krivičnog materije-Krivični zakon,¹⁰ Zakon o izvršenju krivičnih sankcija,¹¹ Zakon o maloljetnim učinocima krivičnih djela i krivičnog pravnoj zaštiti maloljetnih lica, koja sa Zakonom o policiji i Nacionalnom strategijom reforme pravosuđa čini organsku cjelinu, stvara potpuno nov, sa standardima Evropske unije, harmonizovan normativnopravni okvir za efikasno suzbijanje mučenja i nečovječnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (Veković, 2006:919).

Izveštaj Uprave za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija za 2007. godinu okarakterisala je činjenica da je u istoriji izvršenja krivičnih sankcija u Republici Srbiji zabilježen najveći porast broja lica lišenih slobode u svim kategorijama.

⁹ Report to the Government of Serbia and Montenegro on the visit to Serbia and Montenegro carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT), on September 2004 adopted by the CPT at its 56th meeting, held on March 2005, and published at 18th May 2006. Detaljnije na <http://www.cpt.coe.int/en/states/scg.htm>.

¹⁰ Iz 2005. godine kao i Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Sl.gl. R.S. br. 72-09 i Sl.gl. R.S. br. 111-09.

¹¹ Zakon o izmjenama i dopunama ZIKS Sl. gl. R. S. br. 72-09.

U toku 2007. godine Uprava je započela izgradnju novog, moderno opremljenog zatvora u Padinskoj Skeli, sa kapacitetom za smještaj od 450 osuđenih lica, koji će u potpunosti biti prilagođen evropskim standardima. Uporedo sa tim, u tom periodu započeta je i rekonstrukcija i izgradnja više objekata u okviru postojećih zavodskih jedinica, sa namjerom da se poboljšaju uslovi za smještaj lica lišenih slobode.

Posebna pažnja posvećena je materijalnom opremanju ustanova bezbjednosnim sistemima, naročito onih koje pod svojom nadležnošću imaju najteže kategorije lica lišenih slobode i u kojima je stepen bezbjednosti u svakom trenutku povišen.

Oslanjajući se na iskustva razvijenih zatvorskih sistema, Uprava je u toku 2007. godine započela izradu i uvođenje novih programa postupanja sa licima lišenim slobode, sa težištem na individualizaciji programa postupanja i njegovom prilagođavanju specifičnim potrebama različitih kategorija.

Uporedo sa tim, Uprava je preduzela niz konkretnih aktivnosti vezanih za uvođenje vanzavodskih oblika kažnjavanja i postavila temelje za sprovođenje kazne rada u javnom interesu i uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, koje su same po sebi, neophodan uslov za stvaranje efikasne probacione službe koja postoji u svim razvijenim evropskim sistemima.

U funkcionisanju sistema izvršenja zavodskih sankcija, prema godišnjem izvještaju Uprave, kao najveći problemi izdvajaju se:

- *Prenaseljenost zavoda* - U periodu do 2003. godine broj lica lišenih slobode u Republici Srbiji se kretao u ustaljenom okviru između 5.000 i 6.000. U periodu od 2003. do 2007. godine godišnja stopa rasta broja lica lišenih slobode iznosila je preko 10%, da bi u 2007. godini dostigla čak 17%. Trend povećanja broja lica se nastavio i u 2008. godini, tako da ukupno povećanje u poslednjih pet godina iznosi čak 60%. Realni kapaciteti za smještaj lica lišenih slobode iznosi oko 6.000. Međutim, ukoliko bi se primjenile norme preporučene Evropskim zatvorskim pravilima, bilo bi mjesta za samo 4.500 lica lišenih slobode. Sumirajući prethodne podatke, sasvim je jasno da i pored evidentnih napora u cilju povećanja kapaciteta zavodskih ustanova, postojeći uslovi za smještaj osuđenih lica su zastarjeli, neadekvatni i nedovoljni. Većina zatvorskih zgrada zidana je prije više od 70 godina, ima zastarjelu infrastrukturu i prevashodno je predviđena za daleko manji broj ljudi. Dodatno nepovoljnu okolnost predstavlja i činjenica da je 12 okružnih zatvora locirano u užim gradskim sredinama, te ih je nemoguće u pogledu povećanja smještajnih kapaciteta proširiti.
- *Negativni trendovi u strukturi lica lišenih slobode i strukturi krivičnih djela*-Istovremeno sa povećanjem broja lica lišenih slobode, ispoljavaju se i drugi izrazito negativni trendovi, a to su porast broja teških krivičnih djela sa elementima nasilja, organizovani kriminal, smanjenje starosne granice počinilaca krivičnih djela i visok nivo bolesti zavisnosti, prije svega narkomanije.

Čak 50% lica lišenih slobode imalo je iskustva sa drogama ili su aktivni zavisnici.¹²

U uslovima povećanja ukupnog broja lica, njihova nepovoljna kriminološka i psihološka struktura direktno utiče na razvoj neformalnog sistema, smanjenje bezbjednosti samih osuđenih kao i zaposlenih lica, pojavu unošenja nedozvoljenih predmeta i supstanci, smanjenu disciplinu i kršenje kućnog reda, organizovane proteste i ukupno lošu atmosferu u ustanovama i posljedično smanjen nivo bezbjednosti.

Analizom izvještaja Uprave za izvršenja zavodskih sankcija, za 2008. godinu, uočava se da su problemi i negativni trendovi, navedeni u izvještaju iz prethodne godine i dalje nastavljeni.

Problem prenaseljenosti zatvorskih ustanova¹³, naglašen kao globalni gorući problem, nije samo pojava koja se prati kroz povećanje broja lica lišenih slobode, već smetnja i najveća prepreka da ustanove na kvalitetan i bezbjedan način funkcionišu i time ispune osnovni imperativ, a to je zaštita društva od počinilaca krivičnih djela i smanjenje povrata.

Kao jedan od puteva koji vodi ka prevazilaženju pomenutih problema, Uprava navodi i aktivnosti koje se preduzimaju u cilju podizanja nivoa bezbjednosti samih ustanova i svih lica

¹² Detaljnije u: Godišnjem Izveštaju Uprave za izvršenje zavodskih sankcija, 2007. i 2008. godina, Ministarstvo pravde Republike Srbije.

¹³ Da je stanje prenaseljenosti zatvora i dalje alarmantno, pokazuju podaci vladinih i nevladinih organizacija i servisa, pa je tako prema *Penal reform International*, u evropskim zemljama popunjenost zatvorskih kapaciteta u prosjeku, 130% u 2006. god. Detaljnije u radu: Nikolić, Z. (2008). *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. 1-2/2008 (255-263).

koje u njima borave, kroz uvođenje sistema integralne tehničke zaštite, savremenije kontrolne opreme, uređaja za otkrivanje i sprječavanje unošenja i posjedovanja nedozvoljenih predmeta i supstanci, ali i izmjenju procedure koja će ovlašćenim službenim licima omogućiti da kvalitetnije sprječe bilo koju nedozvoljenu aktivnost.

Takođe, napuštanje starog koncepta prevaspitanja, koji nije primjeren karakteristikama osuđeničke populacije koja se nalazi u našim zatvorima i uvođenje novog koncepta tretmana, koji je baziran na najnovijim naučnim saznanjima o kriminalitetu, i usmjeren ka kvalitetnijoj klasifikaciji osuđenih lica prema stepenu rizika, individualnim karakteristikama i realnim potrebama, još su jedan od postupaka usmjerenih ka poboljšanju sveukupnog života u zatvorskim uslovima i najvažnija pretpostavka za uspješnosti izvršenja i ostvarivanje cilja zatvorske kazne.

Kao ključni problemi u funkcionisanju sistema izvršenja zatvorske kazne u Izvještaju Uprave za 2008. godinu se navode:

- *Prenaseljenost ustanova* kao problem koji se nesmanjenim tempom nastavlja i koji najozbiljnije ugrožava rad i funkcionisanje sistema. Nastojanjima da se unutrašnjom preraspodjelom prevaziđe taj problem, u praksi nije dalo očekivane pozitivne rezultate, već samo otvorilo prostora za pojavu novih problema, koje se tiču kako nedostatka kvalitetnog obezbjeđenja, stručnih kadrova, tako i kvaliteta rada.

- *Standard lica lišenih slobode* generalno pomatrano je smanjen upravo zbog većeg broja lica u prostornim jedinicama.
- *Stanje bezbjednosti ustanova u cjelini je zadovoljavajuće*, mada sadašnji sistem prijema ima veoma mnogo manjkavosti i nije dovoljno efikasan i ažuran, a zbog povećanog broja osuđenih lica, još je vidljiviji nedostatak osoblja.
- *Problem sa kadrovima*, koji nije prisutan samo u službi za obezbjeđenje, već i u svim ostalim službama.
- *Poštovanje zakonom predviđenih prava i ljudskih prava lica lišenih slobode*, je na mnogo boljem nivou nego prethodnih godina, što se može obrazložiti boljim zakonskim rješenjima, procedurama u postupanju, obuci osoblja i sticanju znanja o značaju poštovanja prava lica lišenih slobode, kao i boljoj informisanosti samih osuđenika.
- *Zdravstvena zaštita osuđenih lica* obavlja se u vrlo složenim i teškim uslovima, jer svega nekoliko ustanova ima zadovoljavajuću primarnu zdravstvenu zaštitu lica lišenih slobode. Ostale ustanove zdravstvenu zaštitu obezbjeđuju preko lokalnih sistema angažovanjem ljekara iz bolnica ili domova zdravlja. Specijalna zatvorska bolnica je u potpunosti prenaseljena i sa sve većim brojem pacijenata na liječenju od bolesti zavisnosti.

- *Prevaspitanje-tretman osuđenih* takođe pokazuje dosta manjkavosti. Promjenama u konceptu resocijalizacije i izmjenama koje se očituju u ukidanju ideološkog koncepta prevaspitanja, postavljeni su osnovi za uspostavljanje koncepta tretmana lica lišenih slobode, međutim to je samo prvi korak na dugom putu reforme sistema postupanja sa osuđenim licima. Novi koncept baziran na procjeni rizika, kao osnovi za individualizaciju programa, obuka i stručno usavršavanje zaposlenih u službi za tretman i realizaciju programa postupanja sa osuđenim licima, usaglašavanje postupaka u radu stručnih službi u svim zavodima, bolji timski rad, samo su neki od prepreka i izazova koje stoje na putu ka potpunoj realizaciji i efikasnosti novog koncepta tretmana osuđenih lica.
- *Upošljavanje osuđenih lica* nije na zadovoljavajućem nivou. Ograničeni kapaciteti proizvodnih i radnih pogona u zavodima, ograničene vrste poslova koje se u njima obavljaju, kao i niska stopa uposlenosti osuđenih lica, samo su neki od problema u ovoj oblasti. Iako se radno osposobljavanje i angažovanost moraju bazirati kako na ličnim sposobnostima i interesovanjima osuđenih lica, u praksi stvari stoje sasvim drugačije, tako da su želje i sposobnosti osuđenih lica determinisane mogućnostima i kapacitetima proizvodnih i radnih jedinica zavoda.
- *Populacija lica lišenih slobode* u svim kategorijama i nadalje pokazuje uočene negativne trendove, što upućuje na potrebu ozbiljnijih društvenih reakcija, kako u

pogledu prevencije, tako i u pogledu krivično pravne reakcije, ali i izvršenja kazni i tretmana.

Evropska komisija je objavila Izvještaj za 2008. godinu, u kome je naznačeno da se reforma zatvorskog sistema nastavlja na osnovu utvrđenih prioriteta, kao i da je primjećeno da zatvorska uprava profesionalnije reaguje na žalbe osuđenika, kao i da Odjeljenje za zaštitu prava lica lišenih slobode uspostavilo mnogo efektivniji sistem postupanja u vezi sa žalbama zatvorenika.

U okviru uspostavljenog mehanizma Ujedinjenih nacija za zaštitu ljudskih prava iz oblasti izvršenja krivičnih sankcija, Uprava je sačinila dopunu odgovora na Izvještaj SCG o sprovođenju Konvencije protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih i ponižavajućih kazni i postupaka za period 1992-2003. godine, koji je 2008. godine predstavljen Komitetu UN-a u Ženevi. Takođe, izrađen je i prilog o ostvarivanju i zaštiti prava lica lišenih slobode za Izvještaj o sprovođenju Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, kao i pregled ustanovljenih garancija za prevenciju torture u kazneno popravnim zavodima.

Komitet saveta Evrope za prevenciju torture objavio je 14.6.2012. godine Izveštaj o posjeti Srbiji, obavljenom u februaru tekuće godine.

U ovom Izveštaju, takođe se navodi da su zatvori u Srbiji prenatrpani, posebno Okružni zatvor u Beogradu. Delegacija CPT je primila pritužbe na zlostavljanje i nehuman tretman zatvorenika od strane zatvorskih službenika u Okružnom

zatvoru u Beogradu i u paviljonu VII Kazneno popravnog zavoda u Požarevcu-Zabeli. Ovaj Izveštaj je takođe izuzetno kritičan u pogledu oskudnih uslova u kojima borave pritvorenici, koji su mjesecima osuđeni na svoje ćelije, čak 23 sata dnevno. Naravno, u odgovoru nadležnih institucija navodi se da su preduzeti brojni koraci u cilju rješavanja problema prenatrpanosti u zatvorima, među kojima je i izgradnja tri nova zatvora. Takođe se navodi da se sada organizuju dodatne sportske i stručne aktivnosti za pritvorena lica, kako bi se povećao broj sati koji provode van svojih ćelija.¹⁴

U pogledu ostvarivanja i zaštite prava osuđenih lica, učinjeni su veliki pomaci u 2012. i 2013. godini. Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, u cilju prevencije torture je preuzela niz mjera, koje se odnose na propisivanje zakonodavnih rješenja koja garantuju zabranu torture i ponižavajućeg ili nečovječnog postupanja ili kažnjavanja prema licima lišenim slobode i propisala mehanizme zaštite prava tokom izvršenja kazne zatvora, plan redovnih nadzora nad radom zavoda od strane odjeljenja za nadzor u Upravi, kao i saradnju sa Skupštinskom komisijom za kontrolu izvršenja krivičnih sankcija, Zaštitnikom građana, predstavnicima Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture i organizacijama za zaštitu ljudskih prava, koje čine spoljnu kontrolu.

Donošenjem Zakona o izvršenju krivičnih sankcija¹⁵ sa izmjenama i dopunama iz 2009. i 2011. godine, izvršeno je usklađivanje sa međunarodnim standardima iz oblasti

¹⁴ Detaljnije na http://www.coe.org.rs/def/news_srdef/?=2552

¹⁵ Koji je stupio na snagu 01. januara 2006. godine.

izvršenja krivičnih sankcija kao i zaštite ljudskih prava. Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija pripisan je dvostepeni postupak zaštite prava osuđenih lica u okviru Uprave, a obezbjeđena je i sudska zaštita pokretanjem upravnog spora.

U cilju rješavanja problema prenaseljenosti u kazneno popravnim ustanovama i poboljšanja uslova i položaja pritvorenih lica, usvojena je *Strategija za smanjenje preopterećenosti smještajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine*¹⁶ i *Akcioni plan*¹⁷ koji sadrži sveobuhvatne mjere i aktivnosti u cilju rješavanja ovog problema, kao što su: primjena alternativnih mjera i sankcija i razvoj povjereničke službe, intenzivnija primjena instituta uslovnog i prevremenog otpusta sa izdržavanje zatvorske kazne, proširenje smještajnih kapaciteta i poboljšanje uslova u zatvorima, uspostavljanje nadležnosti sudije za izvršenje krivičnih sankcija, uvođenje jedinstvenog informacionog sistema i amnestiju.

Jedan broj mjera propisanih Strategijom, već je inkorporiran u nove zakonske tekstove. Zakonom o izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika¹⁸ uveden je obavezan uslovni otpust, u slučajevima kada su ispunjeni svi zakonom propisani uslovi.

Kako se navodi u Izveštaju uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2012. godinu, Zakon o amnestiji, koji je stupio na snagu u novembru 2012. godine, već je dao vidljive, pozitivne efekte koji se ogledaju u smanjenju broja lica u zavorskim

¹⁶ "Službeni glasnik Rs", broj 53/2010 i 65/2011.

¹⁷ "Službeni glasnik Rs", broj 90/2011.

¹⁸ "Službeni glasnik Rs", broj 121/12.

ustanovama (tj. sa 11.300 koliko je osuđenika bilo u zatvorskim ustanovama, taj broj je smanjen na 10.226 lica krajem 2012. godine).

U toku 2012. godine, prevremeno je otpušteno sa izdržavanja zatvorske kazne 235 osuđenika (maksimum 3 mjeseca prije isteka kazne, ako je lice izdržalo 9/10 kazne zatvora i postiglo pozitivne rezultate u sprovođenju programa postupanja).

Pomak u odnosu države prema obrazovanju i stručnom osposobljavanju osuđenih, predstavlja realizacija projekta *"Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama Srbije"*¹⁹. Ovaj projekat, započet 2011. godine, finansira Evropska unija, predstavlja podršku Upravi za izvršenje krivičnih sankcija ka uspostavljanju efikasnog sistema stručnog obrazovanja i obuke osuđenika u zatvorima. Glavni cilj je upravo poboljšanje mogućnosti zapošljavanja odraslih koji su odslužili zatvorsku kaznu, čime bi se olakšala njihova socijalna reintegracija. Projekat se sprovodi u tri najveće kazneno popravne ustanove, Nišu, Požarevcu i Sremskoj Mitrovici. U prvoj godini sprovođenja projekta u pomenutim ustanovama pripremljen je koncept za stručno obrazovanje i obučavanje osuđenih, obučeni su timovi i instruktori za sprovođenje obuke osuđenika u svim zatvorima, kao i odabir osuđenika koji su se prijavili za pohađanje stručne obuke (na osnovu psihološke procene, testova, individualnog plana učenja).

¹⁹ Detaljnije u: *Godišnji Izveštaj uprave za izvršenje krivičnih sankcija* (2012) Ministarstvo pravde;

Obuka za osuđeničke počela je krajem prošle godine, za pet pilot struka: pekarstvo, zavarivanje, sito štampa, stolarstvo i povrtarstvo. Do sada je u okviru projekta *"Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama Srbije"* više od 60 osuđenika uspešno završilo obuku i dobilo sertifikat, a trenutno obuke pohađa njih 250. U projekat su uključene sve institucije koje mogu da pomognu u procesu resocijalizacije bivših osuđenika.

Nakon izlaska iz zatvora, sa stečenim znanjima, veštinama i kvalifikacijama, bivši osuđenici povećavaju svoje mogućnosti za pronalaženje zaposlenja ili započinjanja sopstvenog posla, čime se svakako, smanjuju mogućnosti i rizici za ponavljanje vršenja krivičnih djela.

Međutim, projekti sami po sebi ne mogu nadoknaditi ulogu države na ovom polju javne nabavke, pitanje rješenja pravnog statusa zatvora na tržištu, a ostaju i veliki problemi pri rješavanju problema radne angažovanosti osuđenih na slobodi, kao i ključno pitanje obrazovanja u zatvorskim uslovima.

* * *

Sumirajući sve prethodno navedene podatke o stanju u zatvorskim ustanovama u Republici Srbiji, nameće se zaključak da situacija nije na pohvalnom ni zavidnom nivou. Prenaseljenost zatvora, odnosno prekomernost zatvorske populacije, kao najveći problem, povlači za sobom i niz drugih

problema koji ugrožavaju bezbjedno i efikasno funkcionisanje ustanova za izvršenja zavodskih sankcija.²⁰

Adaptacija postojećih jedinica u okviru kazneno popravnih zavoda, završena gradnja VIII paviljona u okviru KPZ u Požarevcu-Zabeli i proširivanje smještajnih kapaciteta u okviru KPZ Padinska Skela, predstavljaju velike, ali ipak nedovoljne napore ka previlaženju ovog problema, posebno ako se ima u vidu broj osuđenika koji iz godine u godinu raste, i broj ustanova u našoj sredini.

Veći broj izvršilaca teških krivičnih djela sa elementima nasilja uz porast broja zavisnika od psihoaktivnih supstanci, u skućenim, kako prostornim, tako i kadrovskim mogućnostima naših ustanova, predstavlja realno stanje koje se odražava kako na nivou bezbjednosti, tako i na nivou kvaliteta i uspjehnosti izvršenja zatvorske kazne i ostvarivanja ciljeva kažnjavanja.

Nasuprot zvaničnim proklamacijama, zatvorska stvarnost oličena u konkretnim uslovima izdržavanja kazne zatvora, u manjoj ili većoj mjeri, ostala je izvor duboke degradacije ličnosti i narušavanja zdravlja zatvorenika. Ako se imaju u vidu realni uslovi u zatvorima, a posebno stavovi javnog mnjenja, moglo bi se zaključiti da niko nikada i nije ozbiljno mislio da bi zatvori mogli biti nešto drugo nego izvor neprijatnosti i patnje.

²⁰ Problem prekomjernosti zatvorske populacije nije problem koji je prosutan samo na našim prostorima. Naime, podaci pokazuju da su u čak 144 od 170 država u svijetu zatvorski sistemi prepuni, što znači da se oko 85% država suočava sa problemom prekomjernosti zatvorske populacije. Nažalost, Srbija baš u ovom negativnom trendu prati svjetski nivo, čime se naša država uveliko svrstava u red onih koje nemaju dovoljno prostora da smjeste svoje zatvorenike. Detaljnije u: *International Centre for Prison Studies*, King's College, London. http://www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/worldbrief/highest_to_lowest_rates.php

Kao takav, zatvor se pokazuje kao neadekvatno sredstvo ne samo na planu generalne, već i daleko više, na planu specijalne prevencije, i ne samo što ne utiče na smanjenje kriminaliteta, već nije u stanju ni da spriječi dalju kriminalizaciju osuđenih lica. Produkcija delinkvenata u zatvoru nije, međutim, rezultat samo neuspjeha koncepta resocijalizacije i neadekvatne kalsifikacije, mnogo više, ona je zapravo posljedica samih uslova u zatvoru. Neadekvatna radna angažovanost, odsustvo obrazovanja i stručnog osposobljavanja, gubljenje kontakta sa porodicom uslijed objektivne nemogućnosti adekvatne komunikacije, kao i strah i nepravde kojima su izloženi u zatvoru-samo su neki od primjera koji ukazuju na to da je zatvor više put ka konačnom odbacivanju od društva, pa time i izvor gubljenja društveno prihvatljivih alternativa, nego što je sistem u kome se ostvaruje "normalizacija" života osuđenih lica (Nikolić-Ristanović, 1998).

II DIO

1. O NEGATIVNIM EFEKTIMA IZVRŠENJA KAZNE LIŠENJA SLOBODE I DEPRIVACIJAMA OSUĐENIH LICA

Opšte poboljšanje uslova izdržavanja zatvorske kazne u odnosu na uslove koji su vladali u proteklim vijekovima u cijelom svijetu, skrenulo je pažnju brojnih istraživača na utvrđivanje i otklanjanje štetnih posljedica zatvorskog života.

Tretman osuđenih lica podrazumjeva korektivni rad sa osuđenim licima, koji na izvršenje zatvorske kazne dolaze iz različitih socijalnih sredina, različitim nivoom obrazovanja i kriminološkim svojstvima u ustanove za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija. Na sve to se nadovezuje i prinudni karakter ustanove za izvršenje zavodskih sankcija, koji se nepovoljno odražava na mogućnosti i odvijanje procesa prevaspitanja, čineći ga znatno otežanim. Te nepovoljnosti proizlaze djelom iz samog karaktera ovih institucija, koje odlikuju stroga pravila u pogledu reda i discipline, ali i slobode osuđenih lica, što se

negativno odražava na psihički život osuđenika. To su prije svega razna neprijatna osjećanja lišenosti, koja svojim postojanjem ozbiljno mogu da naruše pozitivne efekte vaspitno korektivnog rada (Jovanić, 2007:41).

Postoje brojna istraživanja na temu negativnih efekata zatvaranja i rezultati mnogih studija ukazuju na potencijalnu psihološku štetu koja je rezultat dugog boravka u zatvorskoj instituciji (Howard, 1999:3).

Većina zatvorenika osuđenih na zatvorske kazne će se na kraju ipak naći na slobodi, tako da je u najvećem interesu društvene zajednice da obezbjedi realizaciju programa koji umanjuju negativne efekte koje proizvodi zatvorska sredina, jer rezultati brojnih istraživanja nedvosmisleno pokazuju da dugoročna izolacija ima izuzetno negativno dejstvo na kasniju socijalnu reintegraciju.

Naravno, brojni autori posebno naglašavaju da postoji razlika u pogledu intenziteta negativnih efekata koje proizvodi kratkovremena i duževremena zatvorska kazna, odnosno, da su negativni efekti zatvorske sredine u većem stepenu prisutni kod osuđenika koji duži vremenski period borave u zatvorskoj ustanovi, od onih osuđenika koji su u ustanovi kraći vremenski period.

To je i sasvim logično, jer, na ovu kategoriju zatvorenika, zatvaranje utiče drugačije nego na zatvorenike koji su osuđeni na kraće kazne, s obzirom da će oni provesti veći dio života u ustanovi odvojeni od porodice i prijatelja, lišeni slobode, bezbjednosti, autonomije i heteroseksualnih odnosa, u

uslovima koji su strogo definisani pravilima ponašanja i izolovanim od spoljašnjeg svijeta (Howard, 1999:1).

Penalne institucije su same po sebi nezdrava mjesta, polazeći od činjenice da je zatvorenički svijet skup različitih ljudi sa različitim sistemima vrijedosti i pravilima ponašanja. Emocionalno i fizičko preživljavanje u zatvorskim uslovima zavisi djelimično i od individualnih sposobnosti osuđenika da se prilagode na uslove života i zatvorske deprivacije.

Bilo kako bilo, mnogi zatvorenici dolaze iz najsiromašnijih slojeva društva ili odbačeni od društva. Tako zatvor može biti najgore mjesto za njih, i oni predstavljaju jednu visoko rizičnu kategoriju koju će posebno teško pogoditi zatvorski uslovi i ograničenja. Ova činjenica smanjuje šansu za uspješan povratak osuđenika u društvo i normalnu socijalnu reintegraciju (De Viggiani, 2007:115).

I najranija istraživanja zatvorske sredine ukazuju da je zatvor sam po sebi štetan, da takvu sredinu karakteriše nepoštovanje osnovnih ljudskih prava i potreba, doprinosi razvoju mentalnih, fizičkih i socijalnih deprivacija zatvorenika, čineći ih bespomoćnim i nemoćnim (Clemmer 1958; Sykes 1958; Goffman 1961; Foucault 1977; King & Elliott 1977; Richards 1978, Cohen 1979; Cohen & Taylor 1981; Fitzgerald, Sim 1982;).

Ovakav pogled na zatvorsku sredinu je osnova klasične američke studije Donalda Klemmera (Clemmer, 1958) i Geršama Sajksa (Sykes, 1958), u kojoj su predstavljena dva ključna argumenta:

- *prvi, da je zatvaranje sinonim za deprivacije,*

- i drugi, da zatvorske deprivacije imaju značajne psihološke, fizičke, emocionalne i socijalne posljedice na ličnost osuđenika.

Sajks (Sykes, 1958:65–77) je tvrdio da zatvorski uslovi doprinose deprivacijama, što uključuje deprivaciju slobode, deprivaciju heteroseksualnih odnosa, materijanih dobara i usluga, autonomije i sigurnosti, koje autor naziva "mukama robije" (*pains of imprisonment*). Ove deprivacije nanose bol, predstavljaju teškoće i remete osuđenikov osjećaj lične vrijednosti, samopoštovanja i identiteta.

Individualna slika o sebi kao osobi koja ima vrijednosti i moralne kvalitete, odrasle osobe načešće gube u zatvorskim uslovima, kao što se gubi i njihova snaga i volja za postignućima (Sykes, 1958:79).

I mnogi drugi autori slažu se sa Sajksovim originalnim rezultatima istraživanja vezanim za zatvorske deprivacije, podržavajući njegov stav da zatvorska sredina i zatvor kao ustanova, sa svim svojim karakteristikama i ograničenjima, neminovno proizvodi određeni stepen deprivacija kod osuđenika, koje generalno imaju negativan efekat kako na ponašanje zatvorenika, tako i na efekte tretmana.

Klemer je takođe bio jedan od prvih autora, pored Sajksa, koji se bavio izučavanjem efekata zatvorske kazne na osuđenike, posebnu pažnju posvećujući osuđenima koji su duži vremenski period boravili u kaznenim ustanovama.

Pojam prizonizacije²¹, koji je uveo Klemmer još davne 1940 godine, ukazuje (objašnjava) da se osuđenici koji duži vremenski period borave u zatvoru, više kriminalizuju i postaju udaljeniji od vrijednosti i prihvaćenih normi ponašanja od društva van zatvorskih zidina. To je proces koji obuhvata promjene na nivou ličnosti zatvorenika, tako da proces prizonizacije uključuje promjene sistema vrijednosti i prihvatanje normi, standarda i obrazaca ponašanja od drugih zatvorenika. Zatočeništvo proizvodi prizonizaciju, što za konačan rezultat ima posljedicu da zatvorenik preuzima svoju kriminalnu ulogu i identitet (Clemmer, 1958).

Neki sociolozi tvrde da su stavovi, norme ponašanja i prihvatanje kriminalnog sistema vrijednosti prije zatvorske kazne, bitno uticali na proces prizonizacije u zatvoru (Irvin, 1970, Irvin i Cressei 1962, Tomas i Petersena 1977 prema: Zamble, Porporino, 1988).

Drugi sociolozi tvrde da su prije svega, faktori unutar institucija presudni faktori koji određuju proces prizonizacije.

Oni su sugerisali da stepen prizonizacije zavisi od brojnih faktora kao što su: dugogodišnje zatočeništvo, međuljudski odnosi sa drugim kriminalcima, način provođenja slobodnog vremena, adaptacija na status zatvorenika, post-zatvorska očekivanja, stepen otuđenosti od društva i stepen otuđenosti od institucija (Zingraff, 1975).

²¹ U literaturi se pravi razlika između pojma "*institucionalizacija*" i pojma "*prizonizacija*". Prvi se vezuje za efekte boravka u totalnim ustanovama, a drugi za specifične efekte kaznenih ustanova (Radovanović, 1992:20).

Generalno, studije o teorijskoj vezi između procesa prizonizacije i raznih pred/post-zatvorskih faktora, ukazuju na vrlo slabe i nedosledne odnose (Zingraff, 1975 prema: Zamble, Porporino, 1988).

Iako je proces prizonizacije, barem teorijski, u korelaciji sa smanjenom vjerovatnoćom za uspješnu socijalnu reintegraciju, nekoliko studija je pokazalo sasvim suprotne rezultate.

Tako rezultati jedne studije ukazuju da su zatvorenici koji su prihvatili ulogu zatvorenika i koji su slabije bili integrisani u zatvorsku strukturu, rijede recidivirali od prizonizovanih zatvorenika (Kassebaum, Vord, Vilner 1971 prema: Zamble, Porporino, 1988).

Druge studije pokazuju da su buntovni zatvorenici bili uspješniji u početnim fazama tranzicije u zajednici (Goodstein, 1979 prema: Zamble, Porporino, 1988).

Skorija istraživanja sve više ukazuju da teorija prizonizacije ne objašnjava zašto i kako se zatvorenici prilagođavaju i prihvataju određene norme ponašanja. Koncept prizonizacije se fokusira na objašnjavanju uniformnosti ponašanja, a ne pojedinačne varijacije. Zatvaranje na pojedince utiče na različite načine i dok neki zatvorenici mogu ispoljiti isti stepen prizonizacije ponašanja, oni su ga možda usvojili na različite načine i različitom brzinom.

Kao zajednički stav brojnih autora koji su se bavili istraživanjima vezanim za zatvorski život i posljedice koje proizvodi zatvorsko okruženje, nameće se zaključak da takvu sredinu karakterišu brojna ograničenja, odnosno, da

zatočeništvo neminovno dovodi do uskraćivanja brojnih prava i potreba tj. proizvodi određeni stepen depriviranosti.

U studiji o zatvorenicima osuđenim na duževremene zatvorske kazne Sabat i Kovles (Sabbath, Cowles, 1992) su utvrdili da je najozbiljniji problem zatvorenika osuđenih na dugogodišnje kazne to što su mnogo udaljeni od porodice i prijatelja, što ima nedostaje privatnosti za vrijeme posjeta, privatnosti u svojim ćelijama i stalno prisutan osjećaj tjeskobe.

Svi ovi problemi, koji su osuđenici naveli kao najozbiljniji, ukazuju na postojanje različitih oblika deprivacija.

Ranija istraživanja, koje je sproveo Flanagan imala su za cilj ispitivanje stavova i perspektiva dugogodišnjih zatvorenika. Istraživanjem su obuhvaćeni osuđenici koji su osuđeni na 10 ili više godina, a pitanja su se odnosila na iznošenje njihovih stavova o tome šta im predstavlja najveći problem i koje im lišavanje najteže pada. Odgovori su skalirani po težini, od najtežeg ka manje teškom i pokazuju da osuđenima najteže pada to što:

- *im nedostaje neko,*
- *im nedostaje raniji društveni život,*
- *previše brinu o tome kako će se snaći kada izađu iz zatvora,*
- *imaju osjećaj da je njihov život izgubljen,*
- *stalno prisutan osjećaj seksualne frustracije.*

Kada su upitani da opišu najvažniji ili najozbiljniji problem sa kojim se susreću u zatvoru, gubitak odnosa sa porodicom i prijateljima van zatvora bio je konstantno pominjan kao najozbiljniji i kao lišavanje koje najteže pada osuđenima. Neki zatvorenici koji nemaju adekvatne odnose sa porodicom ili su ti odnosi u potpunosti prekinuti, izjavili su da pate, da su anksiozni i očajni zbog nedostatka kontakta sa porodicom (Flanagan, 1980).

Rezultati ovih istraživanja koje je sproveo Flanagan potvrđuju osnove Sajksovog stava da zatvorska sredina proizvodi deprivacije, od kojih su najvažnije i najizraženije: deprivacija slobode, deprivacija materijalnih dobara i usluga, deprivacija heteroseksualnih odnosa, deprivacija autonomnosti i deprivacija sigurnosti.

Osnovne postavke teorija o negativnim efektima dugih zatvorskih kazni koje se ogledaju u brojnim deprivacijama, lišavanju i prizonizaciji, rezultat su sistematskog posmatranja ponašanja osuđenih lica. Uprkos tome što su nalazi brojnih istraživanja na ovu temu nepotpuni i nejedinstveni, istraživanje literature o negativnim efektima dugih zatvorskih kazni nam daje dobar uvid u sadržaj i probleme zatvorskog života.

Razumjevanje uticaja dugogodišnjih zatvorskih kazni je od suštinske važnosti, jer ogromna većina dugogodišnjih zatvorenika će jednog dana biti puštena na slobodu. Zato je imperativ da se bavimo ublaživanjem ili eliminisanjem negativnih posljedica i nanijete štete koje su rezultat dugogodišnjeg boravka u zatvorskoj ustanovi, kako bi se

poboljšale šanse svakog učinioca za rehabilitaciju i društvenu reintegraciju, jer zaštita naše zajednice zavisi od adekvatnog programa postupanja i reintegracije prestupnika.

Bonta i Gendrau (Bonta, Gendreau, 1990:75), koji su sprovedi najobuhvatnija istraživanja o posljedicama dugogodišnjeg boravka u zatvorskoj ustanovi, ukazuju da prenaseljenost zatvorske sredine, kratkoročni boravci u samici, smrt osuđenika i brojni zdravstveni rizici, pružaju ubjedljive dokaze o patnji koju izaziva duževremeno zatočeništvo-boravak u zatvoru.

Brojni autori navode da su razlozi nastanka zatvoreničkog društvenog sistema, kao i stepen i modusi integrisanosti u njega, u posljedicama brojnih frustracija i deprivacija koje čovjek doživljava za vrijeme izdržavanja zatvorske kazne (Blomerg & Coen, 2003; Bomerg & Lucken, 2000; Radovanović, 1992; Sykes, 1958: prema Nikolić, Kron, 2011). Frustracije i lišavanja nekako se moraju ublažiti, a najpogodniji način jeste stvaranje posebnih društvenih odnosa među osuđenima i razvoj sistema vrijednosti i normi opozicionih u odnosu na opštedruštveni sistem i zatvor kao organizaciju. Prihvatanje tih odnosa i tog sistema je rezultat pokušaja da se deprivacije i frustracije ublaže, da se nadomjesti sve ono u čemu osuđenik oskudjeva, počevši od izgubljenog društvenog identiteta i pozitivne slike o sebi do lične sigurnosti od napada agresivnih osuđenika. Integrisanost je u tom kontekstu odgovor osuđenika na deprivacije i ukoliko su one brojnije i intenzivnije, utoliko će i proces prihvatanja zatvoreničkog društvenog sistema biti čvršći i brži (Nikolić, Kron, 2011:76).

Istraživanje Radovanovića (1992) o zatvoreničkoj subkulturi, pokazalo je da su deprivacije u značajnim korelacijama sa praktično svim osobinama ličnosti: sa osjećanjem odbačenosti, recidivizmom, pripadnošću neformalnim grupama, a neke od njih pojedinačno i sa nizom drugih faktora. Svi vidovi deprivacija, naročito deprivacija nezavisnosti, utoliko će se intenzivnije doživljavati ukoliko osuđenik svoje šanse poslije izlaska iz zatvora opaža kao slabije ili nikakve. Osuđenik će utoliko intenzivnije osjećati lišenje slobode, nedostatak heteroseksualnih odnosa i materijalnih dobara, kao i napade nasvoju nezavisnost i sigurnost ukoliko manje usvaja opšte društvene vrijednosti, tačnije, ukoliko u opštim moralnim vrijednostima manje nalazi svoj referentni sistem (Radovanović, 1992:271-271, prema: Nikolić, Kron, 2011).

1.1. Deprivacija slobode

Najteži gubitak za sve osuđenike predstavlja gubitak slobode. Ono predstavlja dominantnu deprivaciju, pa se vrlo često i sama kazna zatvora identifikuje kao lišenje slobode.

Smatra se da zatvorenici gubitak slobode doživljavaju kao dvostruko lišavanje. Prvo, zatvaranjem u samu ustanovu i drugo, kao ograničenje unutar same ustanove.

Na prvom nivou, osuđenici su odsječeni od porodice, prijatelja i rodbine, što predstavlja za njih, vrlo bolno lišavanje koje proizvodi frustracije zbog gubitka emocionalnih veza, usamljenosti i dosade. Osuđena lica teško podnose tu

izolovanost, posebno zbog toga što im ona onemogućava uticaj na događaje i životne procece izvan ustanove, posebno sa onim ljudima za koje su emocionalno vezani.

Osjećaj lišenosti slobode se pojačava još više moralnim odbacivanjem od strane društva, čime se osuđenom vrlo često stavlja na znanje da je činjenjem krivičnog djela izgubio status i prava normalnog čovjeka i da je svrstan u nižu društvenu kategoriju (Špadijer Džinić, 1973).

Postoji mišljenje da je većina osuđenika tako otuđena od opšteprihvaćenih društvenih normi i vrijednosti i da su se u toj mjeri identifikovali sa vrijednosnim sistemom kriminalne subkulture, da ih ovo odbacivanje ili neodobravanje njihovog ponašanja uopšte ne pogađa. Međutim, ako se ima u vidu sva heterogenost kriminalne populacije, kojoj pripadaju kako ono koji su prvi put počinili krivično djelo, tako i oni koji su višestruki povratnici, kao i učinioci različitih vrsta krivičnih djela, onda dolazimo do stava da je ovakav zaključak vrlo teško prihvatiti i generalizovati. Ovakav stav nije moguće odbraniti, ali se vjerovatno može odnositi samo na mali broj osuđenih lica kao što su profesionalni lopovi ili psihopatske ličnosti.

Takođe, izuzetno veliki broj postupaka kojima su podvrgnuti osuđeni prilikom dolaska u ustanovu vode ka statusnoj degradaciji osuđenika. U literaturi su ti postupci definisani kao postupci koji vode ka mortifikaciji identiteta.

Osuđenim licima se, po prijemu u ustanovu oduzimaju svi lični predmeti i odjeća i daje im se odjeća istog kroja, od istog materijala i iste boje. Time se pokušava raskrstiti sa

prethodnom individualnošću i uspostaviti nova individualnost - individualnost zatvorenika. Naravno, to nije sve što stoji na raspolaganju i što se primjenjuje za poništenje prethodnog identiteta. Depersonalizirajući i degradirajući mehanizmi su brojni i uključuju takve postupke kao što su zamjena imena brojem, šišanje, ali i nemogućnost da se bilo kog momenta, na bilo kom mjestu, bude sam sa sobom i totalna regulisanost propisima svega i svačega (spoljnog izgleda, pošte, posjeta, obroka, načina pozdravljanja nadređenima i brojni drugi) (Radovanović, 1992:65).

Prisustvo i intenzitet depriviranosti osuđenika bili su predmet proučavanja i naših autora. Tako Špadijer Džinić na osnovu sprovedenih istraživanja navodi da većina zatvorenika u kazneno popravnom zavodu teško podnosi gubitak slobode. Neformalni intervjui sa zatvorenicima otkrivaju različita značenja koja za njih ima gubitak slobode. Tako jedna grupa zatvorenika navodi *"da su željni slobode i da im to najteže pada"*; za drugu grupu *"nedostatak slobode odražava se kroz jednoličnost, kroz to što je svaki dan isti i što se ništa ne dešava"*, dok treća grupa navodi da *"čovjek u zatvoru vremenom, prestaje da prati šta se dešava napolju, van zidina, i cijeli život zatvara među zatvorske zidove, što se ne može nazvati životom, već vegetiranjem"* (Špadijer Džinić, 1973:76).

Nedostatak slobode svaki osuđenik doživljava na različit način, ali ono što im je zajedničko jeste to da se taj gubitak najčešće doživljava kroz različita osjećanja odbačenosti i izolovanosti od spoljašnjeg svijeta.

Do sličnih rezultata došao je i Jovanić, ispitivajući negativne efekte zatvorske kazne. On navodi da deprivaciju slobode iskazuje čak 97,3% ispitanih osuđenika, dok samo 2,7% osuđenih kaže da ih ta deprivacija uopšte na pogađa. Kao konačan zaključak koji je nastao kao rezultat pomenutog istraživanja, ovaj autor navodi da *opšti uslovi izvršenja kazne zatvora utiču na pojavu negativnih posljedica u svim ispitivanim modalitetima, kao i da su svi oblici deprivacija prisutni u svim ustanovama za izvršenje kazne zatvora, kod velike većine osuđenih i intenzivno pogađaju osuđena lica* (Jovanić, 2007:247).

Insistiranje nekih autora na tome da lišenje slobode ili njeno ograničenje nije samo po sebi deprivirajuće ili frustrirajuće, već da je uzrok tome gubitak emocionalnih odnosa, usamljenost i čamotinja, implicira da sloboda kretanja sama po sebi i nije vrijednost zbog čijeg bi se gubitka patilo. Kao što navode Nikolić i Kron (2011), time bi zapravo, alternativne kazne, kao što su kućni pritvor, elektronski monitoring i drugo, bili stvarno dobra zamjena za zatvor, jer deprivacija slobode za učinjeni prestup ne bi postojala. Međutim, postavlja se pitanje da li bi to uopšte bila kazna i zašto bi se tako zvala, ako ograničenje slobode nije univerzalni problem i univerzalna nevolja. Socijalna sredina čiji se interesi i sigurnost, inače, brane kaznama lišenja slobode ili ograničenja slobode za prestupnike na bi bila saglasna sa time, kada ne bi znala i još više osjećala da lišenje slobode ili njeno ograničenje jeste problem za sve ljude, budući da je to jedna od osnovnih ljudskih potreba. Uslijed toga i takve kazne, kao što

su kućni pritvor ili elektronski monitoring kretanja osuđenih, predstavljaju patnju za osuđene, kao što je to i u svim zatvorima od otvorenog do zatvorenog tipa ili tretmana osuđenih (Nikolić, 2005; prema Nikolić, Kron, 2011).

Deprivacija slobode se veoma teško odražava na psihički život osuđenog, te s' toga, ovo lišavanje treba da bude što je moguće više ublaženo. U tom pravcu je, od posebnog značaja osnivanje otvorenih i poluotvorenih odjeljenja i ustanova.

Takođe, ublažavanju ovog osjećanja mogu mnogo da doprinesu češće i nekontrolisane posjete članova porodice, korišćenje godišnjeg odmora ili njegovog dijela u krugu porodice, nagradna ili druga odsustva i dr. Ove i druge pogodnosti koliko vode ublažavanju neprijatnog osjećanja gubitka slobode, istovremeno za osuđeno lice predstavljaju i jake stimulanse dobrog vladanja i ponašanja (Jašović, 2000).

1.2. Deprivacija materijalnih dobara i usluga

Pored deprivacije slobode, život u zatvoru karakteriše i lišenost svih onih materijalnih dobara i usluga koje su osuđenom bile dostupne u slobodnom svijetu.

U literaturi kako našoj, tako i stranoj, se ova deprivacija ili frustracija objašnjava razlikama u standardu osuđenih lica u ustanovi od onog standarda koji su imali na slobodi.

Međutim, kao i po pitanju brojnih drugih problema, tako i po pitanju ove vrste depriviranosti, ne postoji jedinstveno gledište ni pristup istraživača koji su se bavili ovom temom.

Prema prvom pristup, odnosno stavu jedne grupe autora, deprivacija materijalnih dobara i usluga nema veći značaj tj. razmjeru, jer se uslovi u kojima su osuđenici ranije živjeli ne razlikuju bitno od uslova u zatvoru. Tamo gdje i postoje razlike u standardu, one nisu ipak prisutne u tolikoj mjeri da bi ovaj oblik deprivacije imao veći intenzitet.

Međutim, ovakav pristup se ne može olako prihvatiti, posebno ako se ima u vidu podatak da je ipak određeni broj osuđenika imao daleko povoljnije uslove života i bolji materijalni status dok je bio na slobodi. To je posebno slučaj sa počiniocima imovinskih krivičnih djela, izvršiocima krivičnih djela iz oblasti bijelog okovratnika ili organizovanog kriminala, a posebno sa počiniocima krivičnih djela iz oblasti trgovine opojnim drogama, čime su pribavljali izuzetno veliku materijalnu korist.

Drugi pristup zagovaraju oni istraživači koji, ne praveći komparacije između standarda života prije i nakon dolaska u zatvor, polaze od osuđeničke subjektivne procjene sopstvenog materijalnog standarda u ustanovi. Na taj način, iako je moguće da neki zatvorenici bolje žive u zatvoru, to još ne znači da oni smatraju da je to bolje od onoga što bi oni mogli da imaju na slobodi. Isto tako, moguće je da su osnovne materijalne potrebe zatvorenika zadovoljene u nekom zatvoru više i bolje, a u drugom manje i gore, ali ako se analizira samo standard života u zatvoru, a ne zatvorenikovo subjektivno doživljavanje standarda, tada je naravno, nemoguće ocijeniti koliko je i zbog čega ovaj standard deprivirajući ili frustrirajući za njega (Sykes 1958 prema: Špadijer Džinić, 1973).

Polazeći od ovog stanovišta, suština zatvorenikovog problema u oblasti materijalnih dobara i usluga je u tome što standard života u zatvoru zadovoljava samo nužne potrebe i što zatvor onemogućava izvjesna simbolička isticanja koja su vrlo bitna za individualna diferenciranja, u čemu se slažu i brojni naši autori (Špadijer Džinić, Pavićević i Simeunović-Patić, 2009; Jovanić, 2007; Radovanović 1992).

Najveći broj osuđenih lica želi da i u zatvoru nosi svoju odjeću, konzumira onu hranu, piće ili cigarete koje najviše voli, ali zadovoljenje takvih individualnih potreba i navika u pogledu materijalnih dobara u zatvorskoj ustanovi nije moguće, a najčešće je i u direktnoj suprotnosti sa pravilima ustanove. Čest je slučaj da veliki broj osuđenih lica pravi disciplinske prestupe kao što su sitna potkrađanja cigareta, hrane ili pića, ili su skloni švercu istih, kako bi nadoknadili lišenost željenih materijalnih dobara i usluga.

Lišenost materijalnih dobara i usluga u zatvorskoj sredini kod osuđenika proizvodi i osjećaj ekonomske degradacije i dovodi do narušavanja individualne slike koju osuđenik ima o sebi. Naime, "materijalna posjedovanja čine značajan dio predstave koju individua ima o sebi, da biti lišen njih znači biti napadnut na najdubljim slojevima ličnosti" (Sykes, 1958:69).

Deprivacija materijalnih dobara i usluga može biti podsticana i od strane globalne društvene kulture, odnosno, globalnog vrijednosnog društvenog sistema, u kome se predstava o individui, njenom ugledu i statusu formira isključivo kroz stepen posjedovanja materijalnih dobara.

U našim ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode vršena su skorija istraživanja (istraživanja Špadijer-Džinić, Pavićević i sar., 2009; Jovanić, 2007) čiji rezultati svjedoče o prisutnosti ovog osjećanja i u našoj populaciji osuđenih lica.

Rezultati istraživanja koja su sprovela Špadijer-Džinić, Pavićević i Simeunović-Patić (2009) potvrđuju ovaj stav. Naime, iako su ovi autori u istraživanju nastojali da utvrde stepen depriviranosti žena u zatvorskim ustanovama, ipak su došli do značajnih podataka koji se mogu uzeti kao validni i kada su u pitanju deprivacije koje postoje i kod muške zatvoreničke populacije.

Pomenuti autori nisu uzimali uskraćenost izbora hrane, kao indikator deprivacije materijalnih dobara i usluga kao što su to radili drugi istraživači, već su lišenost mogućnosti izbora hrane, posmatrali kao posljedicu pravila zatvorskog sistema, koja uređuju i nameću način ishrane i ukidaju mogućnost da hrana bude izvor psihičkog zadovoljstva, a ne samo zadovoljavanje biološke potrebe.

Primanje paketa od strane porodice, kod osuđenika ublažava ovu deprivaciju. Ali i u *"zatvoru se reflektuje socijalna diferencijacija koja postoji u civilnom životu - na slobodi"* (Špadijer Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić 2009:232).

Nekim osuđennicima porodica, zbog lošeg materijalnog stanja nije u stanju da šalje pakete, dok neki drugi dobijaju pakete sa skupim i biranim stvarima, najčešće hranom. Na taj način, paket postaje statusni simbol, koji značajno utiče na ugled koji će osuđenik imati u zatvorskom društvu. Sadržaj

paketa je stvar prestiža, jer se uvijek zna ko je dobio bolji paket i šta u njemu ima.

U svakom zatvoreničkom društvu, pa i među našim zatvorenicima, "deljenje paketa" je značajan činilac u stvaranju i održavanju društvenih odnosa - bilo da se radi o prijateljskim vezama ili o interesnom udruživanju u kome jedni drugima hranom i drugim uslugama čine život u zatvoru lakšim. Osim toga, time se potvrđuje i solidarnost među zatvorenicima i poštovanje određenog kodeksa zatvoreničkih normi.

Međutim, zapaža se da stvari iz paketa mogu da budu i razlog svađa i nesporazuma među zatvorenicima (krađe, pozajmice koje se ne vraćaju, grebanje) i takođe da se koriste kao sredstvo plaćanja raznih usluga onim zatvorenicima koje čak i u zatvoreničkom društvu predstavljaju najniži društveni sloj (siromašni, neobrazovani, bez porodica - ostavljeni, stari, bolesni).

Čini nam se, dakle, da doživljavanje lišavanja hrane koja se voli i želi nije samo deprivacija koja se teško podnosi samo zbog toga što u zatvoru "hrana postaje jedini izvor zadovoljstva" (Špadijer-Džinić, 1973:78), već i zato što posedovanje vanzatorske hrane ima za zatvorenike i druga značenja, koja su prethodno opisana (statusni simbol, sredstvo plaćanja) (Špadijer Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009:233).

Na osnovu navedenih rezultata istraživanja, jasno se može uočiti nekoliko osnovnih postavki koje su služile kao polazna osnova istraživanja na čijim rezultatima je i nastala ova monografija. To su prije svega, stav da se i u zatvoru reflektuju

socijalne diferencijacije, koje postoje i u slobodnom svijetu. Naime, u slobodnom svijetu se ljudi razlikuju, kako po svojim socijalnim karakteristikama, demografskom porijeklu, društvenom statusu, porodičnom statusu i obrazovanju, tako i po svojim drugim, ličnim psihološkim i sociološkim karakteristikama. Te razlike su neminovne i one se reflektuju i u zatvorskoj ustanovi, jer jedina zajednička karakteristika svih osuđenih lica jesu upravo njihove penološke odnosno kriminološke karakteristike, to što su počinili određeno krivično djelo, prekršili zakon i to što se nalaze u zatvoru.

Polazeći od ovakvih osnovnih stavova, sasvim se čini opravdanim zaključak da će i *stepen deprivacija u zatvorskoj ustanovi varirati, upravo u zavisnosti od karakteristika samih osuđenika. Iako je određeni stepen depriviranosti opšteprisutan u svim našim ustanovama i kod svih kategorija osuđenih lica, razlike u intenzitetu tih deprivacija svakako postoje.*

Tako lišenost slobode, materijalnih dobara, heteroseksualnih odnosa, sigurnosti i autonomije neće podjednako teško doživjeti onaj osuđenik koji ima porodicu, koja ga redovno posjećuje, redovno mu piše, ima određena materijalna sredstva i redovno mu šalje pakete, na isti način kao i osuđenik koji nema porodicu ili su ti odnosi sa porodicom narušeni njegovim dolaskom u zatvorsku ustanovu, ili ako je njegova porodica toliko lošeg materijalnog stanja, da nije u mogućnosti da osigura dolazak u zatvorsku posjetu ili mu pošalje paket sa određenim sadržajem.

U prvom slučaju, osuđenik kontaktira sa porodicom, viđa njene članove i na neki način održava emotivne, roditeljske ili

bračne odnose sa članovima svoje porodice, pa je samim tim moguće pretpostaviti da je stepen njegove depriviranosti manji od stepena depriviranosti onog osuđenika kod kojeg kontakti sa porodicom nisu na adekvatnom nivou ili ne postoje i koji će se zbog toga osjećati još više izolovano, napušteno, usamljeno ili odbačeno, jednom riječju- deprivirano.

Na kraju, oni zatvorenici koji su lošijeg materijalnog stanja, koji su starije životne dobi, čije je zdravlje narušeno i bez porodice nalaze se u težem položaju nego drugi zatvorenici.

Takođe, u istraživanju na čijim rezultatima je nastala ova monografija, za ispitivanje zatvorskih deprivacija korišćene su skale deprivacija u kojima je, kada se govori o deprivaciji materijalnih dobara i usluga, nemogućnost konzumiranja hrane, pića i cigareta koje osuđenik voli ili nošenje sopstvene odjeće korišteno kao indikator pomenute deprivacije.

1.3. Deprivacija heteroseksualnih odnosa

Uslovi u zatvorskim ustanovama se veoma razlikuju od onih u spoljašnjem svijetu. Po svojoj prirodi, zatvorska kazna podrazumjeva da zatvorenici žive odvojeno od svojih porodica, da žive zajedno u grupama koje ne bi inače postojale da nisu u ustanovama, i da su ozbiljno ograničeni u svojim izborima (Howard, 1999).

Zatvorske ustanove su ustanove ljudi istog pola, što znači da su osuđena lica lišena i heteroseksualnih kontakata, a ta

lišenost je jedna od izrazito negativnih posledica zatvorskog života.

U vezi sa deprivacijom heteroseksualnih odnosa osuđeničke populacije, u literaturi se vrlo često postavljaju dva osnovna pitanja. Prvo, kako osuđena lica doživljavaju seksualnu frustraciju, i drugo, kakvo je njihovo seksualno ponašanje u ustanovi?

Neki istraživači smatraju da zatvorenici doživljavaju smanjenje seksualnog nagona, te da je seksualna frustracija zatvorenika, dakle, manje značajna nego što bi se to moglo i očekivati.

Međutim, ovi stavovi bi bili jedino tačni ako bi se odnosili na muškarace zatvorene u koncentracionim logorima ili sličnim ekstremnim situacijama u kojima glad, mučenja i fizičke iscrpljenosti, kao i borba za goli život jedina preokupacija (Jovanić, 2007; Sykes, 1958).

Poređenje savremenih zatvorskih ustanova ili bar uslova života u njima, sa koncentracionim logorima, danas se smatra sasvim neadekvatnim, a u prilog ovom stavu mogu se navesti i brojni dokazi. Prije svega, osnovna preokupacija logoraša jeste očuvanje golog života, dok sa druge strane, osuđenim licima, iako se nalaze u uslovima brojnih ograničenja, život nije ugrožen. Takođe, razlike se uočavaju i na planu materijalno - ekonomskih, higijenskih i drugih uslova života u ovim ustanovama.

Osim toga, u ustanovama za izvršenje zatvorskih kazni, osuđeni su izloženi uticaju raznih erotskih stimulusa putem

televizije, štampe, filma, ali i erotske i pornografske literature, koju vrlo često ilegalno nabavljaju. Sve to, koliko pojačava, toliko i održava kod zatvorenika normalne heteroseksualne potrebe (Jašović, 2000; Jovanić, 2007).

Međutim, lišavanje heteroseksualnih kontakata, za osuđenog ima ne samo fiziološko, već i psihološko značenje. Ne zanemarujući fiziološku komponentu, čini se, bar po stavovima brojnih stranih autora, da upravo psihološka komponenta heteroseksualne depriviranosti ostavlja dublje posledice na osuđeno lice.

Sajks je svojim radom iz 1958. godine dao veliki doprinos razumjevanju muške seksualnost i poslijedica nedostatka heteroseksualnih odnosa u zatvorskoj ustanovi:

... "lišavanje heteroseksualnih odnosa nosi sa sobom još jednu prijetnju, narušavajući kod zatvorenika sliku o sebi, a to je prilično uznemirujuće.

Zatvorenik je isključen iz svijeta žena, i kao i većina muškaraca, zatvorenik mora da traži svoj identitet ne samo u sebi, već i u slici sebe koja se ogleda u očima drugih"

(Sykes, 1958:72).

Tako je sasvim evidentno da, nedostatak heteroseksualnih odnosa, kod osuđenog lica dovodi do dubokih emotivnih posledica koje se ogledaju u narušavanju slike o samom sebi i nedostatku samopotvrđivanja kako svoje muškosti, tako i svog identiteta kroz odnose sa osobama suprotnog pola.

Takođe, još jedan značajan problem koji se javlja kada je u pitanju lišenost heteroseksualnih odnosa, jeste sve češća i masovnija pojava homoseksualizma i u našim ustanovama. Možda se čini da je upravo pojava homoseksualizma, jedan od odgovora postavljenih na početku poglavlja koji se odnosi na to kakvo je seksualno ponašanje osuđenih lica. Da li je previše slobodno zaključiti da je možda upravo pojava homoseksualizma jedan od načina prevazilaženja heteroseksualne depriviranosti?

Ljudsko društvo svojim članovima stalno nameće potrebu za preispitivanjem svojih stavova o muškosti, i nekada svojevolumno, a nekada ne, određeni broj njenih članova stupa u homoseksualnu vezu.

Većina istraživača koji se bave istraživanjem homoseksualnosti u zatvorima za muškarce su skoncentrisani na njihovu podjelu na prave homoseksualce i situacione homoseksualce (Clemmer, 1958; Kirkham, 1971 prema: Eigenberg, 1992).

Pravi homoseksualci su opisani kao ljudi koji su imali homoseksualnu orijentaciju i prije dolaska u zatvor. Teoretski, ovi ljudi više vole da imaju seksualne odnose sa muškarcima, bez obzira na dostupnost žena. Oni su opisani kao feminizirani muškarci, koji imaju ženske manire, nastupe i nadimke (Buffum, 1972; Clemmer, 1958; Fishman, 1934; Kirkham, 1971; Sagarin, 1976; Sykes, 1958; prema: Eigenberg, 1992).

Situacioni homoseksualci su definisani kao heteroseksualni muškarci koji učestvuju u homoseksualnim odnosima u zatvoru upravo zbog seksualnih deprivacija.

Ova kategorija zatvorenika sebe smatra heteroseksualcima, ali upravo veliki stepen heteroseksualne depriviranosti i nedostatak mogućnosti za odnose sa ženama, ovu kategoriju ljudi deklariše u situacione homoseksualce, koji upravo u homoseksualnom ponašanju vide razrješenje tenzije zbog prisutne depriviranosti i frustriranosti.

Paradoksalno, mnogi zatvorenici koji sebe smatraju za heteroseksualce, izjavljuju da ne doživljavaju frustracije zbog apstinencije, ali su spremni da se upuste u seksualnu aktivnost. U nekim institucijama za muške prestupnike, postojanje subkulturnih normi omogućava da se muškarci upuste u homoseksualne odnose, bez narušavanja svog identiteta koji je označen kao heteroseksualan (Howard, 1999).

Neki istraživači tvrde da su heteroseksualni zatvorenici zavedeni u situacione homoseksualce (Fishman, 1934; Scacco, 1975; Vedder and King 1967; Weis and Friar, 1974, prema: Eigenberg, 1992). Ovaj proces zavođenja opisan je u skladu sa slijedećim scenariom. Novim zatvorenicima se prvo ponudi zaštita, krediti, pokloni, cigarete ili piće, ubrzo nakon toga, ovim zatvorenicima se seksualno pristupa.

Agresivniji zatvorenici fizičkim nasiljem mogu da ugroze druge zatvorenike ako oni odbiju da im daju poklone. Moćniji zatvorenici takođe mogu da uslove slabije zatvorenike sa gubitkom zaštite. Dakle, na više sofisticiranih načina zatvorenik može da prisili ili fizički ugrozi druge zatvorenike i uslovi da učestvuju u seksualnom ponašanju. Neki od ovih ljudi, koji su bili prinuđeni na seksualno ponašanje možda

smatraju da nemaju drugog izbora nego da prihvate učestvovanje u seksualnom ponašanju i vrlo često to vide kao način da takve situacije učine nešto podnošljivijim.

Određeni broj muškaraca, od kojih su mnogi nevoljni učesnici seksualnih odnosa, su stigmatizovani i mogu biti predmet prostitucije i silovanja u okviru institucije (Donaldson, 1990).

Kombinacija seksualne frustracije i potrebe da se održi muški imidž, sa kojima se suočavaju osuđenici tokom dugog perioda zatvaranja sa pripadnicima istog pola, navodi veliki broj zatvorenika da stekne seksualno zadovoljenje preko ubeđivanja, podmićivanja, prinudom ili primenom sile prema drugim.

U analizi pojave homoseksualizma u našim ustanovama, nailazimo na velike poteškoće u smislu nepostojanja adekvatnih istraživanja i samim tim pouzdanih rezultata o obimu i intenzitetu ove pojave. Najčešće se, na osnovu različitih nepotpunih informacija vrše procjene o prisustvu ovog oblika seksualnog ponašanja. Međutim, te procjene su prilično nepouzdanе.

Jašović (2000) navodi da se pouzdano zna da takva ponašanja dolaze do izražaja u ustanovama za izvršenja zatvorskih kazni. S tim u vezi, poznavao ci zatvorskih okolnosti smatraju da je najveći broj homoseksualaca i prije dolaska u zatvorsku ustanovu pokazivao znake latentnog homoseksualizma, koja u uslovima lišenja heteroseksualnih odnosa, prisustva drugih homoseksualaca, nasilja, silovanja, i sl. dobija manifestni oblik.

I veliki broj naših autora smatra da se kod jedne kategorije osuđenih lica homoseksualizam javlja samo kao oblik razrješenja situacije nametnute zatvorom, a da se po izlasku iz ustanove vraćaju normalim, heteroseksualnim putevima zadovoljenja ovog nagona.

Empirijska evidencija i iskustvena zapažanja problema, pokazala su da se osim već ispoljenih i latentnih homoseksualaca u zatvorima, mogu na taj način prilagođavati i osuđenici koji podlegnu snazi ove deprivacije, a inače takva ponašanja nisu pokazivali prije, kao ni poslije zatvora (Nikolić, Kron, 2011:92).

Istraživanje deprivacija u ženskom zatvoru sa maksimalnim obezbjeđenjem, pokazalo je da je kod žena homoseksualizam kao način prilagođavanja na deprivaciju heteroseksualnih odnosa, nešto izraženiji i karakterističniji po ispoljavanju (Giallombardo, 1960 prema: Nikolić, Kron, 2011). Navedeni autor smatra da je to prvenstveno rezultat izgubljene uloge koju žena u američkom društvu ima, a ne samo zbog oslobađanja od seksualne tenzije, kao što je to slučaj kod muškaraca. U tom slučaju, homoseksualne veze kod žena su više dobrovoljne i obuhvataju široko polje interpersonalnih ponašanja, što potvrđuje kompenzacionu funkciju za izgubljene uloge.

Naši autori koji su se bavili problemom deprivacija, ali i homoseksualizma u zatvorskim ustanovama (Nikolić, Kron, 2011) ističu da je ženski homoseksualizam u zatvorima sličan u manifestovanju kao i kod muškaraca i da nije tako miroljubiv i dobrovoljan kao što je navode pomenuti strani autori. U

ovakvim odnosima ispoljava se nasilje, ucjene, trgovina i podvođenje, što navodi na zaključak da je i etiologija homoseksualizma ista kod muškaraca i žena, s obzirom da je potreba za pripadnošću i dodirom jedna univerzalana ljudska potreba (Nikolić, Kron, 2011:93).

Deprivacije hetroseksualnih odnosa u savremenim ustanovama, pa i našim, prevazilazi se tako što se osuđenim licima daju mogućnosti (kao pravo ili kao pogodnost) da se nasamo sastanu sa svojim bračnim drugom,²² zatim djelimičnim ili potpunim korišćenjem odmora izvan ustanove i sl.

Ove pogodnosti imaju značajnu stimulativnu vrijednost za osuđena lica, naročito za ona koja su očuvala svoje emocionalne odnose sa bračnim drugom, ovakva mogućnost podstiče očuvanje odnosa. Takođe, učestalije posjete od ovih zakonom zagarantovanih, osuđeni mogu ostvariti dobrim ponašanje i zalaganjem na radu, obrazovanju, slobodnim aktivnostima i dr.

Ove pogodnosti u određenoj mjeri doprinose ublažavanju deprivacija heteroseksualnih odnosa kod osuđenih lica koja imaju bračne partnere i čiji su odnosi ostali skladni i nakon njihovog odlaska u ustanovu. Međutim, neminovno se postavlja pitanje u kojoj mjeri ove pogodnosti (ne)doprinose ublažavanju deprivacija heteroseksualnih odnosa onih

²² Osuđeni ima pravo da jednom u tri mjeseca boravi sa bračnim drugom i djecom ili bliskim licima, najmanje tri časa u posebnim prostorijama zavoda. Takođe, osuđenom licu može upravnik, na prijedlog stručnih službi, dodijeliti posebna prava kao što su: prošireno pravo na prijem posjeta u posebnim prostorijama, bez prisustva ostalih osuđenih, kao i brojna posebna prava izvan okvira zavoda. Detaljnije u: Pravilniku o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima (čl. 60. i čl. 76.). Službeni glasnik R.S. br. 27. 2006.

osuđenika koji nemaju svoje bračne partnere? I na koji način svoju seksualnu depriviranost mogu ublažiti oni osuđenici koji nemaju ni bračnog, ni vanbračnog partnera ili oni osuđenici čiji odnosi sa bračnim drugom nisu ostali skladni?

1.4. Deprivacija nezavisnosti²³

Cjelokupan život, rad i slobodno vrijeme osuđenih lica u zatvorskim ustanovama je u potpunosti normativno regulisan, i to ne samo preko opštih, zakonskih propisa, već i putem internih akata ustanove, kao što su npr. pravilnici o kućnom redu i dr. Na taj način, regulisani su svi segmenti života u ustanovi, a mnoštvo pravila i propisa usmjereni su upravo ka kontroli ponašanja osuđenih lica. Takva potpuna normativna regulisanost života u ustanovi, nalaže osuđenim licima poštovanje brojnih pravila ponašanja i vladanja, koje osuđenici vrlo često doživljavaju kao potpuni gubitak svoje autonomije i nezavisnosti.

Brojni istraživači koji su se bavili penološkom tematikom, navode da je upravo ovo osjećanje gubitka autonomije kod osuđenih lica podjednako teško kao i sami gubitak slobode. Naravno, postoje oni koji smatraju da se ovom osjećanju gubitka autonomije, ne treba pridavati veliki značaj, navodeći kao glavni argument činjenicu da je i život ljudi na slobodi u

²³ Napomena: Vrlo često se u stručnoj literaturi, ne pravi razlika između pojma nezavisnosti i pojma autonomije, tj. koriste se kao sinonimi, kada se govori u kontekstu deprivacija. Tako će se i u ovoj monografiji ovi pojmovi podjednako koristiti.

velikoj mjeri regulisan brojnim normama i pravilima ponašanja, a da ipak to ne dovodi kod ljudi do osjećaja gubitka autonomije (Jašović, 2000).

Ipak, ne treba zanemariti činjenicu da je život u zatvorskoj ustanovi u neuporedivo većem stepenu normativno regulisan od života van zatvorskih zidina, te da su bilo kakve mogućnosti slobodnog izbora ili odlučivanja, kod osuđenih lica svedene na najmanju moguću mjeru. I upravo ta ograničenost u izborima i samostalnom odlučivanju i jeste osnovni faktor nastanka osjećanja lišenosti nezavisnosti.

Intenzitet ovog osjećanja lišenosti autonomije svakako je proporcionalan tipu ustanove i njenom režimu. Naravno, ako je ustanova strogo zatvorenog tipa sa režimom koji je autokratski i nefleksibilan, intenzitet osjećanja gubitka autonomije će kod osuđenih lica, svakako biti intenzivniji.

Većem prisustvu i intenzitetu ovog osjećanja doprinosi i odsustvo adekvatnog objašnjavanja brojnih pravila od strane stručnog osoblja.

Većina zatvorenika izražava neprijateljstvo prema onima koji sprovode i obezbjeđuju poštovanje normi ponašanja. Na taj način ograničenje sopstvene sposobnosti za pravljenje izbora, odlučivanje i uređenje slobodnog vremena za osuđenike predstavlja jednu od najtežih deprivacija (Sykes, 1958).

Zatvorenici koji su duži vremenski period u zatvoru često gube osjećaj sopstvene efikasnosti i sposobnosti u situacijama kada je autonomija oduzeta. Zatvorski život je u potpunosti regulisan propisima i pravilima, u zatvoru je propisano gdje

spavate, koliko spavate, šta jedete, šta oblačite i obuvate, kada se obavljaju određeni poslovi, ukratko, sve je regulisano propisima (Santos, 1995).

Pravila, komande i odluke koje se nameću zatvorenicima nisu praćeni objašnjenjima, kao i mnoge odluke nadređenih i rukovodilaca koji za svoje odluke na daju nikakva objašnjenja, već se one moraju poštovati i izvršavati, bez postavljanja pitanja kako i zašto.

Time se sprečava mogućnost zatvorenika da se izbore za sopstveno mišljenje i odbijanjem da se daju objašnjenja za zatvorska pravila i propise, kod osuđenika često izaziva duboku patnju, koja remeti sliku o samom sebi, gdje se osuđenik osjeća potpuno bespomoćno i zavisno (Sykes, 1958 prema: Špadijer-Džinić, 1973).

S tim u vezi, ima i onih koji smatraju da ne treba davati objašnjenja za bilo kakve propise i odluke, jer se time otvara mogućnost za brojne modifikacije normativnog sistema.

Gubitak autonomije takođe može izazvati ozbiljno narušavanje slike o sebi kao odraslom članu društva koju ima zatvorenik. Javno ponižavanje, prisiljavanje na poštovanje, konačnost i autoritarnost odluka i zahtevi za određeno ponašanje, vode osuđenika u osjećanje bespomoćnosti slično onom u djetinjstvu. Takvo stanje može da bude uznemirujuće i u djetinjstvu, a kamoli u odraslom dobu, a taj pritisak ka natrag u bespomoćnosti može izazvati prevelike patnje (Sykes, 1958).

Ponašanje prema zatvorenicima kao prema djeci je u suprotnosti sa svim interesima društva. Kada izađu iz

ustanove, vrlo je vjerovatno da takve osobe neće biti u stanju da donose pravilne odluke za sebe i malo je vjerovatno da će uspjeti da nastave produktivan život u društvu.

I najranija istraživanja zatvorskih deprivacija u našim ustanovama potvrđuju prethodno navedene stavove.

Špadijer-Džinić (1973) navodi da većina naših zatvorenika izražava jako neprijateljstvo prema svojoj sveobuhvatnoj zavisnosti od odluka zatvorskog osoblja.

Ali, da bi se bolje shvatio otpor koji osuđenici osjećaju prema pravilima zatvorskog režima i njihovo osjećanje gubitka autonomije, neophodno je imati uvida i u samu zatvorsku organizaciju. Maksimalno obezbjeđen zatvor predstavlja društveni sistem u kome je učinjen pokušaj da se stvori i održi totalna ili skoro totalna društvena kontrola, i po svojim osnovnim karakteristikama on, dakle, predstavlja jednu vrstu totalitarnog režima u kome se detaljno regulišu sve oblasti života jedne individue, u kome postoji stalni nadzor, koncentracija moći u rukama malog broja onih koji upravljaju i veliki jaz između onih koji upravljaju i onih kojima se upravlja. U takvom sistemu, zatvorenik je potpuno potčinjen sistemu (on je čak broj, a ne ime, što predstavlja ekstremni slučaj potčinjenosti sistemu) što znači da su sve oblasti života zatvorenika regulisane, kontrolisane i da je prema tome njegov gubitak autonomije totalan i nametnut.

Za najveći broj zatvorenika mnoga pravila i naređenja u zatvoru su besmislena ili predstavljaju jednostavno jedan iritirajući autoritativni gest. Ovakvi stavovi zatvorenika mogu se

objasniti njihovim neznanjem, odnosno nedostatkom objašnjenja pojedinih odluka od strane onih koji te odluke donose i sprovode.

Naime, određene odluke, događaji i pravila koji su značajni za one na koje se odnose, sa svakim stepenom hijerarhije smatraju se manje značajnim, a davanje odgovarajućih objašnjenja, smatra se ili da nije praktično ili da može izazvati nezavidne situacije (Špadijer Džinić, 1973: Sykes, 1958).

Međutim, kako navodi Špadijer Džinić (1973), neka neznanja zatvorske populacije, zatvorska administracija promišljeno i namjerno održava, dajući objašnjenja samo onda kada smatra da će od toga imati koristi za sprovođenje kontrole. Davanje objašnjenja za pravila i odluke, značilo bi mogućnost da zatvorenici ova objašnjenja smatraju nedovoljnim ili nezadovoljavajućim, što bi za imalo za rezultat modifikovanje samih odluka i pravila.

Na zatvorenikovo osjećanje lišenosti autonomije, utiče i organizacija proizvodnog rada, njegov položaj u tom procesu, njegovo zadovoljstvo radom, motivisanost za rad, mogućnost izbora zanimanja, radnog mjesta, ali i načina korišćenja slobodnog vremena. Svi ovi aspekti zatvorskog života mogu u velikoj mjeri da doprinesu ublažavanju osjećanja lišenosti autonomije, odnosno njegovom pojačavanju.

Drugi pravac smanjenja ove deprivacije moguć je putem smanjivanja normativnog uređenja svakog detalja života tokom jednog dana, makar u onoj mjeri u kojoj to ne predstavlja opasnost za bezbjednost ustanove. Treća mogućnost je dozvoljavanje osuđenim licima da učestvuju u kreiranju

dnevnog rasporeda aktivnosti i njihovog sadržaja. Time bi se ublažilo osjaćanje totalne kontrole i zavisnost osuđenih lica od strane pravila ustanove, otpori prema nametnutoj situaciji i režimu izvršenja zatvorske kazne (Jovanić, 2007).

Međutim, imajući u vidu realno stanje u našim zatvorskim ustanovama, čini se da su mogućnosti za obezbjeđivanje ovih navedenih aspekata koji mogu da ublaže osjećanja gubitka autonomije, svedene na minimum. Loši materijalni uslovi, nedostatak stručnih kadrova, prekobrojnost zatvorske poopulacije, ograničene mogućnosti za organizaciju i realizaciju rada osuđenih lica i izbor zanimanja, izuzetno siromašne mogućnosti za organizovanje i provođenje slobodnog vremena, predstavljaju samo dio loših uslova u kojima se nalaze naše ustanove u kojima je očuvanje reda i održavanje bezbjednosti postao skoro jedini oblik rada sa osuđenim licima.

1.5. Deprivacija sigurnosti

Izvršenje zatvorske kazne podrazumjeva boravak osuđenog lica u uslovima koje karakteriše mnoštvo pravila i propisa, zajedno sa velikim brojem drugih osuđenih lica.

Činjenica da je osuđenik prinuđen da na malom prostoru živi u neprekidnom prisustvu ostalih osuđenika, od kojih mnogi imaju dugu karijeru fizičkih nasrtaja, da se ne može izbjeći društvo ubica, lopova, prevaranata, seksualnih napasnika i slično, te da je stalno izložen podvalama i lukavstvima, probama svoje muške uloge, dostojanstva i

hrabrosti, dovoljan je razlog za postojanje opšteg straha i nesigurnosti, straha od siledžija, straha da ne bude izazvan, ne ispadne slabić ili kukavica (Radovanović, 1992).

Takav zajednički život osuđenih lica ima za posljedicu doživljavanje osjećanja lišenja sigurnosti, jer osuđeni strahuju od konstantne mogućnosti napada na svoj život, tjelesni integritet, ugled ili dostojanstvo.

Takvo stanje napetosti, praćeno je očekivanjem i strepnjom da će prije ili kasnije svaki osuđenik biti doveden u situaciju da brani sebe, svoju ličnost ili svoj simbolični imetak (Jovanić, 2007).

Veliki broj istraživača (Jovanić, 2007; Špadijer Džinić, 1973; Sykes, 1958; Morris, 1963) smatra da je ovo osjećanje svojstveno većini zatvorenika. Čak iako zatvorenik ne smatra sebe za osobu koja će napasti ili eksploatirati drugog zatvorenika, oni ipak vjeruju da su drugi osuđenici to u stanju. Čak i oni najjači i najagresivniji zatvorenici izgleda da strahuju da mogu biti izazvani i ugroženi, ako ne samo snagom i fizičkim obračunom, onda bar lukavstvom, kako pojedinaca tako i drugih grupa zatvorenika.

Smatra se da svaki zatvorenik teško doživljava to osjećanje nesigurnosti, jer je svjestan mogućnosti da će ga neko drugi staviti na "probu" odnosno, iskušati njegovu spremnost da brani kako svoju ličnost, tako i svoja prava ili imetak, a neuspjeh u toj borbi, doveo bi do njegovog etiketiranja kao slabića i kukavice, koja bi kasnije i drugi zatvorenici na druge načine eksploatirali i koristili.

Tako gubitak sigurnosti dovodi do anksioznosti, ali ne samo zbog mogućeg napada od strane drugog osuđenika, već više zbog toga kakav će biti ishod tog napada i zbog toga što se njime dovode u pitanje sposobnosti osuđenika za odbranu. Sposobnosti osuđenika postaju predmet rasprave i drugih osuđenika, a ona značajno utiče na formiranje predstave koju je on imao o sebi u tom zatvoreničkom društvu.

Santos (Santos, 1995) je u svom istraživanju obavljenom u jednom od zatvora u Sjedinjenim Američkim Državama, došao do značajnih rezultata vezanih za deprivaciju sigurnosti i prisutnu anksioznost.

Čini se da se ovi problemi najbolje ilustruju kroz razmišljanje zatvorenika koji izdržava kaznu od 45 godina (Santos, 1995:38):

...Ovdje će biti nasilja. Kako to mogu izbjeći? Ja sam mlad i ja ću živjeti u ovom maksimalno obezbjeđenom zatvoru. ... Konstantna druženja lopova, silovatelja, ubica, agresivnih homoseksualaca koji mogu reći ili učiniti bilo šta! Ovdje morate da sačuvate svoje ja, a atmosfera je daleko od opuštajuće. Sve ovo samo podiže tenzije sada kada sam na početaku duge zatvorske kazne. Ovo me neće pripremiti za puštanje na slobodu...

Formalna organizacija ustanove odnosno, formalni sistem, nije u mogućnosti da osuđenom licu pruži sigurnost u takvim situacijama, jer je apsolutni nadzor i potpuna kontrola nad svim

osuđenima skoro nemoguća. S druge strane, ni osuđena lica takvu vrstu sigurnosti ili zaštite ne traže od formalnog sistema, upravo zato što bi njegovo takvo ponašanje bilo okarakterisano kao čin cinkarenja ili izdaje od strane drugih osuđenika.

Prisutnost osjećanja nesigurnosti kod osuđenih lica, na neki način, ruši mit o tome da je osuđenički svijet, svijet u kome vlada potpuna solidarnost i u kome zatvorenici jedni drugima čuvaju leđa. Čini se da je istina daleko od toga da bude u skladu sa ovim mitom, jer, zatvorska zajednica je sve ono što stvara osjećanje nesigurnosti kod zatvorenika, ali u njoj, isto tako postoji i uzajamna pomoć, podrška i prijateljstvo.

Još jedna prijetnja ličnoj bezbjednosti zatvorenika je i mogućnost da zaraze virusom HIV-a i hepatitisa B i C od drugog zatvorenika.

Prenatrpani zatvori su leglo AIDS-a, navodi se u izvještaju istražitelja UN za torturu i kaznene mjere na Međunarodnoj konferenciji u Beču. Zatvorenici žive u nehumanim uslovima u kojima se HIV virus širi korišćenjem nesterilisanog pribora za ubrizgavanje droge, seksualnim kontaktima, nehigijenskim tetoviranjem, ali i djeljenjem brijača među osuđenima.²⁴

Mada je izuzetno teško doći do podataka o broju zaraženih, smatra se da je procenat zaraženih HIV-om u zatvorima, mnogo veći nego procenat zaraženih među ostalom populacijom zemlje u kojoj se zatvor nalazi. Npr. u Ukrajini je

²⁴ Milovanović. J. *Leglo side u punim zatvorima*. Članak preuzet sa sajta www.srpskakafe.com/planeta/17797.html

zaraženost HIV virusom 10 puta veća među zatvorenicima, nego među ostalom populacijom.

Procjenjuje se i da se u centralnoj Aziji trećina svih zaraženih nalazi u zatvoru, dok je u južnoj Africi zaražena gotovo polovina zatvorske populacije.²⁵

Zdravlje u zatvoru je javno zdravlje, a takav stav ilustruje činjenica da u svijetu svake godine u zatvor uđe ili iz njih bude pušteno oko 30 miliona ljudi.

Do tačnog broja osuđenika koji su zaraženi HIV virusom izuzetno je teško doći, s obzirom da se takva istraživanja rijetko sprovode. Jedini rezultati koji ukazuju na broj zaraženih osuđenika, mogu se naći u Izvještaju Uprave za izvršenja zavodskih sankcija, ali je činjenica da postoji velika tamna brojka zaraženih lica i veliki broj onih koji su još uvijek neregistrovani ili čiji se simptomi bolesti još uvijek nisu ispoljili, a zaraženi su ovim virusom.

Nesumnjivo je da broj zaraženih HIV virusom (ali i hepatitisom C i B) u našim zatvorima raste iz godine u godinu.

Radi bolje i preglednije ilustracije dramatičnog porasta broja zaraženih HIV virusom i virusom hepatitisa B i C, podaci će biti prikazani tabelarno.

²⁵ Šire u *Health in Prisons: Realising the Right to health*, www.penalreform.org

Tabela br. 1. Godišnji prikaz broja osuđenika zaraženih virusom HIV-a i hepatitisa B i C

Godina	Broj osuđenika zaraženih HIV virusom	Broj osuđenika zaraženih virusom hepatitisa C i B
2005.	22	528
2007.	27	1784
2008.	47	1548
2009.	70	2189
2010.	46	1696
2011.	60	3301
2012.	20	1671

Naravno, ako ovom broju otkrivenih i registrovanih slučajeva osuđenika zaraženih virusom HIV i hepatitisa B i C, dodamo i tamnu, neotkrivenu brojku, sasvim je evidentno da je problem itekako prisutan i da mu se treba posvetiti veća pažnja, kako u smislu edukacije osuđenih lica o načinim prenošenja virusa HIV-a i hepatitisa B i C, načinima zaštite, tako i pomaganja u smislu bolje i veće dostupnosti stručnih, ljekarskih službi.

Jedan od najvećih problema osoba koje žive sa HIV-om u zatvorima je njihova izolovanost od drugih institucija, organizacija i programa koji su vezani za HIV, te su oni vrlo često van svakih programa prevencije. Svakako, neophodno je poboljšati znanja osuđenih lica o liječenju, ali i omogućiti im pristup informacijama o organizacijama koje su aktivne u ovoj oblasti, udruženjima osoba koje žive sa HIV-om, ali i ostalim

organizacijama, ustanovama i pojedincima koji pružaju usluge i pomoć licima zaraženim HIV virusom.

Rezultati istraživanja čiji je cilj bio utvrđivanje rasprostranjenosti rizičnih i protektivnih ponašanja, odnosno nivoa osjetljivosti na HIV i druge polno prenosive infekcije, u populaciji koja se nalazi na izdržavanju kazne zatvora u Republici Srbiji, ukazuju na neophodnost kreiranja specifičnih programa prevencije HIV infekcije u zatvorskoj populaciji.

Rezultati pokazuju da svaki sedmi zatvorenik ima iskustvo sa intravenskim uzimanjem droge. Od ukupnog broja intravenskih korisnika droge, 5% je prvi put uzelo drogu u zatvoru, a 39,5% je bar jednom djelilo pribor za ubrizgavanje. Takođe, svaki peti zatvorenik se tetovirao u zatvoru, a kod 14,7% nije korišćen sterilan pribor. Seksualne kontakte sa neregularnim partnerom u toku izdržavanja zatvorske kazne je imalo 16,3% zatvorenika. Kondom, niti bilo koju drugu vrstu zaštite ne koristi 43% zatvorenika. Nešto više od 20% zatvorenika ima dovoljno stečenog znanja o HIV/AIDS-u, a čak 83,9% ima diskriminatorni stav prema osobama zaraženim HIV-om (Krstić, Terzić, Knežević i sar. 2008).

Problemi mentalnog zdravlja zatvorenika koji žive sa HIV-om se razlikuju se od problema sa kojima se susreće ostala populacija koja živi sa HIV-om, u pogledu složenosti njihove životne situacije, kriminalne pozadine, često disfunkcionalnih porodica i nedostatka načina za kontrolu problema, zbog specifičnog okruženja.

Istraživači i ljekari koji su se bavili problemom zdravlja osuđenika zaraženih HIV virusom, naglašavaju da saznanje o HIV pozitivnom statusu i životu sa HIV-om u zatvoru, treba da bude sagledan u kontekstu svih problema koji su karakteristični za ovu populaciju, uključujući socijalnu, psihološku i zdravstvenu sferu (Stojanovski, Stojanović, Petrović, 2007).

Pomenuti istraživači su došli do podataka koji se čine vrlo interesantnim. Naime, način na koji zatvorenici prihvataju svoj HIV status u mnogome je određen njihovim godinama, ali i porijeklom. Tako zatvorenici mlađe starosne dobi, kao i oni koji dolaze iz manjih mjesta, posebno onih van područja Beograda, suočavaju se sa većim problemima u prilagođavanju na HIV pozitivan status. Teškoće u prilagođavanju mogu se objasniti činjenicom da stariji zatvorenici imaju drugačiju perspektivu i očekivanja od budućnosti u poređenju sa mlađim osuđenima. Pored toga, osobe iz drugih gradova se vjerovatno suočavaju sa većim predrasudama i diskriminacijom u svom okruženju, nego što je to slučaj sa populacijom koja živi u urbanijim sredinama (Stojanovski, Stojanović, Petrović, 2007).

Problem HIV-a u zatvorima ne treba ignorisati ni kada se pretpostavlja da je broj zaraženih relativno mali, kao što je to slučaj u našoj zemlji, u poređenju sa ostalim državama. Ipak, nespremnost da se na ovu pojavu reaguje dok je još relativno slabo rasprostranjena, može dovesti do ozbiljnih posljedica, jer se broj oboljelih rapidno povećava.

Specifični problemi i rješenja vezani za prisustvo HIV-a u zatvorskim ustanovama se mogu razmatrati u tri konteksta.

Najprije treba ukazati na postupak prijema u ustanovu i testiranja na prisustvo virusa. Zatim, nužno je preispitati adekvatnosti pojedinih rasporednih rješenja koja se primjenjuju na zaražene. Naposljetku, treba razmotriti pitanja obavljanja svakodnevnih aktivnosti sa posebnim osvrtom na programe prevencije prenošenja bolesti (Pavlović, 2008).

2. O DEPRIVACIJAMA OSUĐENICA

Generalo razmatrano, smatra se da je položaj čovjeka u sistemu krivične represije test demokratičnosti jednog društva. To se može reći i za položaj žena. Poznato je da žene daleko manje vrše krivična djela nego muškarci, tako da osuđenica ima ne više od 3% muške osuđeničke populacije.

Iako broj žena u zatvorima varira iz godine u godinu, okvirno posmatrano, njihov broj se kreće od 50 do maksimalno 200 osuđenica.²⁶

Podaci o broju osuđenih žena mogu se pronaći u Pravosudnoj statistici ili u Godišnjim izveštajima Uprave za izvršenje zavodskih krivičnih sankcija. Nevolja sa podacima ove vrste je što se ne mogu izdvojiti žene koje izdržavaju kazne i uporediti sa muškarcima koji izdržavaju zatvorsku kaznu (Ignjatović, Ljubičić, 2011:60).

²⁶ Detaljnije u: *Kako žive žene u zatvorima?* Centar za civilno vojne odnose, Beograd www.ccmr_bg.org/Rec+strucnjaka/4018/kako+zive+zene+u+zatvorima%3F.shtml

Ipak, njihovo malo učešće u ukupnom broju osuđeničke populacije, ne znači da se problemi sa kojima se one sreću, uslovi izdržavanja zatvorske kazne ili poštovanje njihovih prava, mogu zanemariti, naprotiv, čini se da je upravo njihov mali broj, olakšavajuća okolnost kod ulaganja bilo kakvog napora ka poboljšanju njihovog položaja i uslova izdržavanja zatvorske kazne.

Koliko je loš položaj žena u našim zatvorima i koliko su njihova prava ugrožena, i više je nego očigledno.

Naime, iako ZIKS predviđa da sva osuđena lica izdržavaju zatvorsku kaznu u nekom od tri postojeća režima, zatvorenom, poluotvorenom i otvorenom²⁷ u slučaju ženske zatvorske populacije, nije moguće izvršiti ovu klasifikaciju (zbog malog broja osuđenica), te su sve žene smještene u jednu zatvorsku ustanovu.

Ni u pogledu žena koje izdržavaju kraće zatvorske kazne u zatvorima lokalnog karaktera, situacija nije na zavidnom nivou. Iako je njihov broj u ovakvim ustanovama relativno mali, nemogućnost organizovanja posebnih odjeljenja za lica različitog pola, žensku zatvorsku populaciju stavlja u još teži položaj, u kojima je i zadovoljavanje osnovnih higijenskih i životnih potreba ispod minimuma ljudskog dostojanstva (Mršević, 1995).

Zatvori imaju institucionalni dizajn i operativne procedure koje su napravljene po modelu prilagođenom muškoj

²⁷ U koja se raspoređuju prema vrsti krivičnog djela, visini izrečene kazne, ranijem životu, ličnim i kriminološkim karakteristikama, starosnoj dobi, zdravstvenom staju i dr.

populaciji, bez uvažavanja potreba i profila zatvorenica. To obično znači pogoršanje njihovog položaja, jer žene u tim situacijama ne mogu da ostvare ista prava kao i osuđenici muškog pola (Ignjatović, Ljubičić, 2011:61).

2.1. Stanje u KPZ za žene u Požarevcu

Žene u Srbiji, zatvorsku kaznu izdržavaju u Kazneno popravnom zavodu za žene u Požarevcu, koja je ujedno i jedina ustanova tog tipa namjenjena ženskoj osuđeničkoj populaciji.

Globalno loše stanje u sistemu izvršenja krivičnih sankcija, loši materijalni uslovi i nedovoljan broj stručnih kadrova, kao i prekomjernost zatvorske populacije, koji su navedeni kao najveći problemi koji prate sistem izvršenja zatvorske kazne u našoj zemlji (a koje je detaljnije obrađeno u jednom od prethodnih poglavlja), čini se da nisu zaobišli ni ovu ustanovu namjenjenu ženskoj zatvorskoj populaciji.

Zgrada KPZ za žene je jedna od najstarijih zatvorskih ustanova u Srbiji²⁸, a uslovi smještaja, uprkos određenim naporima ustanove, su izuzetno loši.

Prema Izvještaju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji (u Izvještaju o stanju ljudskih prava u KPZ za žene u Požarevcu) jedan od pomaka u pogledu poboljšanog odnosa prema ženama u ovoj zatvorskoj ustanovi, ogleda se u

²⁸ Izgrađena još daleke 1874. godine

donošenju promjena u pogledu oblačenja osuđenih žena.²⁹ Iako je zatvorska uprava zahtijevala isključivu upotrebu uniformi, od 2011. godine ženama je dopušteno da koriste svoju civilnu odjeću i šminku, uz određena ograničenja koja su neophodna.

Čini se da je ovaj mali pomak svakako veliki korak ka smanjenju deprivacije materijalnih dobara i usluga ženske zatvorske populacije, polazeći od činjenice koju zastupaju mnogi autori, da je posjedovanje ličnih materijalnih stvari za sve kategorije osuđenih lica, vrlo značajno, jer omogućava bar minimalnu diferencijaciju i potvrđivanje ličnog identiteta.

Međutim, zahtijevanje od zatvorenica da stoje pognute glave i ruku sklopljenih na leđima, pri svakom prolasku nekog od osoblja ili posjetilaca, predstavlja nepotrebno krut odnos i rigidno shvatanje izvršenja zatvorske kazne. Svakako da su takve mjere degradirajuće i kontraproduktivne naporima vaspitača i drugih članova osoblja, koji pokušavaju da podignu samopouzdanje kod žena i izgrade njihovo dostojanstvo.

Pitanje higijene u zatvoru za žene, daleko je specifičnije u odnosu na ustanove u kojima kaznu izdržavaju muškaci. Potrebe žena, u tom smislu su daleko veće, ali je i higijena sa druge strane mnogo direktnije vezana za očuvanje zdravlja.

²⁹ U 2011. godini zabilježeno je značajno smanjenje broja samopovrjeđivanja žena, što se djelimično može objasniti i nekim pozitivnim promjenama u ponašanju uprave, kao npr. Fleksibilnijem odnosu prema oblačenju i šminkanju zatvorenica. Detaljnije u: *Stanje ljudskih prava u zatvorima, Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu*, (2011). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

Pored činjenice da ne postoji ni minimum uslova za normalno održavanje lične i sanitarne higijene, kao i tople vode, problem postoji i u snabdjevanju osuđenica neophodnim sredstvima u te svrhe.³⁰

Ukupno posmatrano, uslovi za održavanje lične higijene su veoma loši i imaju ozbiljne posljedice po žensko zdravlje. Najveći broj zatvorenica smatra da se njihovo zdravstveno stanje pogoršalo u zatvoru. Od velikog broja zdravstvenih problema, prevladavaju ginekološki problemi, problemi se organima za varenje kao i učestale glavobolje i depresija (Nikolić-Ristanović, 2000:175).

Kvalitet ishrane žena u KPZ je na izuzetno niskom nivou. Naime, ova zatvorska ustanova nema svoju samostalnu kuhinju za spremanje obroka, već se hrana svakodnevno doprema iz KPZ za muškarce u Zabeli.

Iako bi izgradnja kuhinje, pored eliminisanja problema dopremanja hrane iz zatvora za muškarce, značila i moguće radno angažovanje većeg broja žena, ili vid profesionalnog osposobljavanja, ne postoji senzibilitet nadležnih organa i uprave za njeno formiranje.

Ni nivo zdravstvene usluge u kazneno popravnom zavodu za žene ne odskake od opšteg, lošeg stanja u ovoj ustanovi. Iako ova služba, u ovoj vrsti zavoda treba da bude na boljem i većem nivou, kako zbog specifičnih potreba zdravstvene njege i zaštite ženske populacije, tako i zbog činjenice da se neodgovarajuća njega i

³⁰ Detaljnije u: *Stanje ljudskih prava u zatvorima, Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2011.

zdravstvena zaštita najlakše dovode do situacija koje se mogu okarakterisati kao nečovječno ili ponižavajuće postupanje.

Kazneno popravni zavod za žene, kada je bar riječ o bezbjednosti, predstavlja jednu od najboljih zatvorskih ustanova u našoj zemlji. Međutim, koliko se ovdje radi o dobro organizovanoj i obučenoj službi obezbjeđenja, isto toliko je i riječ o tome da žene predstavljaju disciplinovaniji dio zatvorske populacije. U prilog ovoj tezi, stoji i podatak da su incidenti, poput pokušaja bjekstva, ubacivanja droge, krijumčarenja mobilnih telefona ili drugih oblika narušavanja reda i discipline, u ovoj kazneno popravnoj ustanovi skoro neregistrovana pojava.

Važan dio stručne pomoći, odvija se kroz rad psihologa čije je angažovanje usmjereno ka osnaživanju žena pri isteku dugih zatvorskih kazni. U ovom zavodu organizuju se aktivnosti i obuke za povećanje socijalnih vještina i podizanja samopouzdanja, kao i vještina koje će pomoći osuđenim ženama da se na adekvatan način zaštite od seksualnog, fizičkog i psihičkog zlostavljanja, ali i unapređenja odnosa u porodici.

Problem nedostataka stručnih radnika posebno u službi za obuku i tretman, nije zaobišao ni ovu kazneno popravnu ustanovu.

Organizovanje radnog procesa, kao i u većini zatvorskih ustanova u našoj zemlji, nije na zavidnom nivou. Loši uslovi rada, kao i nedovoljna materijalna sredstva koja se izdvajaju za ovaj segment funkcionisanja zatvorskih ustanova, ostavlja tragove na sferu radnog angažovanja osuđenica. Iako je najveći

dio zatvorenica radno angažovan, nedostatak u tog segmentu, ogleda se u tome što se veći dio angažmana žena svodi na manuelne i režijske poslove u poljoprivrednom gazdinstvu, koji su obično sezonskog karaktera, kao i rad u radnom pogonu koji je potpuno neadekvatan za obavljanje poslova posebno u zimskim mjesecima.

2.2. Karakteristike ženske zatvorske populacije

Karakteristike ženske zatvorske populacije, razlikuju se drastično od karakteristika muške zatvorske populacije, po brojnim parametrima, od starosti, preko vrste krivičnog djela i njegove pozadine do recidivizma.

Najveći broj žena u zatvoru je prvi put. Najveći broj žena je u zatvoru zbog ubistva, dok su ostale izvršila krivična djela krađe, prevare, razbojništva, nedozvoljene trgovine drogom i oružjem (Nikolić-Ristanović, 2000:174).

Ona činjenica koja se ne može zanemariti prilikom analize ženske zatvorske populacije, jesu osuđenice-žrtve porodičnog nasilja. Po pravilu, ove žene počinile su teška krivična djela ubistva svojih (bračnih ili vanbračnih) partnera i osuđene na dugogodišnje zatvorske kazne, što svakako, kaznenu politiku naše zemlje, svrstava u red neadekvatnih. Upravo ovakva sudska praksa u značajnom je odstupanju u odnosu na praksu sudova u evropskim zemljama. Izdržavanje duge zatvorske

kazne žena koje su žrtve dugogodišnje (a često i višedecenijske) torture, najblaže rečeno je neprilično.³¹

U Srbiji je u toku samo prvih šest mjeseci 2011. godine, ubijeno 29 žena, dok su tokom 2010. godine, ubijene 32 žene. Riječ je o zločinima koje su nad ženama počinili njihovi partneri. Ovi podaci, ukazuju da je porodično nasilje u značajnom porastu, te da su državne institucije zakazale kada je u pitanju proces zaštite žena. S druge strane, presude ženama žrtvama nasilja na deset i više godina zatvora, redovna su praksa.

Porodično nasilje kao i procenat žena žrtava nasilja, koje su počinile ubistva je problem koji bilježi povećanu stopu u velikom broju zemalja.

Tako statistički podaci ministarstva pravde SAD³², upoređujući zatvorsku populaciju u periodu od 1986. do 1991. godine, pored povećane stope ženske zatvorske populacije, ukazuju i na povećanu stopu porodičnog nasilja. Skoro 2/3 žena u zatvoru, žrtve su nasilja svog partnera, bliskog srodnika ili poznanika. Dva puta je veći broj osuđenica koja se na izdržavanju zatvorske kazne nalazi zbog ubistva partnera (supruga, bivšeg supruga, vanbračnog partnera) od broja osuđenica koje su počinile ubistvo nekog drugog krvnog srodnika (brata, roditelja).

³¹ Detaljnije u: *Stanje ljudskih prava u zatvorima, Kazneno popravni zavod za žene u Požarevcu*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2011

³² Detaljnije u: *Women in Prison, Survey of State Prison Inmates, 1991*, Bureau of Justice Statistics, <http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/pub/pdf/WOPRIS.PDF>

Međutim, uzimajući u obzir dužinu izrečene kazne, za ista krivična djela, žene dobijaju znatno kraće zatvorske kazne, od muškaraca, počinitelja istih krivičnih djela.

Isključujući smrtnu kaznu, osuđenice su dobijale zatvorske kazne koje, u prosjeku, kraće 48 mjeseci od zatvorskih kazni koje su dobijali muškarci. Iako se razlike u dužini zatvorske kazne mogu objasniti i varijacijama u raspodjeli krivičnih djela ženskih i muških zatvorenika, ipak ostaje podatak da su za svaku kategoriju prekršaja, žene dobijale kraće zatvorske kazne od muškaraca (npr. za k.d. protiv imovine kazna je kraća 42 mjeseca, za k.d. vezana za drogu 18 mjeseci, a za k.d. nasilja 39 mjeseci kraća).

Iako je nasilje u porodici prisutno u svim društvenim slojevima, izgleda da veći rizik nasilja ipak postoji u onim porodicama koje zauzimaju niža mjesta na društvenoj i ekonomskoj ljestvici. Pri tome je uočena povezanost, prije svega, između zaposlenosti i socio ekonomskog položaja muškarca i nasilja u porodici. Rezultati istraživanja vršenih u svijetu pokazuju da muškarci, koji zlostavljaju žene, imaju nizak nivo samopoštovanja, osjećaju se bespomoćnim, nemoćnim i neadekvatnim. Nezaposlenost, finansijski problemi, seksualni problemi, nizak nivo zadovoljstva poslom, velika porodica i neodgovarajući uslovi stanovanja, povezani su sa nasiljem u porodici (Nikolić-Ristanović, 2000:66).

I u pogledu starosne dobi zatvorska populacija osuđenih žena razlikuje se od zatvorske populacije osuđenih muškaraca. Najveći procenat osuđenih, pripada starosnoj dobi od 30 do 39

godina, nakon čega slijedi kategorija onih koji se nalaze u još mlađoj dobi, odnosno pripadaju kategoriji ranog zrelog doba, do 30 godina.

U pogledu osuđenica, najveći je procenat onih koje se nalaze u starijem životnom dobu.³³

Takođe, još jedna karakteristika ženske zatvorske populacije jeste i vrlo niska stopa recidivizma, u odnosu na populaciju osuđenika. Poznato je i da su osuđene žene neagresivne tokom izdržavanja zatvorske kazne te da je procenat prekršaja vezanih za narušavanje discipline ili pravila kućnog reda, zanemarljiv.

Brojne komparativne studije muške i ženske zatvorske populacije, navode kao jedan od najvažnijih rezultata upravo podatak da žene predstavljaju populaciju koja proizvodi manji bezbjednosni rizik, manja je verovatnoća izazivanja nereda i međusobnih napada osuđenica, a takođe, osuđenice nisu sklone izvršavanju ozbiljnijih institucionalnih prekršaja (Pogrebin, Dodge, 2001:532).

Naime, dosadašnja istraživanja, u svijetu, ali i kod nas, nedvosmisleno pokazuju da osuđene žene ne pokazuju tendenciju organizovanja tzv. "zatvorskog podzemlja", odnosno, da nema organizovanog nasilja, otpora osoblju, pokušaja bjekstva ili organizovanja pobuna. Zato nije potrebno da žene izdržavaju zatvorske kazne u uslovima maksimalnog obezbjeđenja i

³³ Podaci preuzeti iz: Mršević, Z. (1995). *Žene u zatvoru*, Centar za ženske studije, Beograd www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=41

maksimalne represije, već postoje svi razlozi da izdržavaju kaznu u uslovima karakterističnim za otvoreni režim.³⁴

Ako se ovim konstatacijama doda i podatak da je najveći broj osuđenih žena koje izdržavaju zatvorsku kaznu su doživjele i traumatska iskustva zlostavljanja i zanemarivanja i u djetinjstvu i u odraslom dobu, a imajući u vidu i sve navedene karakteristike ženske zatvorske populacije, i više je nego jasno da je kaznena politika krajnje neprimjerena i surova prema ženskoj populaciji u našoj zemlji.

2.3. O deprivacijama osuđenica³⁵

Brojni nalazi o porastu broja žena u zatvorima su dodatni razlozi za brigu, ukoliko se ima na umu da, u poređenju sa muškarcima, žene znatno teže pogađa izdržavanje zatvorske kazne. Smatra se, naime, da žene internalizuju nasilje, te da zatvaranje ima snažniji efekat na njih, posebno ako su prethodno bile viktimizovane (Ignjatović, Ljubičić, 2011:60).

Opšti je stav u penološkoj literaturi da zatvorska sredina proizvodi brojne deprivacije. Međutim, jedan dio autora smatra da, kada je riječ o lišavanju u zatvorskom ambijentu, ne

³⁴ Podaci preuzeti iz: Mršević, Z. (1995). *Žene u zatvoru*, Centar za ženske studije, Beograd www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=41

³⁵ Uvid u stručnu literaturu pokazuje da je veoma teško doći do validnih podataka o deprivacijama osuđenica. Naime, većina studija o depriviranosti, odnosi se na mušku osuđeničku populaciju. U domaćoj literaturi, pitanjima žena u zatvorskim institucijama u Srbiji značajnije se bavila Vesna Nikolić-Ristanović, premda se ova autorka nije posebno fokusirala na istraživanje zatvorskih deprivacija, već prije svega na problem veze između viktimizacije žena i njihove kasnije kriminalizacije (Nikolić-Ristanović, 2000).

postoje razlike u njihovom doživljavanju kod osuđenih i osuđenica. Čini se da ovakav stav mogu braniti samo oni autori koji svu zatvorsku populaciju posmatraju kao jedinstvenu kategoriju, nezavisno od pola i rodno definisanih potreba.

Deprivacije na drugačiji način doživljavaju osuđenice, one ih teže i intenzivnije pogađaju.³⁶

Istraživanja u zatvorima za žene pokazala su da zatvorenice različito doživljavaju deprivacije, ali da je za sve zatvorenice "*život u zatvoru deprivirajući i frustrirajući*". Tipovi deprivacija koje zatvorenice doživljavaju isti su ili slični kao i kod zatvorenika (gubitak slobode i autonomije, lišavanje materijalnih dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa i sigurnosti).

Ipak, postoje i značajne razlike u sadržaju i značenju koje ove deprivacije imaju za zatvorenice, kao i u načinima na koje zatvorenice pokušavaju da sebi olakšaju život. Ove razlike između muškaraca i žena u zatvoru objašnjavaju se prirodom ženske uloge (latentni kulturni identitet), odnosno razlikama u kulturnim deprivacijama muške i ženske uloge u društvu.

Najteža deprivacija za zatvorenicu jeste to što je lišenje slobode onemogućava u vršenju njene ključne društvene uloge žene, majke i domaćice. Prema dosadašnjim istraživanjima, ova deprivacija ima najznačajniji uticaj na nastanak i strukturiranje društvenog života žena u zatvoru (stvaranje zatvorske "porodice" i pseudorođaćkih veza), ali i na sadržaj

³⁶ Zatvorsko iskustvo se generalno opisuje kao teže za žene nego za muškarce upravo zato što žene teže doživljavaju prekidanje veza za porodicom i voljenim osobama, naročito sa djecom.

svih ostalih doživljenih zatvorskih deprivacija. Istraživanja zatvorskih deprivacija zbog toga su u svim dosadašnjim studijama ženskih i muških kaznenih institucija deo istraživanja zatvoreničkog društvenog sistema (Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009:227).

Za žensku zatvorsku populaciju je posebno bolna činjenica da ne mogu da kontolišu život svoje sopstvene djece. One su te koje su brinule o njihovom odrastanju i vaspitanju, a koje je dolaskom u zatvorsku sredinu prekinuto.

Rezultati istraživanja govore da očevi u zatvoru manje brinu za sudbinu djece nego što to čine majke osuđenice. Muškarci znaju da će se, dok su oni u zatvoru i bez obzira na to koliko će to trajati, o djeci po pravilu brinuti majke ili drugi članovi domaćinstva. Žene, pak, nemaju takva očekivanja i po pravilu strepe da će njihova djeca u najmanju ruku biti emocionalno zanemarena dok su one u zatvoru (Jiang, Winfree, 2006:37).

Brojna istraživanja potvrđuju upravo ove podatke, kroz saznanja da najveća komponenta stresa za žene zatvorenice je njihova nesposobnost da se održi odnos sa drugima, a naročito članovima porodice (Slotboom, Kruttschnitt, Bijleveld, Menting, 2011).

Deprivacija materijalnih dobara i usluga čini se opet teže pogađa osuđenice, imajući u vidu koliko je za većinu žena bolna činjenica da se ne mogu oblačiti i šminkati kao prije, nositi nakit, uređivati frizuru, ukratko, raditi sve ono što su mogle na slobodi, a što im je omogućavalo ispoljavanje svoje osobenosti.

Institucija zadovoljava osnovne potrebe u hrani, odeći, obući, toaletnim artiklima, i cigaretama. Ipak, uvijek postoje dodatni "zahtjevi" za nabavku cigareta i svih navedenih predmeta. Dakle, svih onih dobara koja mogu da pruže dodatni materijalni komfor, zadovoljstvo ili priliku da se izrazi individualitet u oblačenju i ukusu.

I deprivacija heteroseksualnih odnosa kao i nemogućnost vršenja porodičnih uloga je posebno deprivirajuća za žensku zatvorsku populaciju, upravo zbog toga što su one lišene zapravo svoje osnovne društvene uloge, a koje zadaje udarac na njeno samopouzdanje i sliku o samoj sebi.

Deprivacije koje proističu iz režima izdržavanja zatvorske kazne, prethodna viktimizacija i zlostavljanje, kao i odvojenost od porodice i prijatelja, predstavljaju faktore koje povećavaju rizik i za samoubistva kod žena u zatvorskoj situaciji (Slotboom, Kruttschnitt, Bijleveld, Menting, 2011:178).

* * *

Deprivacije i frustracije koje proističu iz prirode i načina izvršenja zatvorske kazne, reflektuju se na sve zatvorenike, bez obzira na njihov pol. Bilo bi pogrešno konstatovati da i sve deprivacije doživljavaju podjednako i muška i ženska zatvorska populacija.

Čini se da cijeli sistem, polazeći od odmjeravanja kazne do njenog izvršenja u uslovima koji nisu planski i strukturalno

prilagođeni ženskoj populaciji, krojen po mjeri muškaraca. Malobrojnost ženske osuđeničke populacije svakako nije izgovor za zanemarivanje problema sa kojima sa one u našim kazneno popravnim ustanovama susreću. Naprotiv, on treba biti podsticaj ka pružanju sistematičnije pomoći na svim nivoima upravo ovoj populaciji, zato što je pomoć neophodna.

Zatvorska sredina prizvodi veće patnje ženskoj zatvorskoj populaciji, iz više razloga. Najbolnija činjenica za većinu osuđenica jeste upravo njena odvojenost od djece, kao i briga za njihovo vaspitanje u periodu njihovog boravka u zatvorskoj ustanovi.

Postojeće deprivacije, koje na drugačiji način doživljavaju i pogađaju žensku zatvorsku populaciju, dodatno s otežane još i brigom o djeci, kao i uskraćenosti vršenja osnovne društvene uloge, uloge majke i žene.

Činjenicu o posebno teškom položaju žena u zatvoru, otežava i podatak o velikom procentu žena koje su bile žrtve nasilja od strane svojih partnera. Zabrinjava i podatak da pravosudni sistem ovaj podatak često ne uzima u obzir prilikom odmjeravanja kazne.

Uzimajući u obzir sve navedena karakteristike populacije osuđenica, ne čini se preoštrim zaključak da je za žensku populaciju, zatvorska kazna, daleko veća i teža od one koju je zakonodavac izrekao.

Složenost pitanja depriviranosti osuđenica, kao i karakteristike ove populacije koje se drastično razlikuju od karakteristika osuđenih, svakako su uticale i na to da u ovom

radu, pitanje deprivacija osuđenica ne bude detaljnije razmatrano. S druge strane, ni istraživački instrumenti koji su korišteni za potrebe istraživanja na čijim osnovama je nastala ova monografija, nisu primjereni istraživanju depriviranosti osuđenica, te s toga ne bi bili adekvatni za upotrebu.

III DIO

1. TEORIJSKE I METODOLOŠKE OSNOVE ISTRAŽIVANJA

1.1. Pristup problemu istraživanja

Kazna zatvora, kao veoma prisutna sankcija u svim krivičnim zakonodavstvima, oduvijek je privlačila pažnju kako stručnih radnika-penologa, tako i pravnika, sociologa, ali i šire društvene javnosti.

Osnovna polazna tačka istraživanja, koja je saglasna sa definisanim naslovom ove monografije, jeste ispitivanje demografskih, sociopsiholoških, kriminoloških i penoloških karakteristika osuđenih lica, kao faktora koji u velikoj mjeri determinišu ponašanje osuđenih u zatvorskoj situaciji, odnosno, jedan su od faktora koji utiču na intenzitet i stepen svih onih negativnih pojava u zatvorskom životu koje za osuđene predstavljaju deprivacije. Svojim postojanjem, ali i intenzitetom, deprivacije ozbiljno mogu da ugroze mogućnost korektivnog rada sa osuđenim.

O ovoj temi u penologiji, počelo je da se raspravlja tek sredinom prošlog vijeka, pod uticajem brojnih koncepcija o cilju izvršenja kazne lišenja slobode, ali i sve većeg interesovanja naučnika iz oblasti društvenih nauka, za probleme izvršenja zatvorske kazne. Osim toga, poboljšanje uslova života u zatvorima, u odnosu na stanje i uslove koji su vladali početkom prošlog vijeka, skrenuo je pažnju stručnih radnika na psihološke uslove, atmosferu u zatvoru i moguće štetne posljedice koje zatvor može da ima na ličnost osuđenika.

Da bi se pitanje zatvora i njegovih negativnih posljedica posmatralo u cjelini, neophodno je da se u proučavanju obuhvati i ona druga strana, koja je često zanemarivana od strane naučnih i stručnih radnika, a koja stoji kao teška činjenica, a to je da li zatvorski sistem, kakav jeste, adekvatno sredstvo za borbu protiv kriminala, ili drugačije rečeno, da li je zatvor jedan od mnogih faktora kriminaliteta? Odgovor na ovo pitanje nije moguće dati bez prethodnog sagledavanja važnosti i značaja zatvorske kazne i izolacije, ali i sagledavanja svih njenih mogućnosti, slabosti, ograničenja i posljedica.

Kada se analiziraju brojna kriminološka istraživanja, jasno se uočava da ona mnogo kompleksnije obuhvataju materijalnu, nego psihološku stranu ovog pitanja, što je u izvjesnoj mjeri opravdano i prihvatljivo. Međutim, posmatranje raznovrsnih psiholoških fenomena zatvorske kazne ima svoj, prije svega, izuzetno društveno-praktični značaj.

Naime, kriminalna politika, koja je pozitivno orijentisana i organizovana, ima za neposredan zadatak da ostvari

resocijalizaciju počinioca, njegovo prilagođavanje društveno prihvatljivim oblicima ponašanja, a sasvim je jasno da se taj zadatak može ostvariti jedino uzimanjem u obzir, kako materijalnih tako i psiholoških činilaca. Društveni uslovi, kao egzogeni elementi i čovjek sa svojim psihološkim osobinama, su dvije strane, dva nerazdvojna dijela jednog te istog procesa društvenog života. Ono podjednako važi i i za prekršioca društvenih normi, jer je i on ljudsko biće, bez obzira na njegove asocijalne sklonosti i devijantno ponašanje.

Brojni su psihološki fenomeni koji zasjecaju problematiku života u svijetu zatvorske zajednice. Neki od psiholoških faktora koji negativno djeluju na zatvorenika u smislu da otežavaju proces tretmana i u krajnjem slučaju, utiču na njegovu uspješnosti ili neuspješnost su:

- Susret osuđenog lica sa zatvorskim svijetom, njegovim specifičnim režimom, skućenim mogućnostima, ali i svim onim u životu i radu osuđenika što ukratko obuhvata pojam zatvorskog života. Kakave su posljedice zatvorskog života na psihi osuđenika, na njegovu individualnost, samo su dio pitanja koja se nužno nameću, jer se tiču psihološke strane stvari, doživljavanja zatvorskog života koje neminovno utiču na ljudsko biće;
- Stalna prinuda i kontrola, kako od strane stručnog osoblja, tako i od strane službe nadležne za bezbjednost;
- Samo lišenje slobode predstavlja psihološki i emotivni šok za osuđeno lice. Brojni autori lišenje slobode, često navode kao dvostruko lišavanje. Prvo, osuđenik se odvaja

od društva u kojem je živio do dolaska u ustanovu, i drugo, i u okviru same ustanove postoji izuzetno stroga kontrola kretanja i slobode. Smatra se da samo lišavanje slobode ili njeno ograničenje nije samo po sebi toliko frustrirajuće ili deprivirajuće, koliko patnju i deprivacije izazivaju njene negativne posljedice, kao što su: nagli gubitak emocionalnih odnosa, usamljenost, gubitak kontakta sa spoljnih okruženjem itd. Takođe, zatvorenici teško podnose stanje izolovanosti upravo zbog toga što im je onemogućeno da utiču na događaje iz porodičnog i društvenog života, izvan zatvora.

- Pored toga, život u zatvoru, koji je uređen brojnim pravilima i propisima, do najsitnijih detalja, dovodi do automatizma, a na duži rok i do intelektualnog slabljenja, uslijed čega dolazi do gubitka lične inicijative i sposobnosti adaptacije. Mnogi autori smatraju da je kod osuđenika u psihološkom pogledu takođe od velikog značaja i njihovo lično osjećanje da su poniženi i degradirani.

Još je Gofman (Goffman, 1961) u svojoj knjizi *Azili* izložio rezultate istraživanja psihološke atmosfere koja vlada u totalnim ustanovama³⁷. On ustanove poput zatvora i kasarni, ali i duševnih bolnica, naziva totalnim, upravo zato što svoje stanovnike okružuju u gotovo apsolutnom smislu, presjecajući sve njihove veze sa spoljašnjim svijetom. One su orijentisane ka potpunoj kontroli i vode deprivaciji svake čovjekove

³⁷ Gofman govori o totalnim ustanovama, čiji je zajednički cilj da život velike grupe ljudi određenih osobina drži pod kontrolom. Primjeri takvih institucija su: zatvori, kasarne, manastiri, duševne bolnice, internati, koncentracioni logori i dr.

autonomije. U takvim ustanovama, smatra Gofman, postoji hiperinflacija propisa kojima se reguliše kompletna aktivnost pojedinca i podstiče njegov inferiorni položaj. Sve aktivnosti su striktno programirane i u skladu sa zvaničnim pravilnikom. Svaki detalj ovih institucionalizovanih aktivnosti zamišljen je tako da služi oficijelnim ciljevima ustanove. Iako i sam Gofman navodi da se ti ciljevi razlikuju u zavisnosti od karaktera ustanove, sve totalne institucije, navodi ovaj autor, imaju i jedan skriveni, zajednički cilj, koji se svodi na uništavanje prethodnog identiteta jedinke i njegovu modifikaciju u one oblike koje institucija smatra poželjnim.

Ulazak u neku od totalnih ustanova, obilježen je "*ponižavajućim ceremonijalom*": osobi se oduzima garderoba i lične stvari i primorava se da svoje lične i intimne poslove obavlja javno. Daje im se odjelo identičnog kroja, materijala i boje čime se na simboličan način uništava njihov prethodni identitet i uspostavlja novi grupni identitet - identitet etiketiranih i devijantnih. Ovaj postupak, kao mnoge slične, kupanje, šišanje do glave iz "higijenskih razloga", zamjena imena brojem, Gofman naziva **reifikacijom**, koja označava proces pretvaranja ličnosti u stvari bez imena, individualnosti i identiteta. Gotovo svaka totalna institucija pokazuje zavidnu kreativnost u izmišljanju različitih depersonalizirajućih postupaka, ali neke pravilnosti ipak postoje i odnose se na sve totalne ustanove, bez obzira na njihov karakter, a to su:

- Totalna regulisanost svake akcije propisima (koje se odnose na izgled, oblačenje, uzimanje hrane, primanje

posjeta, pošte, načina pozdravljanja i obraćanja nadređenima);

- Nemogućnost da se na bilo kom mjestu bude sam sa sobom;
- Potpuna deprivacija slobode i privatnosti (Vučinić, Radovanović, Kron, 1993: 94).

Podaci istraživanja naših, ali i stranih autora u cilju sagledavanja uticaja deprivacija na osuđena lica, kao i traganja za odgovorima na pitanja da li svi osuđenici u istoj mjeri osjećaju deprivacije u zatvorskim uslovima, kao i to da li su one prisutne kod svakog osuđenika podjednako i u svakom tipu kazneno popravne ustanove, ukazuju na razlike u pristupu istraživanja ovih problema.

Naime, Sajks (Sykes, 1958) u svojim istraživanjima polazi od stava da ne samo da svi zatvorenici u istoj mjeri osjećaju zatvorske deprivacije i frustracije, već i da većina zatvorenika osjeća iste deprivacije i frustracije, kao što su deprivaciju slobode, deprivaciju materijalnih dobara i usluga, deprivaciju heteroseksualnih odnosa, deprivaciju autonomije i deprivaciju sigurnosti u odnosima prema drugim zatvorenicima.

S druge strane, Moris je u svojim istraživanjima mnogo oprezniji od Sajksa u donošenju opšte ocjene o načinu na koji se doživljava zatvorska situacija.

Moris (Morris, 1963) posebno naglašava da zatvorsko iskustvo zavisi ne samo od ličnosti zatvorenika, nego i od objektivnih uslova zatvorskog života, kao i od toga da li je to

iskustvo za individuu novo ili već ranije doživljeno. Prema tome, moglo bi se pretpostaviti da će istu zatvorsku situaciju različito percipirati ličnosti sa različitim karakteristikama, koje se nalaze u različitim tipovima penitensijarne institucije i koje se prvi put nalaze ili su već više puta boravile u zatvoru. Svi navedeni faktori koji utiču na percepciju zatvorskog života djeluju povezano, tako da bi, na primjer, bilo pogrešno pretpostaviti da svi oni koji prvi put dolaze u zatvor na isti način i u istoj mjeri doživljavaju deprivacije i frustracije, ili, obrnuto, da su svi oni koji su više puta bili u zatvoru dovoljno navikli na njih, pošto percepcija zatvorskog svijeta zavisi u velikoj mjeri od sposobnosti individue da mu se prilagodi sa minimumom teškoće.

Tako na osnovu svojih sprovedenih istraživanja, Moris ističe da se ne može reći da se zatvorenici u zatvoru u kojem je vršio istraživanje (zatvor *Pentonville*), slažu u pogledu stepena deprivacija i frustracija koje doživljavaju (Morris, 1963).

Iako on ne osporava da i u ovom zatvoru postoje iste deprivacije, Moris smatra da su njihove posljedice različite i da ih osuđenici ne doživljavaju na isti način, kao i da teško procijeniti minimalni nivo ispod koga sa zatvorsko iskustvo podnosi jednako teško (Morris 1963. prema: Špadijer Džinić, 1973:71).

I naši autori koji su spovali istraživanja u domaćim uslovima zastupaju stav koji je sličan Morisovom. Tako Radovanović (1992) i Špadijer Džinić (1973) na osnovu svojih istraživanja zatvorskog života i negativnih posljedica

zatvaranja, navode da intenzitet i prisustvo negativnih posljedica uslijed boravka osuđenih u zatvorskim uslovima, nisu jednaka kod svih osuđenika i svakom tipu kazneno popravne ustanove, već da ona zavise, kako od samih ličnosti osuđenika, tako i od zatvorskog iskustva, ali i od drugih objektivnih uslova vezanih za tip ustanove, odnosno za režim izvršenja kazne zatvora.

1.2. Značaj i cilj istraživanja

Društveni i teorijski značaj istraživanja proizilazi iz aktuelnosti problema kriminaliteta u našoj sredini, ali i problema zatvorske populacije, njene prekobrojnosti, ali i neuspješnosti izvršenja zatvorske kazne, koja se najbolje očituje kroz visoku stopu recidivizma. Polazeći od podatka da je zatvorska kazna, s jedne strane, jedna od najčešće izricanih kazni (pored novčane kazne) od strane našeg zakonodavstva, ali sa druge strane i od konkretnih problema koji se tiču prenatrpanosti ili prevelikog broja osuđenih lica koje borave u našim ustanovama, kao i visok stepen recidivizma, nameće se kao laički zaključak stav da sistem izvršenja kazni zatvora ne daje očekivane rezultate.

Teorijsko fundiranje saznanja o kaznama i njihovoj praktičnoj aplikaciji kroz shvatanja uticaja demografskih, socio-psiholoških, kriminoloških i penoloških karakteristika osuđenika kao značajnih faktora koji utiču na pojavu i intenzitet deprivacija koje se javljaju kod osuđenika u zatvorima i njihovog

negativnog uticaja na proces resocijalizacije je problem koji je do sada malo zaokupljao pažnju autora u našim uslovima.

Usvajanje društveno prihvatljivih vrijednosti od strane osuđenog lica, kroz primjenu savremenih vaspitnih mjera, kako osuđeno lice ubuduće ne bi vršilo krivična djela i postalo koristan član društva nakon izvršene kazne, jeste osnovna svrha izricanja i izvršenja kazne zatvora. Ovaj proces, njegova organizacija, kao i njegova uspješnost, zavise od velikog broja činilaca, različite prirode. Među njima, značajnu ulogu imaju i karakteristike samih osuđenika, počev od onoga, što nazivamo kulturnim zaleđem, preko stavova, shvatanja i vrijednosti, pa sve do osobina ličnosti. Uticaj tih karakteristika je očigledan pošto su to svojstva koja osuđenici unose sa sobom u penitensijarnu ustanovu kao vrstu sopstvenog uloga u ovaj proces, odnosno njegov uspješan ili neuspješan ishod.

Priroda kazne zatvora sama po sebi podrazumjeva određeni stepen lišavanja, ograničavanja, uskraćivanja i gubitka kvaliteta onih potreba, koje bi osuđeno lice, da je na slobodi, zadovoljavao na sebi svojstven način. Upravo ove nenamjeravane posljedice kazne zatvora, kao i različiti načini prilagođavanja osuđeničke populacije na brojna ograničavanja i lišavanja stoje na putu postizanja svrhe kažnjavanja prestupnika.

Teorijski cilj postavljen u okviru istraživanja, usmjeren je na prikupljanje naučnih informacija o povezanosti ličnih i situacionih faktora sa intenzitetom deprivacija koje se javljaju kod osuđenika. Empirijsko istraživanje u epistemološkoj ravni ima za cilj sticanje naučnih obavještenja o kvalitetu i

intenzitetu deprivacija, kao nenamjeranih posljedica izvršenja kazne zatvora i razlikama u njihovoj percepciji od strane različitih kategorija osuđenih lica.

Ovako konkretizovan opšti cilj istraživanja sastoji se od niza pojedinačnih ciljeva koji su usmjereni ka utvrđivanju ličnih karakteristika, tj. prikupljanju informacija vezanih za:

- *demografske* (starost, nivo obrazovanja, porodično porijeklo, materijalni položaj porodice, karakter mjesta odrastanja i mjesta življenja),

- *socio-psihološke* (bračno stanje, roditeljstvo, zanimanje i zaposlenost prije izvršenja kazne zatvora, kvalitet i kvantitet kontakata sa porodicom, post-zatvorska očekivanja),

- *kriminološke* (vrsta krivičnog djela, visina izrečene kazne, legalni recidivizam) i

- *penološke* (raniji boravci u zatvoru, vrijeme provedeno u zatvoru, vrijeme do izlaska iz zatvora, pogodnosti, disciplinske kazne, zaposlenost u zatvoru, uključenost u obrazovni proces), karakteristike osuđenih lica i utvrđivanje njihovih korelativnih veza sa intenzitetom deprivacija (deprivacijom slobode, deprivacijom sigurnosti, deprivacijom materijalnih dobara i usluga, deprivacijom heteroseksualnih kontakata i deprivacijom autonomije).

U društvenoj ravni istraživanje ima za cilj unapređenje prakse postupanja prema osuđenim licima, kroz otklanjanje ili ublažavanje negativnih posljedica koje nastaju tokom izvršenja kazne zatvora. Osnovni zadatak usmjeren je ka prikupljanju

informacija uz pomoć validnog mjernog instrumenta koji će omogućiti dobijanje objektivnih podataka o ličnim karakteristikama osuđenih lica, tako i njihovoj povezanosti i uticaju na prisustvo svakog pojedinačnog oblika deprivacija.

1.3. Uzorak i varijable istraživanja

Populacija ispitanika definisana je kao populacija lica muškog pola, koja su se u vrijeme ispitivanja nalazila na izdržavanju kazne zatvora u kazneno popravnoj ustanovi Požarevac-Zabela, koji su pravosnažno osuđeni za krivično djelo predviđeno u Krivičnom zakoniku Republike Srbije, koji su pismeni i razumiju srpski jezik.

Definisanje populacije ispitanika kao osuđeničke populacije muškog pola, nastalo je iz razloga što je ispitivanje depriviranosti ženske osuđeničke populacije po svojoj prirodi sasvim različito od ispitivanja muške populacije, s obzirom da kod njih pored standarnih pet oblika depriviranosti, kao dodatna se javlja i deprivacija materinstva, kao i brojne druge frustracije koje proizlaze iz osujećenja vezanih za ulogu žene u porodici i društvu, tako da ovim istraživanjem ženska osuđenička populacija nije bila obuhvaćena.

S obzirom da je u pomenutom zavodu predviđeno i postojanje različitih odjeljenja sa većim ili manjim stepenom obezbjeđenja, u ispitivanoj populaciji se nalaze osuđena lica koja su ili razmještena fizički u različita odjeljenja iste ustanove ili u istoj ustanovi uživaju posebna prava tokom

tretmana, koja su predviđena za strogo zatvorena, zatvorena, poluotvorena ili otvorena odjeljenja ustanova za izvršenja kazne zatvora. Kako u ustanovama za izvršenja kazne zatvora borave osuđenici koji su počinili različita krivična djela, tako se u uzorku ispitivane populacije ne precizira koja krivična djela su obuhvaćena ispitivanje, već se koristi opšta formulacija "onih koji su pravosnažno osuđeni za neko od krivičnih djela predviđenih krivičnim zakonom Republike Srbije".

Najzad, populacija ispitanika je ograničena i na one koji razumiju i govore srpski jezik. To ograničenje je uvedeno iz jednostavnog praktičnog razloga, s obzirom da se istraživanje sprovodi skalama deprivacija, pa osobe sa nedovoljnom pismenošću ili nedovoljnim znanjem srpskog jezika nisu u stanju da daju validne odgovore na postavljena pitanja.

Nastojalo se da u ispitivanom uzorku bude zastupljen i određeni broj recidivista, koji su već imali ranijeg iskustva sa boravkom u kazneno popravnoj ustanovi. Namjera je bila da se ispita i uticaj te penološke karakteristike osuđenih na pojavu deprivacija, ali i intenzitet njihovog uticaja u odnosu na one kojima je to prvo zatvorsko iskustvo. Iz tako definisane populacije izvučen je uzorak po modelu prigodnog uzorka.

Već je napomenuto da su zavisne varijable određene kroz vrstu i intenzitet deprivacija i to:

- Deprivaciju slobode,
- Deprivaciju sigurnosti,
- Deprivaciju heteroseksualnih odnosa,

- Deprivaciju materijalnih dobara i usluga
- Deprivaciju autonomije.

Nezavisne varijable pripadaju području demografskih, sociopsiholoških, kriminoloških i penoloških karakteristika osuđenika.

Demografske karakteristike osuđenika kao nezavisne varijable definisane su kroz:

- Starost,
- Nivo obrazovanja osuđenih,
- Karakter mjesta odrastanja / življenja,
- Socijalno porijeklo.

Sociopsihološke karakteristike označene su kroz:

- Porodični status prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne,
- Djeca / broj djece,
- Kontakt sa porodicom (kvalitet/intenzitet),
- Zanimanje prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne,
- Post-zatvorska očekivanja.

Kriminološke karakteristike označene su kroz:

- Vrstu izvršenog krivičnog djela,
- Visinu izrečene kazne,
- Način izvršenja djela: sam/ u grupi,

- Raniju osuđivanost-legalni recidivizam.

Penološke karakteristike označene su kroz:

- Ranije boravke u zatvoru,
- Vrijeme provedeno u kazneno-popravnoj ustanovi,
- Vrijeme preostale kazne,
- Pogodnosti,
- Vrstu i broj disciplinskih kazni,
- Uključenost u obrazovni proces,
- Radnu angažovanost u kazneno popravnoj ustanovi.

S obzirom da je za predmet istraživanja usmjeren ka otkrivanju demografskih, sociopsiholoških, penoloških i kriminoloških karakteristika osuđenika, kao faktora koji utiču na pojavu zatvorskih deprivacija, tako su i metodološki postupci usmjereni u pravcu prikupljanja podataka putem:

- Anketiranja jednim opštim upitnikom kojim su prikupljeni podaci o varijablama vezanim za osnovne demografske, sociopsihološke, penološke i kriminološke karakteristike osuđenih lica
- Skalama za ispitivanje depriviranosti osuđenih lica koje su standardizovane od strane Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu. U istraživanju su upotrebljene slijedeće skale: skala LOB-za ispitivanje deprivacija slobode, skala DMD-za ispitivanje deprivacije materijalnih dobara i usluga, skala OOH-za ispitivanje

deprivacije heteroseksualnih odnosa, skala NEZ za ispitivanje deprivacije autonomnosti i skala SIG za ispitivanje deprivacije sigurnosti.

1.4. Pregled dosadašnjih istraživanja

Savremena sociološka istraživanja zatvora otpočela su tek pedesetih godina prošlog vijeka i njihov početak vezuje se za Klemmerovo istraživanje zatvora, na osnovu kojeg je objavio knjigu "*Zatvorska zajednica*" (Clemmer, 1940). Međutim, iako je Klemmerova studija predstavljala klasičnu studiju sociologije zatvora, sociološki aspekti zatvora su relativno malo istraživani, sve do kraja pedesetih godina i Sajksovih istraživanja.

Nakon drugog svjetskog rata sociolozi koji su bili orijentisani na penitensijarna istraživanja, nalaze veliki podstrek u sociološkim analizama organizacija zatvora kao i socijalno psihološkim ispitivanjima ljudskog ponašanja.

Ispitivanje zatvora kao društvenog sistema, bilo je stimulirano i značajnim promjenama u koncepcijama o svrsi kazne i načinima izvršenja kazni lišenja slobode.

Usmjeravanje interesovanja na zatvor kao zajednicu određene kategorije ljudi koja mora da živi zajedno i izložena je određenim ne samo pozitivnim uticajima vaspitnih mjera, već i negativnim efektima lišenja slobode, nastavilo se i u ispitivanjima zatvora kao društvenog sistema. Pored toga, u već stvorenoj društvenoj klimi u kojoj je dominirala resocijalizacija kao osnovni cilj kazne, osjećala se potreba za

procjenjivanjem svih onih komponenti penitencijarnog sistema od čijeg funkcionisanja zavisi realizacija cilja kažnjavanja (Špadijer Džinić, 1973: 18).

U literaturi postoje brojna istraživanja koja su usmjerena ka otkrivanju uticaja zatvorskog života na kriminalitet prestupnika nakon njegovog puštanja na slobodu, što je u određenoj mjeri i objašnjivo i proizilazilo je iz shvatanja o osnovnom cilju kažnjavanja prema kome prestupnik treba da se resocijalizuje, ali i činjenicom da je dugo vremena stopa recidivizma uglavnom bila jedini kriterijum uspjeha resocijalizacije u postpenalnom periodu.

Većina savremenih socioloških i psiholoških istraživanja zatvora, nastalih poslije studije Sajksa (Sykes, 1958), opisuju psihološku klimu u kaznenoj instituciji kao deprivirajuću i frustrirajuću za zatvorenike. Prihvatajući Sajksov funkcionalni model analize, prema ovim istraživačima, svaki zatvorenik suočava se sa pet "muka robije" (*pains of imprisonment*), pet najvažnijih problema koji predstavljaju deprivacije i frustracije- društveno odbacivanje, materijalno lišavanje, odsustvo heteroseksualnih odnosa, ugrožavanje lične autonomije i lične sigurnosti (Sykes, 1958: 106).

Reakcije zatvorenika na ove probleme dovode do zatvoreničkog (normativnog) sistema (zatvoreničke subkulture koja je suprotstavljena zatvorskoj administraciji) u kome oni pokušavaju da riješe probleme koje stvara zatvorska institucija.

I najranija istraživanja, kao i ona koja se su sprovedena u skoroj prošlosti, potvrđuju podatak da zatvor kao institucija

različito djeluje na ljude koji su u njemu. Neki bivši zatvorenici postaju još teži delinkventi nego ranije, neki drugi nikada više ne počine novo krivično djelo, dok se pak jedan dio njih ponaša isto onako kako se ponašao i prije nego što je boravio u zatvoru. Iako se sa stopostotnom sigurnošću ne može utvrditi tačan uzrok ovako različitog djelovanja zatvora na osuđenike, ipak većina autora smatra da se uzroci razlika u načinu djelovanja zatvora ipak mogu pronaći u različitom učešću pojedinih zatvorenika u zatvoreničkom društvenom životu, kao i individualnim karakteristikama svakog osuđenika.

U svojim istraživanjima zatvorskog života, Sajks (Sykes, 1958) je polazio od stava da među zatvorenicima postoji visok stepen slaganja u pogledu načina doživljavanja zatvorskog života, koji se bitno razlikuje od stavova drugih istraživača, koji smatraju da je način na koji se doživljava zatvorski život determinisan, kako ličnim karakteristikama zatvorenika, tako i time da li je to iskustvo za individuu novo ili već ranije doživljeno, ali i režima izdržavanja kazne.

Iako Sajks nije pridavao značaj ličnim karakteristikama osuđenika kao faktorima koji utiču na doživljavanje zatvorskih deprivacija, zastupajući stav da postoji visok stepen slaganja u doživljavanju istih, ne može se osporiti njegov doprinos shvatanju i analizi prisustva deprivacija.

U Sajksovom modelu funkcinisanja kazneno popravnog zavoda, ranije uloge prije dolaska u kazneni zavod nemaju većeg uticaja, kao ni obilježja, vrijednosti i norme osuđenih, prije dolaska u kazneni zavod. Osuđena osoba koja dolazi u

kazneni zavod mora se uklopiti u tu novu sredinu, u zavoreničko društvo, u kojem postoje posebne vrijednosti, norme i pravila ponašanja, i tu steći određenu ulogu i njoj pripadajući status. A sam prijem i "testiranje" novopridošlih zavorenika može biti i veoma bolan. Sajks je smatrao da deprivacije i frustracije, koje se javljaju kod zavorenika kao posljedica izvršenja kazne zatvora, predstavljaju duboka ugrožavanja ličnosti zavorenika i njegovog osjećanja lične vrijednosti (Sykes, 1958).

Od svih prisutnih deprivacija, deprivacija slobode je najdominantnija, ali ujedno i temeljna deprivacija iz koje proizilaze sve ostale deprivacije. Ona na određeni način, predstavlja dvostruko lišavanje. Prije svega, odvajanje od društva i porodice i zatvaranje u instituciju, predstavlja jedno veliko ograničenje slobode, koje je još dodatno otežano i ograničenjem slobode kretanja i ponašanja i unutar same ustanove, tako da patnje zatvorenika izaziva, ne toliko samo zatvaranje, koliko posljedice tog zatvaranja, a posebno teško se doživljava gubitak emocionalnih odnosa sa porodicom, izolovanost od njihovih životnih tokova, kao i nemogućnost uticanja na sve one bitne tokove života izvan zatvora. Za većinu zatvorenika, gubitak slobode vezuje se za osjećanje izolacije i predstavlja deprivaciju koja se najteže podnosi.

Deprivacija sigurnosti, prema Sajksovim istraživanjima, takođe spada u red deprivacija koje zatvorenici teško podnose. Ona proizilazi iz koncentracije većeg broja osoba sklonih nasilju na skućenom prostoru. To se najbolje može shvatiti iz riječi jednog zatvorenika iz kaznenog zavoda koji je proučavao

Sajks: *"najgora stvar u vezi sa zatvorom je to što morate živjeti s drugim zatorenicima"* (Sykes, 1958: 77).

Većina zatvorenika se plaši napada i ono što ih najviše zabrinjava je neizvjesnost oko ishoda potencijalnog napada.

U pogledu analize problema deprivacija materijalnih dobara i usluga, Sajks smatra da je suština zatvorenikovog problema u oblasti materijalnih dobara i usluga u tome što standard života u zatvoru zadovoljava samo nužne potrebe i što zatvor onemogućava bilo kakva simbolička isticanja zatvorenika, koja su za njih od velikog značaja zbog individualnog diferenciranja. On ističe da u stvari korijen ove deprivacije leži upravo u vrijednosnom sistemu društva u kome zatvorenik živi, u kome je posjedovanje materijalnih dobara i uopšte, materijalnih stvari upotpunjuje predstavu koju zatorenik ima o sebi samom, tako da lišavanje materijalnih dobara, na određeni način, znači napad na sopstvenu ličnost i rušenje slike o samom sebi.

I zaista, brojna istraživanja su potvrdila tačnost ovakvog Sajksovog stava u pogledu deprivacija materijalnih dobara. Svaki zatvorenik želi da ima ne samo neko jelo, već i ono što on voli, želi da ima svoje omiljene cigarete, da nosi odjeću koju on voli i koju je sam izabrao, pa tako i u najstrožijim ustanovama, gdje postoje izuzetno stroga pravila u pogledu uniformisanja osuđenika, veliki broj njih na sve načine pokušava da bilo kojom sitnicom ili minimalnim obilježjem individualizuje svoju uniformu i na taj simboličan način se razlikuje od drugih zatvorenika.

Brojna istraživanja su pokazala da osuđenici veoma teško podnose lišenost materijalnih dobara i usluga. U prvom redu u takva dobra prije svega spadaju hrana, zatim cigarete, piće, kafa, odjeća, ali i brojne druge materijalne stvari koje osuđeniku pružaju osjećaj komfora i većeg ugleda među ostalim zatvorenicima.

Stepen deprivacije materijalnih dobara i u sluga, ne zavisi od vremena provedenog u ustanovi, a podatak da ovu deprivaciju izuzetno teško podnose osuđena lica, potvrđena su i u najranijim istraživanjima u našim uslovima koje je krajem 50-ih godina prošlog vijeka sproveo Zvonarević.

Iako cilj njegovog istraživanja nisu bile deprivacije osuđenih lica, već disciplinske kazne u kazneno popravnim zavodima, on je u svojim istraživanjima došao do značajnih opažanja, koja ukazuju na podatak da su na drugom mjestu po učestalosti prekršaja, bili prekršaji koji su izvršeni u vezi sa hranom, pićem i cigaretama, a koje su najčešće osuđenici vršili među sobom. Ovaj podatak, Zvonarević je objasnio značajnim mjestom koje hrana i piće ima u hijerarhiji motiva. S obzirom da u teškim okolnostima ljudi prvenstveno nastoje da zadovolje svoje bazične biološke potrebe, kao što je potreba za hranom, a imajući u vidu i činjenicu da zatvorenici iako su u zatvorskim uslovima njihove bazične potrebe su zadovoljene, njihov odnos prema hrani ima jedan poseban psihološki značaj, koji se ogleda u potrebi zatvorenika da i u zatvoru doživljava određena zadovoljstva, pa makar i kroz hranu (Zvonarević, 1957).

U našoj zemlji prvi sistemski rad posvećen istraživanju zatvoreničkog društvenog sistema (ili zatvoreničke kulture, kako ga mnogi naši autori nazivaju), predstavlja studija Špadijer Džinić *"Zatvoreničko društvo"* (1973). Težišni dio ove studije posvećen je problemima deprivacija osuđenih lica i analizi zatvoreničkog društvenog sistema, s posebnim osvrtom na njegov nastanak, strukturu i karakteristike.

U svom radu Špadijer Džinić, iako se u velikoj mjeri oslanja na stavove Sajksa, ipak ne djeli isto mišljenje u pogledu načina na koji osuđenici doživljavaju deprivacije. Ona je mišljenja da deprivaciju slobode, uostalom, kao i druge deprivacije, osuđenici doživljavaju na različite načine.

Tako će zatvorenik koji ima ženu i djecu i sa kojima održava stalne kontakte, biti više frustriran i u većoj mjeri će osjećati deprivaciju slobode, pa će lišenje slobode za njega predstavljati veću patnju, nego što će to biti slučaj sa beskućnicima, skitnicama, ili onim zatvorenicima čije su emocionalne i društvene veze sa članovima porodice i spoljašnjim svijetom ograničene ili svedene na minimum.

Podaci istraživanja koje je sprovela Špadijer-Džinić, pokazuju da većina zatvorenika u kazneno popravnom zavodu teško podnosi gubitak slobode i da dužina vremena provedenog u zatvoru, ne utiče na stepen frustracije koji zatvorenici doživljavaju. Tako da lišavanja slobode podjednako teško podnose i oni koji su proveli manje od jedne godine u kazneno-popravnom zavodu, i oni koji su u zavodu već više od pet godina (Špadijer-Džinić, 1973:75).

Nešto manji procenat zatvorenika, koji je u kazneno popravnom domu duže vrijeme, odgovorio je da gubitak slobode podnosi vrlo teško (66%). Na osnovu toga, pomenuta autorka ističe da se može pretpostaviti da zatvorenici u toku dužeg boravka u zatvoru, ipak uspjevaju da nađu različite načine da ublaže svoje osjećanje deprivacije, tako da je podnošenje gubitka slobode, iako još uvijek teško, ipak nije vrlo teško. Na osnovu podataka ovog istraživanja koje iako nije vršeno u kazneno-popravnom zavodu koje po mjerama obezbjeđenja i režima izdržavanja kazne ne spada u strogo zatvorene odnosno "teške" zatvore, autorka podvlači da je *doživljavanje gubitka slobode jedna od primarnih deprivacija zatvorskog života u ma kojoj kazneno-popravnoj ustanovi* (Špadijer Džinić, 1973: 75).

2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

2.1. Stanje u kazneno popravnom zavodu u Požarevcu-Zabela

Brojni problemi koji prate izvršenje zatvorske kazne u kazneno-popravnim ustanovama u Srbiji, sagledani su kako kroz podatke koje su dobijeni prilikom obavljanja istraživanja za potrebe magistarskog rada, na čijim rezultatima je nastala ova monografija, preko zvaničnih izvještaja državnih organa, tačnije Uprave za izvršenje zavodskih sankcija,³⁸ do izvještaja nevladinih organizacija ali i dostupnih naučnih radova autora koji su se bavili problemom zatvorske kazne i deprivacija osuđenih.

Problemi koji opterećuju ustanove za izvršenje zavodskih sankcija i koji se u brojnim izvještajima navode kao najveći, kao što su npr. prekobrojnost zatvorske populacije, nedostatak

³⁸ O problemima koji prate izvršenje zavodskih sankcija, veća pažnja je posvećena u jednom od prethodnih naslova pod nazivom, O stanju u kazneno-popravnim zavodima u Srbiji-*problemi i perspektive*.

stručnih kadrova kao i loše materijalno stanje koje se odražava na ukupni kvalitet i organizaciju života osuđeni lica, predstavljaju realnu sliku stvarnog stanja i Kazneno-popravnog zavoda u Požarevcu.

Skučene finansijske mogućnosti, kao i sredstva iz budžeta koja se odvajaju za funkcionisanje sistema izvršenja zavodskih sankcija, svakako se odražavaju kako na sferu adekvatnog funkcionisanja zatvorskih ustanova, tako i na polju mogućnosti i uspješnosti sprovođenja korektivnog tretmana prema osuđenim licima.

Ograničen broj i profesionalna struktura stručnjaka angažovanih u zatvorskom sistemu, minimalne mogućnosti koje se pružaju osuđenim licima u pogledu obrazovanja, profesionalnog osposobljavanja, liječenja, učešća u specijalizovanim korektivnim programima, siromašni kulturno-umjetnički sadržaji i slobodno-vremenske aktivnosti, uz ne tako rijetko i narušavanje minimalnih standarda životnih uslova, su realni uslovi u našim zatvorima koji doprinose javljanju brojnih deprivacija, a koje anuliraju ionako skromne napore ka postizanju pozitivnih promjena (Jovanić, 2010).

2.2. Prekobrojnost zatvorske populacije

Prekobrojnost zatvorske populacije podrazumjeva smještaj u skućenim i nehigijenskim uslovima, neprekidan nedostatak privatnosti, smanjenju aktivnosti izvan soba, zbog toga što to prevazilazi mogućnosti očuvanja reda i bezbjednosti službe

koja je za to zadužena, ali i preopterećenost zdravstvenih i korektivnih službi.

Prilikom posjete KP zavodu Zabela, u razgovoru sa nosiocima vaspitno korektivnog tretmana i načelnikom službe za tretman, stekli smo pravi uvid u brojne svakodnevne probleme koji prate život i rad u ovoj ustanovi.

U trenutku istraživanja (koje je obavljeno u julu mjesecu 2010. godine) u KP zavodu se nalazilo nešto više od 1.500 osuđenih lica, čiji broj svakako ne odgovara smještajnim kapacitetima ovog zavoda. Prenaseljenost, odnosno prekobrojnost zatvorske populacije je problem koji se negativno odražava na svim poljima funkcionisanja ove ustanove. U sobama koje su predviđene za smještaj do 30 zatvorenika, boravi i preko 50 osuđenih, a uslijed nedostatka prostora, u većini spavaonica postavljeni su kreveti na spratove.

U KP zavodu je zaposleno svega 10 vaspitača koji su nosioci vaspitno-korektivnog tretmana, a kada se uzme u obzir podatak da se u zavodu nalazi preko 1.500 osuđenih lica, dolazi se do podatka *da jedan vaspitač u svojoj grupi ima preko 150 osuđenih lica*. Znajući da idealna vaspitna grupa treba da broji od 8 do 15 članova, neminovno se postavlja pitanje kakve su i u krajnjoj liniji, da li uopšte postoje u ovom slučaju, mogućnosti za adekvatan tretman i korektivni rad?

Prosječan broj sastanaka sa osuđenim je jedan u dva mjeseca, uz svakodnevne neplanirane razgovore. Osuđeni navode da rijetko viđaju vaspitače i da se taj kontakt uglavnom

svodi na rijetke razgovore ili neformalni kontakt prilikom predaje molbi za ostvarenje nekih od pogodnosti.

2.3. Negativne tendencije u strukturi osuđenih

Struktura osuđenika, prema rezultatima istraživanja, drastično se promijenila posljednjih pet do sedam godina. Najzastupljeniji su osuđenici koji su počinili imovinska krivična djela (krađe, razbojništva, teška razbojništva) i krivična djela protiv života i tijela. Na trećem mjestu po zastupljenosti su osuđenici koji su počinili neko od krivičnih djela iz oblasti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, bilo da se radi o nedozvoljenoj trgovini, držanju ili stavljanju u proment opojnih droga. Unazad par godina, u pogledu vrste krivičnog djela, prednjačila su osuđena lica koja su počinila imovinska krivična djela, ali podatak koji unosi veliku zabrinutost je činjenica da je do skora, broj osuđenih koji su počinili krivična djela iz oblasti zloupotrebe psihoaktivnih supstanci bio zanemarljiv, odnosno da se u ukupnoj strukturi krivičnih djela, ova grupa nalazila u kategoriji ostalih krivičnih djela.

Još jedan problem vezan za psihoaktivne supstance, jeste veliki broj osuđenih lica koji su aktivni korisnici nekih od psihoaktivnih supstanci. Ponekad se taj oblik zavisnosti ustanovi tek boravkom osuđenog u kaznenoj ustanovi. Međutim, nepostojanje specijalizovanih tretmana za odvikavanje i malobrojnost stručnih kadrova za primjenu tih tretmana, svakako dodatno otežava problem.

U KP zavodu Zabela ne postoji posebno odjeljenje niti bilo kakav oblik tretmana za osuđeničke (kao što postoji npr. u Kazneno-popravnom zavodu u Nišu ili u Specijalnoj bolnici Okružnog zatvora u Beogradu "Odjeljenje bez droge"³⁹) koji su zavisnici od psihoaktivnih supstanci, sem što se nastavlja sa metadonskom terapijom onih koji su bili korisnici te terapije i prije stupanja u zavod.

Potrebe za specijalizovanim tretmanom ove grupe osuđenih lica koji su zavisnici od psihoaktivnih supstanci, ostaju van praktičnih mogućnosti, pa najčešće, primarni problem zavisnosti ostaje nerješeno i u sjeni sekundarnog problema izvršenog krivičnog djela.

Eliminisanje droge u zatvorima je jedan od ključnih aspekata uspješnog tretmana i rehabilitacije, ali ipak, možda je na tom putu, najvažnije da se eliminišu problemi koji onemogućavaju osuđenim licima da se uzdrže i prekinu sa korišćenjem psihoaktivnih supstanci za vrijeme izdržavanja zatvorske kazne, kada je neophodno da naprave prvi korak ka dugoročnoj apstinenciji, koja će im omogućiti normalan nastavak života u zajednici nakon izlaska na slobodu (Feucht, Keyser, 1999).

Kako govoriti o usješnosti tretmana, kada se u našim kazneno-popravnim ustanovama ne realizuje ni jedan program

³⁹ U cilju uspostavljanja programa za borbu protiv zloupotrebe narkotika u zatvorima, Misija OEBS je pružila stručnu i materijalnu pomoć u realizaciji pilot programa "Odeljenja bez droga" na dvije pomenute lokacije. Cilj ovog programa je apsolutna apstinencija od svih psihoaktivnih supstanci, te potpuna izolacija osuđenih koji stupaju u "Odeljenje bez droge" od ostale zatvorske populacije. Detaljnije u: Izveštaj uprave za izvršenje zavodskih sankcija (2009). Ministarstvo pravde.

ili oblik terapije koji je namjenjen odvikavanju ili liječenju zavisnika od psihoaktivnih supstanci?

Da situacija bude još alarmantnija, ne postoji ni obavezno testiranje na psihoaktivne supstance, koje je inače, praksa u gotovo svim evropskim zatvorima već više od 10 godina.

Obavezno testiranje, koje se obavlja bar jednom mjesečno u svim zatvorima u Engleskoj, na nasumično odabranom uzroku osuđenika, samo je prvi korak ka suočavanju sa ovim problemom, koji pomaže da se stekne uvid u obim i rasprostranjenost zavisnosti od psihoaktivnih supstanci, nakon čega slijedi određivanje nekog od programa tretmana, kao što su programi detoksikacije, programi savjetovanja i upućivanja u metode liječenja i dr. (Blakey, 2008).

Brojni istraživači navode da zatvor kao institucija povećava rizik u pogledu ponašanja zavisnika, kako zbog koncentracije velikog broja rizične populacije na jednom mjestu, prenaseljenosti zatvora, ali i rizika od nasilja, koji je česta pojava među osuđenim licima koji su zavisnici od psihoaktivnih supstanci.

Poslijedice upotrebe narkotika među zatvorskom populacijom obuhvataju i brojne smrtne ishode kako zbog prekomjerne upotrebe narkotika i lošeg kvaliteta droge, povećan broj samoubistava, ali i povećane stope samopovrjeđivanja. Takođe, poslijedice upotrebe narkotika u zatvorskoj populaciji, ima tendenciju da proizvede opasnije poslijedice, nego što je to slučaj sa posljedicama upotrebe narkotika populacije na slobodi, posebno ako se ima u vidu

nedostupnost sterilnog pribora za ubrizgavanje droge, njenog lošeg kvaliteta, i u krajnjem slučaju nedostupnosti (Stöver, Michels, 2010).

Prema procjeni stručnih radnika, u ustanovi je preko 70% osuđenih koji nisu prvi put u zatvorskoj ustanovi. Takav podatak svakako stavlja veliki znak pitanja na svrhu izvršenja zatvorske kazne i ciljeva kojima njeno izvršenje teži, odnosno na njenu efikasnost.

2.4. Nedostatak stručnih kadrova

Osim nedostataka stručnih radnika koji su nosioci vaspitno korektivnog tretmana, kao što je napomenuto u prethodnom naslovu, manjak osoblja karakterističan je i za službu obezbjeđenja. Nedovoljan broj pripadnika službe obezbjeđenja negativno utiče na održavanje interne bezbjednosti, s obzirom na njihov broj, ali i broj osuđenih i površinu ustanove koju treba obezbjeđivati.

Kao jedan od razloga nedovoljnog broja kadrova za rad u ustanovi, jeste i taj što je izuzetno mali broj nezaposlenih lica zainteresovan i motivisan za rad u tako lošim uslovima, ali i neadekvatna novčana naknada koja je obezbjeđena za obavljanje ovih, kako se često kaže "poslova u visoko rizičnim uslovima".

Problem sa kadrovima nije prisutan samo u službi obezbjeđenja i službi za tretman, već i u službi za zdravstvenu zaštitu.

KPZ Zabela posjeduje sopstveni *zdravstvenu službu* koja je smještena u posebnoj zgradi i čiji je kapacitet oko 90 ležajeva. Zdravstvenu službu čini jedan ljekar specijalista i dva medicinska tehničara, što svakako nije dovoljan broj s obzirom na broj osuđenih u zavodu.

Osuđena lica mogu da zakažu pregled kod ljekara, preko komandira, bez obaveze objašnjavanja potreba i tegoba. Međutim, često, zbog velikog broja prijavljenih osuđenika, na pregled se čeka i po nekoliko dana. Iako se radi o velikoj ustanovi, sa velikim brojem osuđenika, nema ljekarskih dežurstava tokom noći i vikendom, a u slučajevima kada je medicinska pomoć neophodna, pomoć se ukazuje u lokalnom zdravstvenom centru.

Stručni nadzor nad apotekom i izdavanjem lijekova sprovodi ljekar. U zavodu postoji i kompletno opremljena stomatološka ordinacija, ali su usluge stomatologa svedene na minimum, zbog nedostatka materijala neophodnih za njeno normalno funkcionisanje.

2.5. Mogućnosti profesionalnog osposobljavanja i radnog angažovanja osuđenih

U okviru službe za obuku i upošljavanje, postoji metalski, mašinski, drvo-prerađivački, poljoprivredni i ugostiteljski sektor, u čijim se okvirima obavlja obuka i radno angažovanje osuđenih. Rad ove službe svodi se na svakodnevno praćanje i ocjenjivanje ponašanja i zalaganja osuđenika na radu. Procenat

osuđenika koji su radno angažovani, varira u zavisnosti od tipa odjeljenja.

Najveća je uposlenost osuđenika iz otvorenog ili poluotvorenog odjeljenja. Svi osuđenici iz otvorenog i poluotvorenog dela rade na ekonomijama "Letnjikovac" i "Zvezda" gde uzgajaju voće i povrće ili rade na farmama (koka nosilja, krava, svinja i ovaca). Proizvodi proizvedeni u ovom sektoru, koriste se za potrebe ovog zatvora i ishranu osuđenih.

Od osuđenika iz zatvorenog odjeljenja radno je angažovano svega 40% osuđenika u metalском i drvnom sektoru privrednog pogona "Preporod". U njemu se proizvode različiti predmeti, od alata do namještaja. Posljednjih godina, metalски sektor slabije funkcioniše, pa je samim tim i broj uposlenih lica dosta manji. Ovako nizak procenat uposlenih osuđenika, u okviru metalске jedinice "Preporod" objašnjava se izuzetno lošim uslovima, nedostatkom adekvatne opreme i zastarjele mehanizacije, koja sve ukupno dovodi do toga da proizvodi nisu konkurentni na tržištu.

Drvni pogon nešto bolje funkcioniše, jer se gotovi proizvodi plasiraju ostalim ustanovama (proizvode stolove i stolice za potrebe KPZ Padinska Skela, Okružnog zatvora, Specijalne zatvorske bolnice). Ugostiteljski sektor baziran je na radu osuđenih lica u okviru motela i ugostiteljskog objekta "Preporod", u okviru kojih se vrši obuka za zanimanja konobara i kuvara.

Iz strogo zatvorenog odjeljenja, VII paviljona, radno nije angažovan ni jedan osuđenik.

Broj osuđenika koji su uposleni je znatno manji od broja onih koji ispunjavaju uslove za rad i koji bi željeli da rade, a procjenjuje se da je radno angažovano svega 40-50% radno sposobnih osuđenika. Nezaposlenost po riječima stručnih radnika i osuđenika, predstavlja veliki problem ovog zavoda. Osuđenici se najčešće raspoređuju na radna mjesta na osnovu njihovog prethodnog zanimanja i shodno potrebama proizvodnje, a veliki broj osuđenih smatra da njihove lične želje i afiniteti ne uzimaju u obzir izbora radnog mjesta.

Radni učinak zatvorenika je dosta loš jer su nemotivisani za rad, a i rade tek po nekoliko sati dnevno zbog rasporeda ustajanja i obroka, u šta treba uklopiti i bezbjednosne mere prilikom odvođenja u radionice i povratka.

Zakon propisuje da se osuđenima za rad može platiti najviše petina od prosečnog ličnog dohotka, što u ovom trenutku predstavlja sumu između šest i sedam hiljada dinara. Opet po zakonu, 30% stavlja se na štednju, a 70% osuđenik može da potroši u zatvorskoj kantini.

Pokretanje školovanja osuđenih, čini se ne spada u prioritetne ciljeve ove ustanove, a njihova pasivnost obrazložena je nepostojanjem takvih tendencija na višem nivou, nepostojanjem adekvatnih objekata i nezainteresovanošću osuđenih.

2.6. Slobodno-vremenske aktivnosti osuđenih

Slobodno vremenske aktivnosti organizuje i nadgleda referent za kulturno zabavne aktivnosti. Međutim, osuđeni

nemaju mogućnosti učešća u bilo kakvim kulturnim aktivnostima, a jedina sekcija koja radi jeste rezbarska sekcija. Na taj način, sve aktivnosti osuđenih, svode se na sportske aktivnosti i to uglavnom u ljetnim mjesecima.

Počekom 2003. godine, renoviran je olimpijski bazen, a osim bazena, osuđenima je na raspolaganju i teretana, teren za fudbal, odbojku i košarku.

Osuđenima iz VII paviljona nemaju pravo na korišćenje sportskih terena u slobodno vrijeme.

Osuđenim licima su na raspolaganju dvije biblioteke, a osuđeni ističu da je fond knjiga izuzetno siromašan, da se ne obnavlja, ako i da naslovi nisu primamljivi.

* * *

Ekonomska kriza koja pogađa društvo u cjelini, nije zaobišla ni penalne institucije, tako da se skromna ulaganja u modernizaciju proizvodnje i ujednačavanje tehnoloških uslova proizvodnje direktno odražavaju na umanjenu konkurentnost finalnih proizvoda uprkos jeftinoj radnoj snazi. Oskudna poslovna ponuda dovodi do nemogućnosti prilagođavanja rada osuđenih njihovom prethodnom iskustvu, kvalifikacijama, interesovanjima, ali i potrebama za tretmanom i potrebama tržišta rada.

Nedostatak radnog angažovanja osuđenih lica, prate i problemi neodgovarajućeg obrazovanja i profesionalnog obučavanja. Nepostojanjem organizovanog obrazovanja,

uskraćuje se jedan od bitnih faktora osposobljavanja osuđenika za život po isteku kazne. Umjesto da se obrazovanjem i obukom osposobe, kvalifikuju, prekvalifikuju ili dokvalifikuju za neki posao i time osnaže za samostalan život, zatvor, čini se, produbljuje uslove da po izlasku na slobodu nastave sa onim zbog čega su i dospjeli u zatvor.

Rad i obrazovanje bi trebalo da se zasnivaju na objektivnim potrebama i mogućnostima osuđenih lica, kako bi imali efekta, jer svaka vrsta obrazovanja, obuke i osposobljavanja za profesiju, počinje od ispitivanja potreba i mogućnosti (finansijskih, organizacionih, kadrovskih) da se te potrebe zadovolje. Zbog čega onda ne pružiti priliku osuđenima da izraze svoje potrebe i saglase se sa tretmanom, koji bi im, na taj način efikasnije pomogao da promjene neke svoje, bar radne navike i stavove. Tretman bi trebalo bazirati na ispitanim potrebama, obrazovanju prije zatvora, psiho-fizičkim sposobnostima, ali i na poznavanju potreba za zanimanjima u zatvoru, kao i mogućnostima zaposlenja na slobodi (Knežić, 2011).

Evidentno je da se u dovoljnoj mjeri ne izlazi u susret potrebama osuđenih za sticanjem kvalifikacija. Svakako, i ne očekuje se da svaki osuđenik završi trogodišnju zanatsku ili četvorogodišnju školu, već se očekuje da ovlada konkretnim, primjenjivim znanjima u vidu zanata, koji će im, po izlasku iz ustanove, omogućiti da nađu adekvatno zaposlenje. Ali uslovi života, mogućnosti za stručno osposobljavanje, kao i tretman osuđenih lica u ovoj ustanovi, čini se da ne zadovoljavaju ni osnovne, minimalne kriterijume i potrebe, koji predstavljaju

tek prve korake ka uspješnom tremanu i dobroj socijalnoj reintegraciji osuđenih lica po izlasku iz ustanove.

3. KARAKTERISTIKE ISPITIVANE POPULACIJE

Rezultati koji će biti prikazani dobijeni su analizom 141 upitnika. Iako je u istraživanju učestvovalo 160 osuđenih lica, 19 upitnika nije popunjeno na adekvatan način, pa su njihovi rezultati izostavljeni iz dalje obrade.

Dobijeni rezultati istraživanja će biti sistematično izloženi, na taj način što će prvo biti prikazana struktura ispitanih osuđenika na osnovu njihovih demografskih (starosti, nivou obrazovanja, karakteru mjesta odrastanja, porodičnom porijeklu, materijalnom položaju porodice), sociopsiholoških (bračnom statusu, roditeljstvu, zanimanju, zaposlenosti prije kazne, kvalitetu odnosa sa porodicom, post-zatvorskih očekivanja), kriminoloških (vrsta krivičnog djela, visini izrečene kazne, način izvršenja krivičnog djela, prethodnoj osuđivanosti) i penoloških karakteristika (penološkog recidivizma, vremena provednog u zatvoru, vremena preostalog do isteka kazne, dobijenih pogodnosti, disciplinskih kazni, uključenosti u obrazovni

proces, radne angažovanosti), nakon čega će uslijediti prikaz i interpretacija najvažnijih rezultata korelacionih, regresionih i multivarijacionih analiza posmatranih varijabli.

3.1. Struktura ispitanika prema osnovnim demografskim karakteristikama

Struktura ispitanika na osnovu starosti

Starosno doba je jedan od osnovnih, polaznih kriterijuma prema kojem se vrši, kako klasifikacija osuđenika, tako i primjena pojedinih oblika tretmana. O starosti, takođe, posebno se vodi računa i prilikom primjene osnovnih prevaspitnih-tretmanskih mehanizama, ali i obrazovnog i radnog procesa (Radovanović, 1988).

Od ukupno 141 osuđenog lica koji su učestvovali u istraživanju, najmlađi osuđenik ima 23 godine, a najstariji 64.

Tabela br.1. Struktura ispitanika na osnovu starosti

Starosna dob	Broj	Procenat
23-29	46	32,6%
30-39	63	44,7%
40-49	25	17,7%
51-64	7	5,0%
Ukupno	141	100%

Klasifikacija ispitanika u navedene grupe izvršena je na osnovu izvornih odgovora ispitanika, pri čemu se posebno

vodilo računa da u svaku grupu starosne dobi bude raspoređen određen broj odgovora ispitanika, kako bi svi odgovori bili podjednako raspodjeljeni u svaku od kategorija, a i izbjeglo da veći procenat odgovora ispitanika bude koncentrisan u prve dvije kategorije.

U tabeli br.1. prikazana je struktura ispitanika na osnovu starosne dobi. U uzorku ispitivane osuđeničke populacije, *najzastupljenija je kategorija osuđenika koja pripada zreloj starosnoj dobi od 30 do 39 godina i čini čak 44,7% ukupnog uzorka*. Zatim po zastupljenosti slijedi starosna grupa koja pripada ranom zreloom dobu, odnosno uzrasnoj kategoriji do 30 godina, 32,6%. U nešto manjem procentu je zastupljena kategorija osuđenika koja pripada starosnoj dobi od 40 do 49 godina, 17,7%, dok je svega 5% a osuđenika starosne dobi od 51 do 64 godine.

Ovi podaci o starosnoj strukturi osuđenih lica, podudaraju se sa rezultatima istraživanja drugih autora⁴⁰, koja potvrđuju podatak da je u osuđeničkoj populaciji najzastupljenija kategorija osuđenih koja pripada starosnom intervalu između 27 i 39 godina (39,3%), dok je druga po učestalosti kategorija osuđenih na uzrastu od 21 do 27 godina (29,1%). Ove dvije

⁴⁰ O sličnih podataka o starosnoj strukturi osuđeničke populacije, došlo se i u istraživanju strukture osuđeničke populacije iz KPZ Požarevac i KPZ Niš, koji ukazuju da se najveći procenat populacije svrstava u kategoriju osuđenih od 25-35 godina starosti, nakon čega slijedi kategorija osuđenika starosti između 35 i 45 godina. Iako je ovo istraživanje koje je imalo za cilj potpunu analizu osuđeničke populacije obavljeno još daleke 1979. godine, rezultati ukazuju na to da je trend zastupljenosti mlađih, odnosno, zrelih starosnih kategorija i dalje dominantan u starosnoj strukturi osuđeničke populacije. Detaljnije u: Mitić, S., Jonić, Z., (1979). Duge kazne i postpenalna zaštita, IV Penološko savjetovanje: *Postpenalni tretman osuđenih lica i postinstitucionalni tretman maloletnika kojima je izrečena vaspitna mera upućivanja u VP dom* (29-49), Požarevac.

kategorije osuđenih pripadaju mlađem uzrastu, pa se može konstatovati da relativno mlađe osobe preovlađuju u populaciji institucionalizovanih osuđenih lica u Srbiji-preko 68%. Tendencija "podmlađivanja" nosilaca kriminalnih aktivnosti predstavlja jedno od bitnih obilježja ove pojave u Srbiji (Ilić, Jovanić, 2009).

Struktura ispitanika prema nivou obrazovanja

Nivo obrazovanja osuđenika prije zatvorske kazne, je jedna od izuzetno bitnih karakteristika čija je uloga razmatrana u ovom istraživanju.

Nivo postignutog obrazovanja, ne označava samo dostignuti stepen znanja, navika, vještina, već je u velikoj mjeri indikator uspješnosti socijalne integracije (ako se uopšte može govoriti o uspješnoj socijalnoj integraciji, ljudi koji su zbog počinjenog krivičnog djela nalaze na izdržavanju zatvorske kazne) i važan preduslov za adekvatnu uključenosti u proces rada i radnu angažovanost.

U pogledu osuđeničke populacije, nivo obrazovanja, odnosno važnost nivoa stečenog obrazovanja, je i u tome što on direktno utiče na obrazovni tretman: od obrazovanja, sa kojim osuđenik dolazi na izdržavanje zatvorske kazne, zavisi ne samo da li će on biti uključen u obrazovni tretman ili ne, nego i vrsta obrazovanja u koju će biti uključen, a od njega u velikoj mjeri zavisi primjena drugih tretmanskih postupaka (Radovanović, 1988).

Tabela br.2. Struktura ispitanika prema nivou obrazovanja

Nivo obrazovanja	Broj	Procenat
Bez škole	1	0,7%
Nepotpuna osmogodišnja	11	7,7%
Potpuna osmogodišnja	22	15,4%
Nepotpuna srednja škola	22	15,4%
Škola za kv radnike	18	12,6%
Završena srednja škola	40	28%
Škola za vkv radnike	9	6,3%
Započete, ali nedovršene studije	8	5,6%
Završena viša-visoka škola	10	7%
Ukupno	141	100%

U tabeli br.2. prikazana je struktura osuđenih lica prema obrazovanju. Uočavamo da su u ispitivanom uzorku najzastupljeniji osuđenici koji su završili srednju školu, čak 46,9% (ubrajajući u ovu kategoriju one koji su završili trogodišnju srednju stručnu školu za KV. radnike, neku četvorogodišnju školu opšteg smjera ili četvorogodišnju srednju stručnu školu za VKV radnike). Jedan osuđenik (0,7%) nije završio ni osnovnu školu, odnosno nema ni osnovno obrazovanje (4 razreda osnovne škole), a 7,7% nije završilo započeto osmogodišnje školovanje. 7% osuđenika je završilo započete studije, dok 5,6% nije dovršilo započete studije.

Da je prisutno i potcjenjivanje uticaja određenih oblika i vrsta tretmana, govori i podatak da je krajem XX vijeka, u našim kazneno popravnim zavodima, opštim i stručnim obrazovanjem bilo obuhvaćeno oko 1/3 osuđenih muškaraca, dok je čak polovina izjavila da bi rado učestvovali u različitim kursovima, tečajevima i predavanjima. Žene, ni u tom periodu,

zbog malog broja, nisu bile obuhvaćene obrazovanjem, iako je skoro 40% osuđenih žena bilo nepismeno (Knežić, 2001).

Brojne studije u svijetu i kod nas, ukazuju na podatak da je nivo obrazovanja, pismenosti i stručne obučenosti osuđenih lica, najčešće niža od obrazovnog nivoa opšte populacije (Greenberg, Dunleavy, Kunter, 2007; Norwegian Ministry of Education and Research, 2004; Knežić, 2011). Osuđenička populacija je neobrazovanija, ali i manje pismeno sposobna za upotrebu štampanih i pisanih informacija u svakodnevnim aktivnostima. Ova studija ukazuje na podatak da, iako je broj pismenih i stručno osposobljenih osuđenika porastao u 2003. godini, još uvijek postoji izražena potreba za realizacijom stručnih programa opismenjavanja, obrazovnog i profesionalnog osposobljavanja osuđenih.

Podizanje obrazovnog nivoa osuđenih nije usmjereno samo na sticanje znanja i vještina, već ima i druge pozitivne efekte, kao što su podizanje samoaktualizacije i samorealizacije, razvijanje ekonomskih sposobnosti, poboljšanje socijalnih odnosa, ali i razvijanje građanske odgovornosti (Ryan, 1997 prema: Jovanić, 2010).

Prema dostupnim zvaničnim podacima u Srbiji, među osuđenim licima je 2,8% potpuno nepismeno, 15,2% sa nezavršenom osnovnom školom, a 26,5% ima samo završenu osnovnu školu, što bi se u savremenom svijetu moglo svrstati u kategoriju funkcionalno nepismenih (Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje zavodskih sankcija, 2009). Ovi podaci ukazuju na potrebu za funkcionalnim osnovnim obrazovanjem

odraslih, ali i za pre/do/kvalifikacijama. Takođe, i starosna struktura gdje je 68,5% osuđenih starosti između 21 i 40 godina, upućuje na neophodnost takvih oblika obrazovanja.

Rezultati do sada sprovedenih istraživanja u kazneno popravnim zavodima u Srbiji (Jovanić 2010; Knežić, 2001), ukazuju da se na izvršenju zatvorske kazne nalaze osuđeni sa izraženim potrebama za različitim oblicima tretmana, a da se istovremeno ne sprovode aktivnosti na zadovoljenju tih potreba. Nedovoljno se radi na planu obrazovanja i stručnog osposobljavanja osuđenih, čak ni kod onih kategorija, kod kojih su te potrebe najuočljivije.

Rezultati brojnih stranih istraživanja ukazuju na pozitivne efekte procesa obrazovanja i presionalnog osposobljavanja osuđenih. Tako istraživanja sprovedena u Sjedinjenim Američkim državama daju rezultate koji jasno ukazuju da osuđenici koji su uključeni u neke od edukativnih programa, imaju manje sklonosti da se ponovo vrate u zatvor, drugim riječima, *da obrazovanje u zatvoru utiče na redukciju rizika od recidivizma* (Harer, 1994, 1995; Cecil et al., 2000; Hull, Forrester, Brown, Jobe & McCullen, 2000; Steurer & Smith, 2003; Davis, Bozick, Steel, et al, 2013; Wilson, Gallagher & Mackenzie, 2000).

Značaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja u procesu tretmana nije sporan, a njegovo odsustvo ima višestruke negativne posljedice. Opšti cilj obrazovnog tretmana je i da osuđenik bolje razumije uslove života i odnose u društvu, da shvati kako problemi sa kojima se suočava u sredini nisu samo

rezultat poremećaja odnosa u društvu, već su dio njegove ličnosti, shvaćanja, motiva i ciljeva (Bošković, Radoman, 2002:135). Sa aspekta osuđenih lica, ono obezbjeđuje sticanje određenog obrazovnog nivoa koji je propušten u ranijem školovanju, pruža neprocenjivo radno iskustvo, razvija radne i moralne navike, ali i podiže nivo samopoštovanja, te na taj način, doprinosi uspješnijoj socijalnoj reintegraciji i lakšem uključivanju u proces rada i na slobodi. Na taj način se sa druge strane, eliminišu i oni faktori koji su u prethodnom iskustvu i doveli do vršenja krivičnih djela (Jovanić, Žunić-Pavlović, 2006).

Struktura ispitanika na osnovu mjesta odrastanja

U cilju sagledavanja što potpunije slike o demografskim karakteristikama osuđenih lica, proučavan je i ***karakter mjesta odrastanja***, odnosno sredine iz koje osuđeni potiču, pa je pravi razlika u odnosu na to da li osuđenik potiče iz ruralne, seoske sredine, malog grada ili grada koji broji preko 50.000 stanovnika. U strukturi ispitivanih osuđenika, najveći broj potiče iz velikih gradskih sredina, čak njih 58,7%, drugi po zastupljenosti su osuđenici iz seoskih, ruralnih sredina, 21%, dok je najmanji broj onih potiču iz malih gradskih sredina, svega 18,9%.

Struktura ispitanika na osnovu socijalnog-porodičnog i materijalnog porijekla

Socijalno porijeklo osuđenih lica posmatrano je kroz prizmu **porodičnog porijekla i materijalnog položaja** osuđenog i njegove porodice. Ova karakteristika učinila se takođe dovoljno važnom za istraživanje, jer se pošlo od pretpostavke da porodično porijeklo svakako ima uticaj kako na ličnost osuđenika, tako i na njegovo ponašanje i u krajnjoj liniji i u zatvorskim uslovima.

Na kraju, čini se sasvim opravdanim pretpostavka da zatvorske deprivacije neće u istom stepenu pogađati one osuđenike koji potiču iz npr. zemljoradničke porodice, kao onoga koji potiče iz visoko obrazovane porodice ili osuđenika koji nema porodicu.

*Tabela br.3. Struktura osuđenika na osnovu porodičnog
porijekla*

Porodično porijeklo	Broj	Procenat
Iz zemljoradničke porodice	15	10,5%
Iz radničke porodice	71	49,7%
Iz zanatlijske porodice	20	14%
Iz službeničke porodice	17	11,9%
Iz visoko obrazovane porodice	12	8,5%
Nema porodicu	6	4,2%
Ukupno	141	100%

Podaci iz tabele br.3. pokazuju da su najzastupljeniji osuđenici koji potiču iz radničkih porodica, skoro polovina njih, odnosno 49,7%.

Iz zanatlijskih porodica je 14% osuđenika, a iz zemljoradničke porodice je 10,5%. Nešto je veći udio osuđenika koji potiču iz službeničke porodice, kojih je 11,9% u ukupnom uzorku, dok je iz visoko obrazovane porodice 8,5% osuđenih lica. 4,2% osuđenika izjasnilo se da nema porodicu.

Tabela br. 4. Struktura osuđenika prema materijalnom položaju porodice

Materijalni položaj porodice	Broj	Procenat
Izuzetno loš	19	13,5%
Loš	38	27%
Podnošljiv	47	33,3%
Zadovoljavajući	24	17%
Sasvim dobar	13	9,1%
Ukupno	141	100%

U tabeli br.4. prikazana je struktura ispitanika prema ***materijalnom položaju porodice***. Svakako, materijalni položaj porodice je jedan od vrlo važnih indikatora koji ukazuju na socijalne uslove iz kojih osuđeno lice potiče, odnosno indikator koji omogućava sagledavanje sveukupne slike o porijeklu osuđenog lica. Pregledom prikazane tabele, uočavamo da je najzastupljenija ona kategorija osuđenih koja se izjašnjava da je imala podnošljiv materijalni položaj porodice, čak 33,3% ispitivanih osuđenih lica. Međutim, ako kategoriju loš materijalni položaj i izuzetno loš materijalni položaj, posmatramo kao jedinstvenu kategoriju lošeg

materijalnog položaja (u kojima taj položaj varira u intenzitetu od izuzetno lošeg do lošeg), dobijamo podatak da se čak 40,5% osuđenika svrstava u tu kategoriju. 17% osuđenih lica je zadovoljno materijalnim položajem sebe i svoje porodice, a svega 9,1% svoj i porodični materijalni položaj procjenjuje kao sasvim dobar.

3.2. Struktura ispitanika prema osnovnim sociopsihološkim karakteristikama

Iz sfere socijalnih i psiholoških karakteristika, koje su utvrđivane u ovom istraživanju u osuđeničkoj populaciji, spadaju: bračno stanje, roditeljstvo, zaposlenost, zanimanje prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, odnos sa porodicom, intenzitet kontakata (posjete) i post-zatvorska očekivanja.

Sociopsihološke karakteristike su u ovom istraživanju posmatrane i ispitivane kao jedinstvena kategorija, ali će radi preglednosti dobijenih rezultata, biti prikazane pojedinačno.

Struktura ispitanika na osnovu bračnog statusa

Bračno stanje osuđenih lica je posmatrano kao varijabla koja može imati uticaja na deprivacije osuđenih lica. Ukoliko se osuđena lica nalaze u braku, uskraćenost kontakata sa bračnim partnerom može uticati i na pojačano ispoljavanje drugih oblika depriviranosti. Često je osuđenik ujedno i

hranilac porodice i roditelj, pa se time situacija znatno pogoršava.

Naravno, ukupna situacija zavisi i od kvaliteta bračnih odnosa koji su postojali prije dolaska na izvršenje kazne zatvora. Briga za očuvanje bračne zajednice za vreme boravka na izvršenju kazne zatvora dodatni je opterećujući faktor za osuđena lica, a dugovremene kazne zatvora su poseban test za bračnu zajednicu. Struktura ispitanika prema bračnom statusu, prikazana je u tabeli br. 5.

Tabela br. 5. Struktura ispitanika prema bračnom statusu

Bračno stanje	Broj	Procenat
Oženjen	40	28,4%
Neoženjen	66	46,8%
Razveden	29	20,3%
Udovac	6	4,2%
Ukupno	141	100%

Iz tabele br. 5. uočavamo da je najzastupljenija kategorija **neoženjenih osuđenika**, koja u ukupnom uzorku ispitivanih osuđenika učestvuje sa 46,8%. Oženjenih osuđenika je 28,4%, a razvedenih 20,3%. U ispitivanom uzorku osuđeničke populacije, najmanji je procenat udovaca, kojih je 4,2%.

Struktura ispitanika na osnovu roditeljstva

Roditeljstvo je kategorija koja je u tjesnoj, ali ne i nužnoj vezi sa bračnim statusom i kao takva, jedna od vrlo bitnih

karakteristika koja može imati uticaja na javljanje deprivacija osuđenih lica. Odlazak u zatvorsku ustanovu, koja za sobom povlači odvojenost od djece, isključenost iz njihovog procesa odrastanja, vaspitavanja i školovanja, svakako je jedna od stresnih i otežavajućih okolnosti za osuđeno lice, koje mogu da ostvare uticaj na njegovo podnošenje zatvorskog života.

Rezultati istraživanja ukazuju na podatak da više od polovine ispitivanog uzorka ima djecu, odnosno, da su roditelji, tačnije njih 53,1%, dok se 45,5% ispitanih osuđenika nije ostvarilo u roditeljskoj ulozi.

Struktura ispitanika na osnovu zanimanja i zaposlenosti prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne

Zanimanje i zaposlenost spadaju među osnovna socijalna obilježja koja čovjek ima, i sigurno da oba ta obilježja mogu da ostvare određeni uticaj na problem koji je predmet istraživanja.

Posjedovanje, odnosno neposjedovanje određenog zanimanja prilikom dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, povezano je svakako sa nivoom obrazovanja koje je stečeno prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, radnom angažovanošću, a u ustanovi, direktno je povezano sa uključenošću u profesionalno obrazovanje u ustanovi, a i čitavim nizom pitanja oko organizacije proizvodnog rada.

Osuđene osobe koje su bile zaposlene prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, svakako već imaju izgrađene,

stečene radne navike, odgovornije su prema radnim, ali i drugim zadacima koji im se nameću u toku izdržavanja zatvorske kazne.

Značaj zaposlenosti posebno dolazi do izražaja preko stvorenih radnih navika, odnosno, preko spremnosti da se prihvati ili ne prihvati rad u ustanovi, ali i da se ponaša u skladu sa obavezama i normama koje regulišu taj rad u ustanovi.

Tabela br. 6. Struktura ispitanika na osnovu zanimanja prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne

Zanimanje prije kazne	Broj	Procenat
Poljoprivredni/nekvalifikovani radnik u poljoprivredi	14	9,9%
Nekvalifikovani/ ili polukvalifikovani radnik u industriji	13	9,2%
KV. ili VKV. radnik	31	21,7%
Službeno administrativna profesija	5	3,5%
Zanimanje sa višom ili visokom stručnom spremom	9	6,3%
Neko drugo zanimanje	44	30,8%
Bez zanimanja	25	17,7%
Ukupno	141	100%

Na osnovu tabele br. 6. u kojoj je prikazana struktura ispitanika na osnovu zanimanja prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, uočavamo da se 30,8% izjasnilo da ima neko drugo zanimanje, koje se nije moglo uvrstiti u neku od navedenih ponuđenih kategorija, dok je druga po zastupljenosti u uzorku ispitivanih osuđenih lica, ona kategorija osuđenika koji su kvalifikovani ili visoko kvalifikovani radnici, njih 21,7%. Ako

poljoprivrednike ili radnike u industriji, tj. prve dvije kategorije, posmatramo kao jednu jedinstvenu kategoriju, s obzirom da se i u prvom i u drugom slučaju radi o nekvalifikovanim ili polukvalifikovanim radnicima, tada tu jedinstvenu kategoriju čini čak 19,1% ispitivanih osuđenika.

Bez zanimanja je 17,7% osuđenih lica. Ovaj podatak svakako ukazuje na prisutnu potrebu za profesionalnim osposobljavanjem i sticanjem kvalifikacija osuđenih. Procenat osuđenika sa završenom višom ili visokom školom, odnosno onih čije je zanimanje u sferi službeno-administrativne profesije, u ukupnom uzorku ispitivanih je izuzetno nizak, skoro zanemarljiv i iznosi 6,3% odnosno 3,5%.

Posmatrajući tabelu u kojoj su navedeni podaci vezani za strukturu ispitanika na osnovu zanimanja prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, i polazeći od podatka da su ponuđeni odgovori struktuirani po težini, od najnižeg stepena obrazovanja, do najvišeg, jasno se uočava da od ukupnog uzorka ispitivanih, 40,8% distribuirano u prve tri kategorije, u kojoj je najveća kvalifikacija završena srednja (trogodišnja ili četvorogodišnja škola) škola.

U ukupnom uzorku ispitivanih osuđenika, u pogledu zaposlenosti prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, veći je procenat onih osuđenika koji su bili zaposleni 55,7%, od onih koji nisu bili radno angažovani prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne 44,3%.

Struktura ispitanika na osnovu kvaliteta i intenziteta kontakata sa porodicom

Psihološke varijable koje su bile predmet interesovanja u ovom istraživanju su iz sfere kontakata osuđenog lica sa porodicom, odnosno njihove samoprocjene kvaliteta tog odnosa i intenziteta posjeta, kao i post zatvorskih očekivanja.

Tabela br. 7. Struktura ispitanika na osnovu kvaliteta odnosa sa porodicom

Kvalitet odnosa sa porodicom	Broj	Procenat
Sa većinom imam dobre odnose, ništa se nije promjenilo	52	36, 8%
Sa većinom imam dobre odnose	41	29%
Ne može se reći ni da su dobri ni da su loši	38	26,9%
Sa većinom imam loše odnose	2	1,4%
Imam izuzetno loše odnose sa familijom	3	2,1%
Svi ili skoro svi su me napustili, pa se može reći da nemam nikakve odnose	3	2,1%
Nemam porodicu	2	1,4%
Ukupno	141	100%

Posmatrajući tabelu br. 7. u kojoj su prikazani rezultati strukture osuđenika na osnovu njihovog ***odnosa sa porodicom***, uočavamo da je najzastupljenija prva kategorija osuđenika, odnosno onih koji procjenjuju da imaju dobre odnose sa porodicom, koji nisu narušeni njihovim dolaskom u zatvorsku ustanovu. Takođe, i druga kategorija osuđenika koja svoje odnose sa porodicom procjenjuje kao dobre, prisutna je u velikom procentu, tačnije, u ukupnom uzorku učestvuje sa 29%. S obzirom da se u obje kategorije odgovori procjenjuju

kao dobri (sa malom razlikom u kvalitetu kategorije dobrih odnosa), može se izvesti zaključak da više od većine, tačnije 65,8% ispitanih osuđenika i dalje ima dobre odnose sa porodicom. Ovaj podatak je svakako od velikog značaja i jedan je od faktora koji mogu imati uticaj na posmatrane deprivacije osuđenika, što će biti prikazano u nekom od narednih naslova prikazom rezultata analize zavisnih i nezavisnih varijabli.

26,9% ispitanih osuđenika odnose sa svojom porodicom procjenjuje jednom neutralnom kategorijom odnosno ni kao dobre ni kao loše, a 2,1% osuđenih smatra da ima izuzetno loše odnose sa svojom porodicom. Isti procenat je onih koji kažu da nemaju nikakve odnose sa porodicom, jer su ga svi napustili, a 1,4% osuđenih nema porodicu.

Iz sfere odnosa osuđenika sa porodicom, pored pitanja koje se odnosilo na njihovu samoprocjenu kvaliteta tog odnosa, ispitivana je i varijabla kvantiteta tog odnosa, koja je posmatrana kroz ***učestalost posjeta od strane porodice***.

Tabela br. 8. Struktura ispitanika na osnovu učestalosti posjeta od strane porodice

Učestalost posjeta porodice	Broj	Procenat
Redovno mi neko dolazi u posjetu	74	52,4%
Ponekad mi neko dođe	37	26,2%
Rijetko mi neko dođe u posjetu	21	14,9%
Niko ili skoro niko mi ne dolazi u posjetu	9	6,4%
Nemam porodicu, pitanje se ne odnosi na mene	1	0,7%
Ukupno	141	100%

Čini se da odgovori ispitanika postavljeni u pitanju kvaliteta odnosa sa porodicom u određenoj mjeri koreliraju, odnosno potvrđuju odgovore na pitanje o intenzitetu-učestalosti tih kontakata, što dokazuje i podatak iz tabele br. 8. da preko polovine, tačnije 52,8% osuđenika kaže da mu u posjete redovno neko odlazi. 26,2% ispitivanih osuđenika kaže da mu ponekad neko od porodice dođe u posjetu, a 14,9% je onih osuđenika kojima porodica rijetko dolazi u posjetu. Onih koji nemaju posjete, odnosno, kome skoro niko ne dolazi posjetu je 6,4%.

Struktura ispitanika na osnovu post-zatvorskih očekivanja

Očekivanja osuđenika u pogledu organizacije života i planova vezanim za budućnost, odnosno, period nakon izlaska iz zatvorske ustanove jedna je od posmatranih varijabli. Ona se učinila dovoljno važnom iz više razloga. Prije svega, na osnovu očekivanja osuđenika i planova vezanim za budućnost, možemo posredno, da donesemo zaključak o tome na koji način i kako će osuđeno lice osuđeno lice ponašati nakon izlaska iz ustanove, čemu će se posvetiti i u krajnjoj liniji, na koji način percipira svoj ukupan život nakon boravka u ustanovi.

*Tabela br. 9. Struktura ispitanika na osnovu očekivanja
nakon izlaska iz ustanove*

Postzatvorska očekivanja	Broj	Procenat
Ništa ne očekuje, nema planove	54	38,8%
Planira odlazak u inostranstvo	7	5%
Planira da se zaposli i nastavi normalan život	64	45,5%
Nastavi školovanje	3	2,1%
Osnuje porodicu-posveti se porodici	12	8,5%
Nastavi da se bavi kriminalom	1	0,7%
Ukupno	141	100%

U tabeli br.9. prikazana je struktura ispitanika na osnovu njihovih očekivanja nakon izlaska iz ustanove. Pregledom uočavamo da je najzastupljenija kategorija onih osuđenika koji planiraju i očekuju da se zaposle i nastave normalan život nakon izlaska iz ustanove i oni u ukupnom uzorku ispitivane populacije učestvuju sa 45,5%.

Na koji način i u kojoj mjeri zatvorska kazna utiče na formiranje osjećanja besperspektivnosti u pogledu budućnosti, kao i planova vezanih za život nakon izlaska iz ustanove, najbolje govori podatak da čak 38,8% ispitivanih osuđenika nema nikakve planove vezane za budućnost, odnosno, da ništa ne očekuje nakon puštanja na slobodu.

Svega 8,5% osuđenika planira da osnuje porodicu ili se posveti porodici nakon izlaska iz ustanove, a 5% ispitivanih osuđenika planira odlazak iz zemlje. Iako u ukupnom uzorku učestvuje sa svega 0,7%, čini se zanimljivim odgovor osuđenika koji planira da se nakon izlaska iz ustanove, i dalje bavi kriminalom.

3.3. Struktura ispitanika na osnovu kriminoloških karakteristika

U kriminološke karakteristike osuđenika, iz sfere nezavisnih varijabli, koje su ispitivane u ovom istraživanju ubrajaju se: vrsta krivičnog djela, visina izrečene kazne, način izvršenja krivičnog djela i prethodna osuđivanost (legalni recidivizam).

Struktura ispitanika na osnovu vrste krivičnog djela

Vrsta krivičnog djela je jedan od osnovnih kriminoloških obilježja koje se u penološkoj praksi koristi i kao osnov za razvrstavanje osuđenih lica, kako bi se proces tretmana što bolje organizovao i uskladio sa karakteristikama ličnosti, a takođe, ova karakteristika čini bitnu stavku i prilikom izrade individualnog programa tretmana.

Značaj ovog obilježja, tj. vrste krivičnog djela, u sveukupnom procesu tretmana je i više nego očigledan, a ogleda se i u posrednoj povezanosti sa nizom drugih karakteristika, počev od dimenzija ličnosti, do karakteristika koje opštim imenom nazivamo sociopsihološkim i kriminološkim (Radovanović, 1988).

Prije tabelarnog izlaganja strukture ispitanika na osnovu vrste počinjenog krivičnog djela, važno je napomenuti da su kategorije vrste krivičnih djela prikazane u izvornom obliku, tj. kao odgovori koje su dali ispitanici i nije vršena klasifikacija

vrste krivičnih djela prema krivično pravnoj klasifikaciji. Međutim, zbog postojanja velikog broja raznovrsnih krivičnih djela, nastao je problem njihovog klasifikovanja u mali broj grupa, kojima će biti obuhvaćena sva krivična djela koja su zastupljena. Takođe, formiranje velikog broja grupa, svakako bi otežalo kasniju statističku analizu utvrđivanja korelacija sa stepenom depriviranosti.

Ovaj problem riješen je tako što je formirana grupa ostalih krivičnih djela u koju su svrstana sva krivična djela koja su u ukupnom uzorku ispitanih osuđenih lica zastupljeni u malom, neznatnom broju u odnosu na ukupan uzorak ispitivane populacije (npr. u kategoriji ostalih krivičnih djela uvršten je jedan slučaj protivpravne sječe šume, jedan slučaj nasilja u porodici i sl.).

Tabela br.10. Struktura ispitanika prema vrsti krivičnog djela

Vrsta kriv.djela	Broj	Procenat
K.d. protiv života i tijela	56	39,7%
K.d. protiv službene dužnosti	5	3,5%
K.d. protiv imovine	47	33,3%
K.d. vezana za drogu	19	13,5%
K.d. protiv dostojanstva ličnosti i morala	4	2,8%
Ostala krivična djela	10	7,1%
Ukupno	141	100%

Iz tabele br.10. može se zapaziti da su u ispitivanom uzorku osuđeničke populacije najzastupljeniji osuđenici koji su počinili krivična djela protiv života i tijela, čak 39,7%. Drugi po zastupljenosti su osuđenici koji su počinili neko od krivičnih

djela protiv imovine (krađa, teška krađa, razbojništvo, razbojnička krađa), koji u ukupnom uzorku učestvuju sa 33,3%.

Takođe, ovaj podatak da su najučestalija krivična djela iz oblasti krivičnih djela protiv života i tijela i krivičnih djela protiv imovine, odgovara pravilnostima o učestalosti vrste krivičnih djela u osuđeničkoj populaciji potvrđena brojnim ranijim istraživanjima (Radovanović 1992; Jovanić 2007).

Osuđeni za krivična djela vezana za drogu, čine 13,5% ispitivanog uzorka.

Ovaj podatak o velikom procentu osuđenih lica za krivična djela iz oblasti droge je bio očekivan i potvrdio je ranije dobijena usmena saznanja. Naime, u prethodnom poglavlju, u kojem je navedeno mišljenje stručnih službi iz KPZ Zabela, a koje ističe promjene u strukturi osuđeničke populacije danas, u odnosu na strukturu populacije unazad pet, šest godina, kada su krivična djela iz oblasti droge bila izuzetno rijetko zastupljena i ubrajala se u kategoriju ostalih, rijetko počinjanih krivičnih djela, ona danas, po svojoj zastupljenosti, zauzimaju drugo ili treće mjesto.

Osuđeni za krivična djela protiv službene dužnosti u ukupnom uzorku učestvuju sa svega 3,5%, dok su osuđeni za krivična djela protiv dostojanstva ličnosti i morala zastupljena sa 2,8%.

Struktura ispitanika prema visini izrečene kazne

Visina izrečene kazne je jedna od varijabli koja je u tjesnoj vezi sa vrstom krivičnog djela. Uloga visine kazne, svakako se učinila dovoljno važnom za istraživanje iz više razloga. Prije svega, dužina kazne je jedan od osnovnih kriterijuma na osnovu kojih se vrši raspoređivanja osuđenih, kao i organizacija radnog i obrazovnog života osuđenika, pa se svakako oblici tretmana prilagođavaju upravo dužini boravka osuđenog lica u ustanovi. S druge strane, visina kazne ima vrlo značajne psihološke posljedice na osuđeno lice. Takođe, vremensko određenje budućeg boravka osuđenog lica u ustanovi, pogotovo kada je riječ o duževremenim kaznama, može imati velikog uticaja na pojačavanje depriviranosti, kao i na javljanje osjećaja besperspektivnosti, čime se svakako umanjuju naponi koje ulažu ustanova i stručno osoblje ka podsticanju i motivaciji osuđenog lica u aktivnijem učestvovanju u procesu sopstvenog tretmana i rehabilitacije.

S druge strane, i kod kraćih zatvorskih kazni, javljaju se određene psihološke posledice. Naime, osuđeno lice je svjesno da će napustiti ustanovu, pa se kod njega ne javlja potreba da se aktivnije upusti u aktivnosti unutar nje, već teži da svoje ponašanje prilagodi zahtjevima ustanove i stručnog osoblja u onoj mjeri u kojoj je to potrebno da ne bi bio disciplinski kažnjavao ili da dobije neku od pogodnosti, koja će mu olakšati boravak za vrijeme izvršenja zatvorske kazne.

Prije prikaza strukture ispitanika na osnovu dužine izrečene kazne, treba napomenuti da dužina kazne, kao kriminološka karakteristika, nije intervalna, već nominalna varijabla, te s toga, rezultati ne mogu biti prikazani kao i u ostalom kategorijama nezavisnih varijabli, putem frekvencija i procenata, već samo preko prikazivanja njene srednje vrijednosti, standardne devijacije, minimuma i maksimuma.

Tabela br.11. Struktura ispitanika na osnovu visine izrečene kazne

N	Minimum	Maximum	Mean	Standar.deviation
141	1	40	9.88	10.709

Iz prikazane tabele br.11. uočavamo da je najkraća zatvorska kazna u uzorku ispitivane populacije jedna godina, a najduža čak 40 godina. Srednja vrijednost iznosi 9.88, a standardna devijacija, odnosno prosječno odstupanje od srednje vrijednosti 10.709.

Struktura ispitanika prema načinu izvršenja krivičnog djela

Način na koje je osuđeno lice izvršilo krivično djelo, takođe je jedan vrlo bitnih podataka koji se imaju u vidu prilikom određivanja programa postupanja sa osuđenim licem. Svakako da nije svejedno, da li je osuđeno lice krivično djelo izvršilo samo na svoju inicijativu, ili je to djelo izvršeno u grupi. Iz

uzorka ispitivane populacije, a prema kriterijumu načina izvršenja krivičnog djela, najzastupljeniji su osuđenici koji su krivično djelo izvršili sami, čak 63,8%, dok je 36,2% ispitanih osuđenika krivično djelo izvršilo u grupi.

Struktura ispitanika prema prethodnoj osuđivanosti

Ranija odnosno **prethodna osuđivanost** (*leg.rec.*) je jedna od vrlo značajnih karakteristika osuđenih lica u skoro svim penološkim istraživanjima.

To se čini i sasvim razumljivim, ako se ima u vidu da je upravo ranija osuđivanost najbolji pokazatelj težine kriminalnog ponašanja. Takođe, ono je jedan od vrlo bitnih pokazatelja uspjehnosti tretmana, a nekada je bila i skoro jedini pokazatelj.

U ovom istraživanju, ranija osuđivanost, kao nezavisna varijabla ima posredni karakter, jer se pretpostavlja da ista ima uticaja i na intenzitet depriviranosti osuđenih lica. Sa aspekta pojave negativnih posledica izvršenja zatvorske kazne, ona predstavlja ponovno susretanje osuđenog lica sa pravosudnim organima, istragom i procesom suđenja. Za razliku od njih, primarno osuđena lica nemaju prethodnih iskustava sa procesom istrage i izvršenja krivične sankcije. Primarno osuđena lica se nalaze u novoj situaciji, koja se na njih može odraziti tako da oni još intenzivnije doživljavaju različite oblike lišavanja u novoj životnoj situaciji i sredini kakva je zatvorska.

Tabela br.12. Struktura ispitanika prema prethodnoj osuđivanosti

Prethodna osuđivanost	Broj	Procenat
Nisam, ovo mi je prva kazna	63	44,7%
Prije ove kazne, osuđivan sam jednom	30	21,3%
Prije ove kazne osuđivan sam dva puta	14	9,9%
Prije ove kazne osuđivan sam tri puta	8	5,7
Prije ove kazne osuđivan sam više od tri puta	26	18,4%
Ukupno	141	100%

Pregledom tabele br.12. u kojoj je prikazana struktura ispitanika na osnovu prethodne osuđivanosti, uočavamo da je svega 44,7% osuđenika prvi put osuđeno, dok je čak **55,3%** osuđenih lica bilo ranije osuđivano, od čega je 21,3% osuđivano dva puta, 9,9% je osuđivano tri puta, dok je čak 24,1% osuđivano četiri i više puta.

3.4. Struktura ispitanika na osnovu penoloških karakteristika

Struktura ispitanika na osnovu ranijih boravaka u zatvoru

Povrat u bilo kom vidu, bez obzira da li se radi o legalnom ili penološkom povratu, predstavlja značajan indikator kriminaliteta u svim njegovim oblicima i vidovima. On je pokazatelj kako njegove složenosti, društvene opasnosti, ali i uspješnosti preventivnih i vaspitno-korektivnih poduhvata. Raniji boravak osuđenog lica u zatvorskoj ustanovi, svakako je

jedan od vrlo bitnih svojstava osuđenih lica, pa je kao takvo neizbježna varijabla u skoro svim penološkim istraživanjima.

Uticaj **ranije osuđivanosti** na tretman može da se ispolji na različite načine, a većina penologa smatra da se on odvija i preko ponašanja u kazneno popravnom zavodu, te da su povratnici glavni izvor stvaranja neformalnih grupa i osuđeničkog sistema vrijednosti.

U strukturi ispitivane populacije u pogledu penološkog recidivizma, najzastupljenija je kategorija **recidivista**, odnosno onih osuđenika koji su već ranije bili u zatvorskoj ustanovi, sa čak **56%**, dok su 44% ispitane populacije primarni osuđenici.

I ovaj podatak prati opšte podatke koji se odnose na strukturu osuđenih u našoj zemlji, a koji ukazuju da je u kategoriji punoljetnih lica zastupljenost povratnika iznad 55% (Ilić, Jovanić 2009).

Sličnih podataka o visokoj stopi recidivizma došlo se i analizom zvaničnih izvještaja i stručnih naučnih radova. Iako se uspješnost izvršenja zatvorske kazne ne može posmatrati jedino kroz stopu recidivizma⁴¹ (mada je često u literaturi označena kao najznačajniji pokazatelj) ovaj podatak unosi zabrinutost i ukazuje na to da u okviru institucionalnog i/ili postinstitucionalnog tretmana osuđenika, postoje krupne manjkavosti.

⁴¹ Naši autori naglašavaju da se efektivnost obrazovanja osuđenih često pogrešno procjenjuje samo kroz stopu recidivizma onih kojih su učestvovali u obrazovnim programima u zatvoru. S obzirom da na recidivizam utiču brojni i nepredvidivi faktori, ispravnijim se čini efektivnost obrazovanja mjeriti pozitivnim promjenama u ličnosti i ponašanju do kojih je došlo pod uticajem obrazovanja u zatvorskim uslovima (Jovanić, Žunić-Pavlović, 2006).

*Struktura ispitanika na osnovu vremena
provedenog u zatvoru*

Vrijeme koje osuđeno lice provede u zatvorskoj ustanovi, jedan je od snažnih faktora koji utiču kako na ponašanje, tako i na stepen depriviranosti. Brojni istraživači smatraju da je vrijeme koji osuđeno lice provede u ustanovi neposredno povezano sa prihvatanjem normi zatvorske ustanove. Duža izloženost uticajima koji vladaju u takvom okruženju može s jedne strane kod osuđenih stvoriti intenzivnije osjećanje depriviranosti.

S druge strane, vrijeme koje osuđeno lice provede u zatvorskoj ustanovi, može djelovati i suprotno, tj. da dovede do toga da se osuđeno lice vremenom privikava na uslove zatvorske životne situacije. Usled toga se može pojaviti i fenomen prizonizacije na totalitarnu ustanovu, što svakako umanjuje sposobnosti kasnijeg privikavanja na uslove života u slobodnom svijetu.

*Tabela br.13. Struktura ispitanika na osnovu vremena
provedenog u kazneno popravnoj ustanovi*

N	Minimum	Maximum	Mean	Standar.deviation
141	0.0	12.00	2.74	2.779

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli, uočavamo da je, kada je u pitanju vrijeme koje je osuđeno lice provelo u

ustanovi, minimum o mjeseci, odnosno da je u vrijeme kada se vršilo istraživanje, postojao i određeni broj osuđenika koji su tek došli u ustanovu na izvršenje zatvorske kazne. S druge strane, maksimum vremena koje je osuđenik proveo u zatvorskoj ustanovi, iznosi 12 godina. Srednja vrijednost je 2,74 a standardna devijacija 2.779.

Sruktura ispitnika na osnovu vremena koje je preostalo do isteka kazne-puštanja na slobodu

Vrijeme koje je preostalo do izlaska osuđenog na slobodu posmatrano je kao jedan od faktora koji može imati uticaja na javljanje negativnih posledica izvršenja kazne zatvora, tako što duže vrijeme preostalo do izlaska, može na osuđenog delovati kao obeshrabrujuća činjenica i faktor koji pojačava osjećanje depriviranosti. S druge strane, pri kraju izvršenja zatvorske kazne osuđeno lice više razmišlja o spoljnom svjetu, pravi planove za vrijeme nakon izlaska, tako da se javlja nestrpljivost u iščekivanju izlaska, a svaki dan proveden u ustanovi postaje "dug kao godina". Zbog toga se najveći efekti prevaspitnih uticaja očekuju u središnjem delu vremena boravka osuđenog u ustanovi. Početak i završetak izvršenja kazne zatvora smatraju se pogodnijim za adaptaciju osuđenog na ustanovu i za pripremu za postpenalni prihvrat.

Tabela br.14. Struktura ispitanika na osnovu vremena preostalog do isteka kazne-puštanja na slobodu

N	Minimum	Maximum	Mean	Standar.deviation
141	0	40	6.14	9.186

Od 141 osuđenika, koji čini uzorak ispitivane populacije, u trenutku kada je vršeno ispitivanje, nekim osuđenima je isticala zatvorska kazna, odnosno, u toku tog mjeseca su trebali biti pušteni na slobodu. Maksimum vremena koje je ostalo osuđenima iz ispitivanog uzorka, do puštanja na slobodu je 40 godina. Srednja vrijednost je 6,14 a standardna devijacija 9.186.

Struktura ispitanika na osnovu dobijenih pogodnosti

Jedna od posmatranih penoloških varijabli jesu i ***pogodnosti***. Naime, davanje pogodnosti osuđenim licima za dobro ponašanje i zalaganje na radu predstavljaju sastavni dio svakog tretmana.

Pogodnostima se po pravilu, stiču novi pozitivni oblici ponašanja što je za osuđenike vrlo važno. Takođe, pogodnosti mogu imati pozitivan efekat na ličnost osuđenika, jer podstiču osjećanje sopstvene vrijednosti, motivaciju, vraćaju sigurnost i vjeru u sebe. Ono što je važno jeste i činjenica da većina pogodnosti znači povećani kontakt sa svijetom van zatvorskih zidina, pa se na taj način sprječavaju nepovoljni uticaji zatvoreničkog društva i smanjuje prizonizacija, što svakako

povećava mogućnosti za pozitivnije efekte i uspješnost same zatvorske kazne i tretmana.

*Tabela br. 15. Struktura ispitanika na osnovu
dobijenih pogodnosti*

Pogodnosti	Broj	Procenat
Nikada nije dobio pogodnost	79	56%
Jeste jedan put	41	29,1%
Dva i više puta	21	14,9%
Ukupno	141	100%

Iz prikazane tabele br.15. uočavamo da su u ispitivanom uzorku osuđeničke populacije, najzastupljeniji oni osuđenici koji nikada nisu dobili nikakav oblik pogodnosti čak 56%, dok je 44% dobilo određene pogodnosti, tačnije, njih 29,1% je pogodnosti dobilo samo jednom, a 14,9% osuđenih dva i više puta.

Uključujući varijablu pogodnosti u istraživanje, htjeli smo da dobijemo podatak da li je osuđenik imao određene pogodnosti, ako jeste-koliko puta i na kraju koju vrstu pogodnosti, Međutim, s obzirom da se pogodnosti mogu grupisati u relativno veliki broj kategorija, a imajući u vidu da se skoro sve odnose na povećan kontakt sa spoljašnjom sredinom, bilo je skoro neminovno da varijablu vrste pogodnosti izostavimo iz dalje analize, zato što bi njenim korištenjem ona stvorila veliki broj varijabli koje bi svakako dodatno otežale dalju konačnu analizu. Upravo iz tog razloga, varijabla pogodnosti usmjerena je na pitanje kakav je uticaj demografskih, sociopsiholoških, kriminoloških i penoloških karakteristika na to da li je osuđenik dobio određene pogodnosti ili nije i ako jeste koliko puta.

Struktura ispitanika na osnovu disciplinskih kazni

Disciplinske kazne svakako su u tjesnoj vezi da pogodnostima koje se daju osuđennicima, odnosno, ove dvije kategorije u krajnjoj liniji predstavljaju sredstvo reagovanja ustanove na ponašanje osuđenika, s tim što se u prvom slučaju radi o negativnom ponašanju osuđenika koje od strane ustanove treba da bude sankcionisano zbog kršenja pravila ponašanja ili kućnog reda ustanove, a u drugom o nagrađivanju za dobro ponašanje i vladanje osuđenika.

U strukturi ispitivane osuđeničke populacije, najzastupljeniji oni osuđenici koji nisu nikada disciplinski kažnjavani, čak 59,6% dok je 40,4% ispitivane populacije bilo disciplinski kažnjavano, i to 22,7% kažnjavano je jednom, 8,5% dva puta, a 9,2% kažnjavano je čak tri i više puta.

Osim broja disciplinskih kazni, koji govori o intenzitetu nedozvoljenog ponašanja odnosno kršenja pravila i normi kućnog reda ustanove, u ovom istraživanju vršena je analiza i vrsta disciplinskih kazni.

Od ukupnog broj ispitivanih osuđenika koji su disciplinski kažnjavani, najzastupljeniji su oni osuđenici koji su kažnjavani jednom od najtežih disciplinskih kazni, a to je upućivanjem u samicu, kojom je kažnjeno čak 22,7% osuđenika. Druga po zastupljenosti je ona kategorija osuđenika koja je kažnjavana ukorom, koja u ukupnom uzorku disciplinski kažnjavanih

osuđenika učestvuje sa 11,3%, a najmanji je procenat onih koji su kažnjeni oduzimanjem pogodnosti, svega 6,4%.

Struktura ispitanika na osnovu uključenosti u obrazovni proces

Snaga obrazovnog procesa u mjenjanju kriminalne orijentacije pojedinca počiva na podizanju opšte kulture, na stvaranju mogućnosti za materijalnu egzistenciju, na razvijanju sposobnosti socijalno prihvatljivog prosuđivanja, ali vjerovatno najviše na stvaranju takvog sistema vrijednosti koji postaje ona instanca u ličnosti koja određuje šta jeste, a šta nije društveno dozvoljeno i prihvatljivo ponašanje.

Obrazovni proces odnosno ***uključenost osuđenih lica u obrazovanje*** u slučaju ovog istraživanja, posmatrano je sa posebnog aspekta, a to je prije svega, obim u kojem je on prisutan ali i kakav je uticaj osuđeničkih karakteristika na uključenost u obrazovni proces i obrnuto.

Razumljivo je da obrazovnim procesom nisu obuhvaćeni svi osuđenici, iz različitih razloga, od toga da je veliki broj njih već posjeduje određeni nivo obrazovanja, koji je stekao i prije dolaska u ustanovu, zbog starosne dobi-ako se radi o osuđenicima koji su npr. iz kategorije starijeg životnog doba, visine kazne i brojni drugi.

Iz uzorka ispitivane osuđeničke populacije, najveći procenat osuđenika, tačnije 56,7% nije uključeno u obrazovni proces, jer je prije dolaska u zatvorsku ustanovu već imao završen

određeni nivo obrazovanja. Svega 5,7% osuđenika iz ispitivane populacije je obuhvaćeno određenim oblikom obrazovanja, odnosno obučava se za određeno zanimanje. 37,6% osuđenika svrstava se u kategoriju ništa od navedenog, u kojoj su svi oni osuđenici koji nisu uključeni u obrazovni proces u ustanovi iz nekih drugih, objektivnih razloga.

Struktura ispitanika na osnovu radne angažovanosti u ustanovi

Zaposlenost tj. **radna angažovanost** osuđenika u okviru zatvorske ustanove, jedna je od penoloških varijabli koja je ispitivana u ovom istraživanju. Naime, radna angažovanost ili uključenost u proces rada je jedna od vrlo bitnih karakteristika, a zavisi od brojnih faktora među kojima su svakako najvažniji, nivo predhodnog obrazovanja ili stručne osposobljenosti i kvalifikacija osuđenika, starosti, sposobnosti za rad i u krajnjoj liniji zavisi i od mogućnosti ustanove za organizovanje i uključivanje osuđenih u radni proces.

Tabela br. 16. Struktura ispitanika na osnovu radne angažovanosti u zavodu

Radna angažovanost	Broj	Procenat
Nije uposleno	83	58,9%
Radi na održavanju zelenih površina	11	7,8%
Radi u radionici	12	8,5%
Radi u ugostiteljskom sektoru	23	16,3%
Radi na ekonomiji	3	2,1%
Ostali poslovi	9	6,4%
Ukupno	141	100%

U pogledu radne angažovanosti osuđenika u zavodu, kao jedne od penoloških karakteristika, u ovom prvom dijelu izlaganja podataka koji se odnose na strukturu ispitanika prema posmatranim varijablama, osim podatka o tome da li je osuđeno lice radno angažovano ili ne, učinio se važnim i podatak na kojim poslovima radno angažovani osuđenici rade u KPZ. Podatak o vrsti posla neće se koristiti u daljoj analizi korelativnih odnosa zavisnih i nezavisnih varijabli, upravo zbog toga što bi postojanje ove varijable-vrste posla, dodatno otežalo dalju analizu, s obzirom da postoji veliki broj različitih poslova koje se ne mogu svrstati u mali broj kategorija, a smatra se da i ova varijabla vrsta posla nije neophodna, odnosno da neće uticati na dobijanje značajnih podataka o uticaju varijable zaposlenosti na depriviranost osuđenih lica. S toga će se u daljoj analizi koristiti samo varijabla, odnosno, podatak da li je ili nije osuđeno lice radno angažovano u ustanovi.

Pregledom prikazane tabele uočavamo da su najzastupljeniji ***osuđenici koji nisu radno angažovani, koji sa 58,9%*** učestvuju u ukupnom uzorku ispitivane populacije, dok je 41,1% osuđenika uposleno u kazneno-popravnoj ustanovi.

Od ukupnog broja radno angažovanih osuđenika, najveći broj je radno angažovan u ugostiteljskom sektoru, koji obuhvata poslove kuvara, konobara, pekara i rada u trpezariji, čak 16,3%, dok je 8,5% osuđenika radno angažovano u radionici, koja obuhvata poslove stolarske struke, farbarske, molerske, građevinske i poslove u emajlirnici.

Na održavanju zelenih površina, odnosno na poslovima redara kruga uposleno je 7,8% osuđenih, dok je na ostalim poslovima u koje se ubrajaju poslovi u vešeraju, magacinu i kurirski poslovi radno angažovano 6,4% ispitivane osuđeničke populacije.

4. REZULTATI KORELACIONE ANALIZE POSMATRANIH VARIJABLI

U prvom dijelu izlaganja rezultata istraživanja, prikazana je struktura ispitanika na osnovu demografskih, sociopsiholoških, kriminoloških i penoloških karakteristika. Nakon prikaza osnova deskriptivne statistike, slijedi interpretacija rezultata dobijenih analizom korelativnih odnosa između karakteristika koje spadaju u domen intervalnih varijabli i pojedinačnih oblika deprivacija.

Korelaciona i regresivna analiza predstavljaju prvi korak u detaljnijoj analizi obrade dobijenih podataka. Varijable intervalnog tipa (kao što su npr. starost, materijalni položaj porodice, odnosi sa porodicom-kvalitet/intenzitet i dr.) podvrgnute su korelacionoj analizi, koja je imala za cilj da izmjeri stepen zavisnosti između dvije promjenljive varijable (karakteristika osuđenika i deprivacija osuđenika), a nominalne varijable (porodično porijeklo, bračni status,

zanimanje itd.) analizi varijanse. Regresiona analiza imala je za cilj da:

- Objasni kakav efekat ima primjena nezavisne varijable na zavisnu varijablu;
- Predvidi vrijednost zavisnih varijabli na osnovu nezavisnih varijabli.

Tabela br.1. Korelativni odnosi posmatranih varijabli

	D. SLOBODE	D. MATER.D	D. HETER.O.	D. NEZAV.	D. SIGUR.
Starost	-.051	-.164	-231**	-.134	-.004
Materij.polož.porodice	-.074	-.066	-.125	-.097	-270**
Kvalitet odnosa sa porodicom	-.086	-.044	-.225**	-.228**	-.119
Nivo obrazovanja	-.086	-.145	-.211*	-.081	-.183*
Karakter mjesta odrastanja	-.070	-.046	-.122	.004	-.237**
Posjete porodice/intenzitet	.060	.025	.283**	.088	.208*
Visina izrečene kazne	-.105	-.325**	.103	-.305**	-.128
Prethodna osuđivanost (leg.rec.)	-.054	.101	.045	.105	.100
S koliko godina prvi put u zatvoru	.056	-.173*	-.306**	-.140	-.089
Disciplinske kazne	.076	.011	.021	.082	.116
Vrijeme provedeno u zatvoru	-.042	-.110	.042	-.021	.066
Vrijeme preostalo do isteka kazne	-.111	-.318**	.120	-.344**	-.188*

** Korelacija je značajna na nivou 0.01 ($p < 0.01$)

* Korelacija je značajna na nivou 0.05 ($p < 0.05$)

U tabeli br. 1. prikazan je korelativni odnos između intervalnih varijabli i pojedinačnih oblika deprivacija.

4.1. Deprivacije slobode

Uvidom u prikazanu tabelu uočavamo da u pogledu *deprivacije slobode* i intervalnih varijabli ne postoje statistički značajne korelacije ($p > 0.05$). Ovaj podatak svakako ukazuje na činjenicu da je deprivacija slobode najdominantnija deprivacija koja podjednako pogađa sva osuđena lica, bez obzira na njihove individualne razlike u pogledu bilo koje od demografskih, sociopsiholoških, penoloških ili kriminoloških karakteristika. Deprivaciju slobode podjednako doživljavaju sva osuđena lica, bez obzira koje su starosti, iz kakve sredine potiču, kakvog su materijalnog stanja ili kolika je dužina njihove kazne, pa se može zaključiti da upravo karakteristike osuđenika ostvaruju sekundarni uticaj na deprivaciju slobode, u odnosu na opšte uslove izvršenja kazne zatvora.

4.2. Deprivacije materijalnih dobara i usluga

U pogledu *deprivacije materijalnih dobara i usluga*, postoje statistički značajne korelacije sa kriminološkim karakteristikama osuđenih lica, a to su dužina kazne, starost osuđenog lica u toku izvršenja prve zatvorske kazne i vrijeme koje je preostalo do isteka kazne.

Korelacija između deprivacije materijalnih dobara i usluga i *visine izrečene zatvorske kazne* je negativno signifikantna na nivou $r = -.325^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$). Ovaj podatak ukazuje na činjenicu da ukoliko je dužina kazne na koju je

osuđenik osuđen veća, utoliko je i deprivacija materijalnih dobara i usluga intenzivnija. Ovaj nalaz čini se svakako i logičnim i može se objasniti time da, osuđena lica što su svjesnija da će u zatvorskoj sredini provesti duži niz godina, utoliko im materijalne stvari i dobra koja su im bila dostupna na slobodi, više nedostaju, odnosno jače osjećaju uskraćenost pomenutih dobara.

Druga korelacija koja se očituje u navedenoj tabeli, odnosi se na korelaciju između deprivacije materijalnih dobara i usluga i *starosne dobi u kojoj je osuđeno lice prvi put bilo u zatvoru*. Naime, i u ovom slučaju je korelativni odnos negativno signifikantan na nivou vrijednosti $r = -.173^*$ (značajna na nivou $p < 0.05$), što nam ukazuje da ukoliko je mlađa životna dob u kojoj je osuđeno lice prvi put bilo u zatvoru, utoliko je i intenzitet deprivacije materijalnih dobara i usluga veći. Ovakav podatak potvrđuje jednu od osnovnih pretpostavki sadržanih u stavu da se intenzitet doživljavanja deprivacija materijalnih dobara i usluga varira u zavisnosti od kriminoloških karakteristika.

Logičnim se čini i objašnjenje za ove nalaze, koje glasi da potrebe za materijalnim dobrima i uslugama, variraju od životnog doba osuđenog lica. U skladu sa tim i ukoliko je osuđeno lice prvi put boravilo u zatvoru u mlađoj životnoj dobi, utoliko mu više nedostaju određena dobra i usluge, jer ih je već bio lišen. Svakako, neka od materijalnih dobara i usluga podjednako nedostaju svim osuđenim licima bez obzira na starosnu dob, jer su brojne materijalne potrebe univerzalne, ali svakako da postoji osjetljivost u pogledu intenziteta u kojem

određena materijalna dobra više nedostaju mlađim osuđenim licima, nego onim u starijoj životnoj dobi.

Deprivacija materijalnih dobara i usluga je u korelativnom odnosu i sa *vremenom koje je preostalo osuđenom licu do isteka kazne*. Statistički značajna korelacija očitava se na nivou vrijednosti $r = -.318^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$) i označava da je deprivacija materijalnih dobara intenzivnija, ukoliko je vrijeme koje je preostalo do isteka kazne duže.

Uticaј vremena koje je preostalo do isteka zatvorske kazne na deprivaciju materijalnih dobara i usluga, mogao bi se objasniti time što su kod osuđenih lica koja se nalaze na početku izdržavanja zatvorske kazne, ili su osuđeni na duže vremenske kazne, svjesni da im u dužem vremenskom periodu neće bit dostupne sve one materijalne stvari koje su im bile dostupne na slobodi, što svakako pojačava osjećaj lišenosti (što se može uporediti sa korelacijom i objašnjenjem korelacije između deprivacije materijalnih dobara i usluga i dužine kazne).

4.3. Deprivacija heteroseksualnih kontakata

Ograničene mogućnosti upražnjavanja *heteroseksualnih kontakata* u uslovima izvršenja zatvorske kazne je svakako jedan od faktora koji otežava boravak osuđenih lica u zatvorskoj ustanovi, ali i faktor javljanja i intenziviranja depriviranosti.

Deprivacija heteroseksualnih odnosa je u statistički značajnoj korelaciji sa varijablom *starosti osuđenika* i to na nivou $r = -.231^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$) odnosno,

deprivacija heteroseksualnih odnosa je intenzivnija, ukoliko je osuđeno lice mlađe starosne dobi. Ovakav rezultat se mogao i očekivati imajući u vidu kako bio-psihičke tako i seksualne potrebe osoba koje se nalaze u mlađem starosnom dobu, od onih koji se nalaze u nekom od starijih životnih dobi.

Deprivacija heteroseksualnih kontakata takođe ima značajnu statistički značajnu korelaciju sa varijablom koja spada u kategoriju *kvaliteta odnosa osuđenog lica sa porodicom* i ta statistički značajna korelativnost se očituje na nivou vrijednosti $r = .225^*$ (značajna na nivou $p < 0.05$). Ovaj nalaz činio se logičnim i očekivanim, jer podatak da je depriviranost heteroseksualnih kontakata niža ukoliko je odnos osuđenog lica sa porodicom dobar, čini se ne treba posebno objašnjavati.

Povezanost varijabli deprivacije heteroseksualnih kontakata i porodičnih odnosa se možda bolje može sagledati preko *posjeta porodice (intenzitet posjeta)*, gdje se takođe očituju statistički značajne korelacije na nivou vrijednosti $r = .238^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$). Što su posjete osuđenom licu od strane porodice učestalije, utoliko je intenzitet deprivacije heteroseksualnih kontakata manji. Nenarušenost porodičnih odnosa i održavanje kvaliteta tog odnosa, kroz posjete porodice, svakako su bitni faktori koji omogućavaju osuđenom licu da se bar na polju depriviranosti heteroseksualnih odnosa umanju lišenosti.

Deprivacija heteroseksualnih kontakata i *nivo obrazovanja osuđenih lica*, kao što je prikazano u tabeli br.1. ukazuju na

statistički značajnu korelaciju između ove dvije posmatrane varijable i to na nivou vrijednosti $r=-.211^*$ (značajna na nivou $p<0.05$). Dovođenje u vezu, odnosno ukrštanje ove dvije varijable imalo je za cilj da ukaže da li i u kojoj mjeri razlike u nivoima obrazovanja osuđenih lica utiču na nivo deprivacije heteroseksualnih odnosa, što su rezultati i potvrdili. Dobijeni nalazi ukazuju na podatak da što je nivo obrazovanja osuđenih lica niži, utoliko je i deprivacija heteroseksualnih kontakata izraženija. Moguće objašnjenje ovakvog nalaza je sadržano u stavu da obrazovni nivo na deprivaciju heteroseksualnih odnosa utiče posredno, odnosno da osuđena lica koja su većeg nivoa obrazovanja, uspješnije prihvataju lišenost heteroseksualnih kontakata, bolje shvataju ograničenja koja nameće zatvorska sredina, te da samim tim i svoje seksualne nagone potiskuju u drugi plan, dok to nije slučaj sa osuđenim licima koja imaju niži obrazovni nivo.

U prikazanoj tabeli br.1. kada je u pitanju deprivacija heteroseksualnih kontakata, uočava se i korelacija sa varijablom *starosne dobi u kojoj je osuđeno lice prvi put boravilo u zatvoru*, $r=-.306^{**}$ (značajna na nivou $p<0.01$). Negativni predznak ispred korelativne vrijednosti pokazuje nam da je pomenuta deprivacija intenzivnija, ukoliko je starosna dob osuđenog lica u toku prvog boravka u zatvorskoj ustanovi mlađa.

Raniji boravak osuđenog lica u zatvorskoj ustanovi, posebno u mlađoj životnoj dobi je snažan faktor koji intenzivira deprivaciju heteroseksualnih odnosa i u kasnijem periodu tokom izdržavanja druge zatvorske kazne, upravo zbog

postojanja prethodnog iskustva lišenosti heteroseksualnih kontakata u periodu kada su potrebe za tom vrstom kontakata, u mlađoj životnoj dobi naročito izražene.

Brojna pravila, propisi i norme ponašanja, uz striktno regulisan režim života i ponašanja, jedna su od odlika zatvorskog života i jedan od faktora koji utiču na javljanje osjećaja lišenosti sopstvene nezavisnosti i autonomije.

Jedan od ciljeva istraživanja, usmjeren je ka utvrđivanju podataka o tome da li i u kojoj mjeri pojedine individualne karakteristike osuđenih lica, koje spadaju u sferu demografskih, sociopsiholoških, penoloških i kriminoloških karakteristika osuđenih lica, doprinose ublažavanju ili intenziviranju osjećaja lišenosti autonomije.

4.4. Deprivacija nezavisnosti

Deprivacija nezavisnosti, kao što je i prikazano u tabeli br.1. je u korelativnom odnosu sa varijablom *kvaliteta odnosa osuđenog lica sa porodicom*. U kojoj mjeri kvalitet odnosa sa porodicom intenzivira deprivaciju nezavisnosti, govori i podatak o negativnoj korelaciji na nivou vrijednosti $r = -.228^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$) ili drugim riječima, ukoliko je kvalitet odnosa osuđenog lica sa porodicom lošiji, utoliko je intenzitet deprivacije nezavisnosti jači.

Održavanje porodičnih odnosa, njihova nenarušenost odlaskom osuđenog člana u zatvorsku ustanovu, kao i posjete porodice, doprinose da osuđeno lice i dalje osjeća da je dio

svoje porodice, da aktivno učestvuje u njenom životu i važnim odlukama i svakako utiče na ublaživanje osjećanja gubitka autonomije.

U kojoj mjeri *dužina kazne*, kao kriminološka karakteristika, utiče na intenzitet deprivacije nezavisnosti osuđenog lica, očituje se kroz vrijednost korelacije na nivou $r = -.305^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$), što nam pokazuje da je deprivacija autonomije kod osuđenih lica intenzivnija, ukoliko je dužina izrečene kazne veća. Visina izrečene kazne zatvora predstavlja faktor koji osuđenom predočava vrijeme na koje će morati da se prilagodi normativnom sistemu unutar penitencijarnih uslova. Dobijeni nalazi govore upravo to, da je vrijeme koje će osuđeni provesti u ustanovi, odnosno dužina kazne na koju je osuđeno, snažan faktor koji pojačava osjećaj gubitka sopstvene nezavisnosti. Vrijeme koje je preostalo osuđenom licu do isteka kazne i puštanja na slobodu, može se dovesti u vezu sa prethodnom korelacijom koja govori o odnosu deprivacije nezavisnosti i dužine izrečene kazne. I u ovom slučaju, korelacija ima negativni predznak i ima vrijednost $r = -.344^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$). Što je vrijeme koje je preostalo osuđenom do puštanja na slobodu duže, gubitak autonomije se jače ispoljava. Ovaj podatak nam možda i ukazuje da kod osuđenih lica nije došlo do adaptacije na zatvorske uslove i da im gubitak slobodnog odlučivanja, kretanja i organizovanja vremena, podjednako teško pada, bez obzira koliko su vremena proveli u zatvorskoj ustanovi ili koliko im je vremena preostalo do izlaska iz ustanove.

4.5. Deprivacija sigurnosti

Činjenica da u zatvorskoj ustanovi zajednički izdržava kaznu veliki broj osuđenih lica, koji su počinili najrazličitija krivična djela, iz različitih motiva, pobuda i na kraju, na različite načine, predstavlja jedan od faktora koji unosi nemir među osuđenike i strah za sopstvenu bezbjednost i sigurnost. Osnovne pretpostavke u ovom radu bile su usmjerene ka očekivanju određenih korelacija između karakteristika osuđenika i deprivacije sigurnosti, a rezultati koji slijede će potvrditi početne pretpostavke.

Kao što je prikazano u tabeli br.1. deprivacija sigurnosti je u korelativnom odnosu sa demografskom karakteristikom osuđeničke populacije, odnosno varijablom *materijalnog položaja porodice osuđenog* u vrijeme izdržavanja zatvorske kazne. Vrijednost korelacije izražena je na nivou $r = -.270^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$), što nam govori je deprivacija sigurnosti intenzivnija, ukoliko je materijalni položaj porodice osuđenog u vrijeme njegovog izdržavanja zatvorske kazne lošiji. Ovakvi rezultati su bili i očekivani i sasvim je razumljivo da je materijalno stanje, odnosno, materijalne mogućnosti porodice, određuju kako njenu, tako i sigurnost osuđenog člana porodice. Čini se da i u ovom slučaju materijalno stanje porodice posredno djeluje na varijablu deprivacije sigurnosti, a taj posredni karakter se ogleda kroz status koji osuđeno lice stiče time što je u boljem materijalnom položaju od drugih

osuđenika, koji mu na određeni način pruža sigurnost u zatvorskoj ustanovi, odnosno ublažava njegovu depriviranost.

Deprivacija sigurnosti nije jednodimenzionalna pojava, koja se očituje samo na nivou gubitka lične sigurnosti i postojanja straha od zatvorskog okruženja i drugih zatvorenika, već i strah od zatvorskog osoblja, a u krajnjoj liniji, prisutan je strah i od toga šta osuđeno lice čeka nakon izlaska iz zatvorske ustanove i kakva će biti reakcija uže i šire socijalne sredine u koju će se vratiti.

Nivo obrazovanja osuđenog lica je sledeća varijabla koja ostvaruje korelativni odnos sa deprivacijom sigurnosti i to na nivou vrijednosti $r = -.183^*$ (značajna na nivou $p < 0.05$). Ukoliko je obrazovni nivo osuđenog lica niži, utoliko je deprivacija sigurnosti intenzivnija. Na koji način nivo obrazovanja utiče na deprivaciju sigurnosti, teško je objasniti, sem možda pretpostavke da, viši nivo obrazovanja omogućava osuđenom licu da na drugačiji način percipira i prepoznaje situacije koje narušavaju sigurnost, te da ih vještije izbjegava. S druge strane, viši nivo obrazovanja, omogućava osuđenom licu i veći stepen sigurnosti, u pogledu perspektive i života nakon izlaska iz ustanove, za razliku od onih osuđenika, sa nižim obrazovnim nivoom.

I socijalna sredina, odnosno karakter sredine iz koje potiče osuđeno lice, ima uticaja na deprivaciju sigurnosti osuđenih lica.

Ono što nas je zanimalo u ovom istraživanju, kada je u pitanju *karakter socijalne sredine-mjesta odrastanja*, jeste otkivanje uticaja socijalne sredine iz koje potiče osuđeno lice

na stepen depriviranosti, odnosno, da li postoje individualne razlike u pogledu doživljavanja intenziteta depriviranosti, s obzirom na to da li osuđeno lice potiče iz ruralne, seoske sredine, iz malog grada ili velikih, urbanih gradskih sredina.

Dobijeni rezultati potvrđuju osnovne pretpostavke o uticaju socijalne sredine na depriviranost, a korelativna vrijednost se očituje na nivou vrijednosti $r = -.237^{**}$ (značajna na nivou $p < 0.01$). Ukoliko je osuđeno lice iz ruralnije sredine, to je i veći stepen deprivacije sigurnosti.

Socijalna sredina ima veliki uticaj na to na koji način će osuđena lica doživjeti zatvorsku kaznu. Osuđena lica koja potiču iz ruralnih, seoskih sredina, svakako da su izloženi intenzivnijem uticaju sredine, u smislu, da su izloženi većem preziru i većoj osudi zbog počinjenog krivičnog djela, a i po izlasku iz ustanove, susreću se sa većim stepenom odbacivanja od strane male sredine i težom socijalnom reintegracijom. Iako socijalna reintegracija nije na mnogo većem nivou ni kada su u pitanju osuđenici iz gradskih sredina, oni su ipak u drugačijem položaju, i zbog toga što je prisutan veći stepen otuđenja međuljudskih odnosa. Strepnja kojoj su izloženi osuđenici iz seoskih sredina, kako za svoju budućnost, zbog osude socijalne sredine, prenosi se u zatvorsku ustanovu i reflektuje i na nivou gubitka sigurnosti u svoju bezbjednost.

Da *posjete porodice* omogućavaju osuđenom licu da ublaži patnje koje su izazvane izvršenjem zatvorske kazne, pokazuje i korelativni odnos deprivacije sigurnosti i posjeta osuđenom

licu od strane porodice. Korelacija se očituje na nivou vrijednosti $r = .208^*$ (značajna na nivou $p < 0.05$).

Pozitivna korelacija nam govori da sa učestalijim posjetama porodice, kod osuđenog lica ujedno i slabi osjećaj gubitka sigurnosti.

Vrijeme do isteka zatvorske kazne je još jedna u nizu varijabli koja ostvaruje korelativni odnos sa varijablom deprivacije sigurnosti. Korelacija je signifikantna na nivou vrijednosti $r = -.188^*$ (značajna na nivou $p < 0.05$), što pokazuje da je intenzitet deprivacije sigurnost veći, što je vrijeme koje je preostalo do isteka kazne duže. Čini se da ovaj podatak ne treba posebno objašnjavati, jer je sasvim razumljivo da podatak da će osuđeno lice duže vrijeme provesti u ustanovi, jača njegov osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti u pogledu sopstvene bezbjednosti.

5. REZULTATI REGRESIONE ANALIZE POSMATRANIH VARIJABLI

U cilju identifikovanja latentne strukture modaliteta deprivacija, izvršena je analiza glavnih komponenti na skalama deprivacija. Ekstrahovan je jedan faktor, odnosno jedna komponenta sa sopstvenom vrijednošću većom od 1, koja objašnjava 51,8% varijanse originalnih varijabli. Ta komponenta identifikovana je kao komponenta ***generalne deprivacije***, a skorovi ispitanika su sačuvani u analizi glavnih komponenti, odnosno kao kriterijumi u regresiji.

Važno je napomenuti da su sve varijable u regresionoj analizi korištene kao prediktori, a faktor koji se predviđa u regresiji je faktor generalne deprivacije.

Mode	R	R Square
1	.285a	.081
2	.327b	.11

a. prediktor: Vrijeme koje je osuđenom preostalo do isteka kazne

b. prediktor: Vrijeme koje je osuđenom preostalo do isteka kazne;

Materijalni položaj porodice u vrijeme izdržavanja kazne osuđenog lica

Tabela br.2. Vrijednosti regresione analize

M		Nestandardizovani koeficijent		Standardizovani koeficijent	Značajnost
		B	Std. Error	Beta	
1	Konstanta	.191	.098		.053
	Vrijeme preostalo do isteka kazne	-.032	.009	-.285	.001
2	Konstanta	.588	.221		.009
	Vrijeme preostalo do isteka kazne	-.032	.009	-.291	.000
	Materijalni položaj porodice u vrijeme izdržavanja zatvorske k.	-.140	.070	-.161	.048

Regresiona analiza u kojoj su kao prediktori korištene sve varijable, odnosno, skorovi na svim Skalama pomoću kojih su utvrđivane demografske, sociopsihološke, penološke i kriminološke karakteristike osuđenih lica, utvrdila je da najveću moć statističke predikcije na generalnu depriviranost imaju dva faktora, a to su:

1. Vrijeme koje je osuđenom licu preostalo do isteka kazne;
2. Materijalni položaj porodice osuđenog u vrijeme izdržavanja zatvorske kazne.

Statističke vrijednosti dobijene regresijom su:

$$R^2 = .08 \text{ i } R^2 = .11$$

Beta koeficijent = $-.291, p < 0.01$ i

Beta koeficijent = $-.161, p < 0.05$

R predstavlja koeficijent multiple korelacije, dok je R^2 koeficijent multiple determinacije, i on nam pokazuje koliki se procenat varijanse (kriterijumske varijable) može objasniti prediktorskom varijablom, odnosno linearnom kombinacijom više prediktorskih varijabli. U ovom slučaju, *podaci pokazuju da se varijablom koja spada u kategoriju vremena koje je preostalo osuđenom licu do isteka kazne i varijablom materijalnog položaja porodice u vrijeme izdržavanja zatvorske kazne, može objasniti 11% ukupne, generalne depriviranosti.*

Beta koeficijent ili standardizovani regresioni koeficijent nam pokazuje za koliko se standardnih devijacija prosječno mjenja generalna depriviranost prema vremenu koje je ostalo osuđenom do isteka kazne i materijalnom položaju porodice, kada se prediktori vrijeme preostalo do isteka kazne i materijalni položaj porodice, promjene za jednu standardnu devijaciju.

Prediktor vrijeme koje je preostalo osuđenom do isteka kazne pokazuje statistički značajnu korelaciju prema generalnoj depriviranosti na nivou $r = .000$ ($p < 0.01$), kao i prediktor materijalnog položaja porodice, na nivou značajnosti $r = .048$ ($p < 0.05$).

6. MULTIVARIJACIONA ANALIZA

Osnovni cilj ove analize usmjeren je ka utvrđivanju uticaja kategoričkih varijabli na deprivacije, odnosno ka otkrivanju da li i koje kategoričke varijable utiču na multivarijacioni kompozit deprivacije.

Tabela br. 1. Efekat ispitivanih faktora na multivarijacioni kompozit deprivacije

Faktori	Wilks' Lambda	F	Značajnost	Partial eta Squared η^2
Porodično porijeklo	.676	1.562	.044	.075
Bračno stanje	.764	1.770	.039	.086
Roditeljstvo	.934	1.324a	p>0.05	.066
Zanimanje	.646	1.452	.062	.084
Zaposlenost	.910	1.856a	p>0.05	.090
Očekivanja	.686	1.499	.061	.073
Vrsta kriv.d.	.707	1.275	p>0.05	.067
Pogodnosti	.785	1.773	.038	.078
Uključenost u obraz.proces	.831	2.037a	.031	.088
Radna angažov. u zavodu	.812	.904	p>0.05	.041

Pregledom tabele u kojoj su izloženi rezultati efekata ispitivanih faktora na multivarijacioni kompozit deprivacije, uočavamo da postoje značajnosti na nivou uticaja faktora **porodičnog porijekla** ($f=.044$; $p<0.05$), **bračnog stanja** ($f=.039$; $p<0.05$), **pogodnosti** ($f=.038$; $p<0.05$) i **uključenosti u obrazovni proces** ($f=.031$; $p<0.05$) osuđenih lica na depriviranost.

Međutim, iako u slučajevima varijabli *zanimanja* osuđenog lica i *očekivanja* nisu dobijene statističke značajnosti, ona je jako blizu nje (marginalna značajnost), a s obzirom i na važnost ovih varijabli, one će se ipak uzeti u obzir u daljem razmatranju međusobnog dejstva efekata faktora posmatranih varijabli na pojedinačne oblike depriviranosti. U pogledu ostalih kategoričkih varijabli nisu dobijene statističke značajnosti ($p>0.05$). Iako nam Multivarijantna analiza daje podatke o tome koji faktori utiču na depriviranost, nedostaje nam podatak o tome na koji način pomenuti faktori utiču na deprivacije, i koja je snaga tih faktora na svaku od pojedinačnih oblika depriviranosti. Ti neophodni podaci dobijeni su analizom uticaja ispitivanih varijabli na svaku od pojedinačnih dimenzija depriviranosti i prikazani su u narednoj tabeli.

U tabeli su prikazani svi dobijeni rezultati, ali će se posebna pažnja, kao i objašnjenja odnositi samo na one odnose uticaja faktora kod kojih postoji značajnost na svaki od pojedinačnih oblika depriviranosti ($p<0.05$) i značajan efekat faktora ($\epsilon^2>0.01$).

Tabela br.2. Uticaj ispitivanih faktora na pojedinačne modalitete deprivacija

Faktori	Zavisne Varijable	Suma kvadrata	F	Sig.	Eta kvadrat ϵ^2
PORODIČNO PORIJEKLO	Depr. Slobode	1.070	.853	.515	.042
	Depr. Mat.Dobara	2.461	1.477	.204	.070
	Depr.Het. Odnosa	2.055	.985	.431	.048
	Depr. Nezavisnosti	2.207	.968	.442	.047
	Depr. Sigurnosti	4.581	1.723	.136	.081
BRAČNO STANJE	Depr. Slobode	.624	.829	.481	.025
	Depr. Mat.Dobara	.385	.385	.764	.012
	Depr. Het. Odnosa	3.887	3.106	.030	.087
	Depr. Nezavisnosti	1.962	1.433	.238	.042
	Depr. Sigurnosti	.414	.260	.854	.008
RODITELJSTVO	Depr. Slobode	.051	.205	.652	.002
	Depr. Mat. Dob	.542	1.627	.205	.016
	Depr. Het. Odnosa	1.690	4.052	.047	.040
	Depr. Nezavisnosti	1.543	3.380	.069	.033
	Dep. Sigurnosti	1.120	2.107	.150	.021
ZANIMANJE	Depr. Slobode	1.062	.706	.646	.041
	Depr. Mat. Dobara	5.226	2.613	.022	.138
	Depr. Het. Odnosa	5.106	2.040	.067	.111
	Depr. Nezavisnosti	8.223	3.004	.010	.155
	Depr. Sigurnosti	.299	.094	.997	.006
ZAPOSLENOST	Depr. Slobode	.214	.854	.358	.009
	Depr. Mat. Dobara	.401	1.204	.275	.012
	Depr. Het. Odnosa	.314	.752	.388	.008
	Depr. Nezavisnosti	3.515	7.702	.007	.073
	Depr. Sigurnosti	.713	1.341	.250	.014
OČEKIVANJA	Depr. Slobode	3.683	2.937	.016	.130
	Depr. Mat. Dobara	2.561	1.536	.186	.073
	Depr. Het. Odnosa	3.130	1.501	.197	.071
	Depr. Nezavisnosti	3.031	1.328	.259	.063
	Depr. Sigurnosti	1.903	.716	.613	.035

Tabela br.3. Uticaj ispitivanih faktora na pojedinačne modalitete deprivacija

	Zavisne	Suma			Eta kvadrat
Faktori	Varijable	kvadrat a	F	Sig.	ϵ^2
VRSTA KRIV. DJELA	Depr. Slobode	1.108	.602	.729	.032
	Depr. Mat.Dobara	2.564	1.017	.418	.053
	Depr. Het. Odnosa	3.697	1.239	.292	.064
	Depr. Nezavisnosti	8.884	2.958	.010	.140
	Depr. Sigurnosti	2.346	.710	.642	.038
POGODNOSTI	Depr. Slobode	.587	.638	.592	.017
	Depr. Mat. Dobara	.250	.198	.897	.005
	Depr. Het. Odnosa	.566	.379	.768	.010
	Depr. Nezavisnosti	2.297	1.530	.211	.040
	Depr. Sigurnosti	1.638	.991	.400	.027
UKLJUČENOST U OBRAZOV. PROCES	Depr. Slobode	.961	1.564	.214	.028
	Depr. Mat. Dobara	1.935	2.304	.105	.041
	Depr. Het. Odnosa	4.098	4.119	.019	.070
	Depr. Nezavisnosti	3.893	3.889	.023	.067
	Depr. Sigurnosti	4.405	3.998	.021	.068
RADNA ANGAŽOV. U KPZ	Depr. Slobode	.580	.378	.863	.017
	Depr. Mat. Dobara	1.172	.558	.732	.025
	Depr. Het. Odnosa	3.627	1.458	.210	.063
	Depr. Nezavisnosti	1.038	.415	.837	.019
	Depr. Sigurnosti	2.755	1.000	.421	.044

6.1. Deprivacija heteroseksualnih odnosa i bračno stanje

Multivarijacionom analizom se došlo do podatka da varijabla-bračno stanje osuđenog lica ima značajan uticaj na depriviranost (*značajnost na nivou vrijednosti* $f=.039$; $p<0.05$). Međutim, onaj podatak koji nam je nedostajao, kada je u pitanju uticaj ove varijable, jeste upravo to na koji način ovaj faktor djeluje i na koji oblik depriviranosti, što je naknadno utvrđeno uz pomoć testa kojim se utvrđuju efekti pomenutih faktora na svaku od pojedinačnih oblika depriviranosti (*rezultati su prikazani u tabelama br. 2 i 3.*). Ovom analizom je dobijen podatak, da bračno stanje utiče na deprivaciju heteroseksualnih kontakata, a razlike u depriviranosti u zavisnosti od bračnog stanja, radi pregledosti, biće prikazane tabelarno, uz odgovarajuća objašnjenja.

Tabela br. 4. Razlike u deprivaciji heteroseksualnih odnosa u zavisnosti od bračnog stanja

Reaktor	Nivo faktora	Prosjek (M)	Poređenja	Srednja razlika	Značajnost
Bračno stanje	Oženjen	2,88	Oženjen < neoženjen	0,29	$p<0,05$
	Neoženjen	2,91	Oženjen < razveden	0,35	$p<0,05$
	Razveden	3,29	Udovac < neoženjen	0,75	$p<0,01$
	Udovac	2,37	Udovac < razveden	0,80	$p<0,01$

Kao što je i prikazano u tabeli br. 4. razlike u pogledu deprivacije heteroseksualnih kontakata, variraju, upravo u zavisnosti od bračnog statusa osuđenog lica, što je svakako bio i rezultat koji se očekivao.

Kod oženjenih osuđenih lica prisutan je manji stepen depriviranosti heteroseksualnih kontakata, nego što je to slučaj kod kategorije neoženjenih i razvedenih osuđenika.

Čini se da ove rezultate ne treba posebno objašnjavati. Izvjesno je da osuđenim licima, koja su oženjena, posjete bračnih partnera i održavanje bilo kakvih heteroseksualnih kontakata, omogućava smanjenje osjećaja depriviranosti ove potrebe.

Osuđenici koji su udovci, takođe, imaju manji stepen deprivacije heteroseksualnih odnosa, od kategorije neoženjenih i razvedenih osuđenika. Odsustvo bračnog partnera, odnosno smrt bračnog partnera, uticala je na to da se, kod ove kategorije osuđenika, smanji potreba za heteroseksualnim kontaktima, a samim tim, kod njih je prisutan i manji stepen depriviranosti. Najveći intenzitet deprivacije heteroseksualnih odnosa imaju osuđenici koji su u kategoriji neoženjenih i razvedenih, a najniži, oni osuđenici koji su oženjeni. Osuđena lica koja su oženjena ili koji su udovci, generalno posmatrano, imaju manji stepen deprivacije heteroseksualnih kontakata, od kategorije osuđenika koji si razvedeni ili neoženjeni, što je vidljivo na nivou prosječnih vrijednosti srednjih razlika ovih kategorija, a očituje se i na nivou značajnosti.

6.2. Deprivacija materijalnih dobara i zanimanje

Zanimanje osuđenog lica prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne je jedna od sledećih varijabli koja pokazuje značajan nivo efekata faktora (*tabela br. 2.* $\varepsilon^2=.138$, $f=.022$; $p<0.05$) i značajnost na deprivaciju materijalnih dobara i usluga.

Tabela br. 5. Razlike u deprivaciji materijalnih dobara i usluga u zavisnosti od zanimanja osuđenog lica

Reaktor	Nivoi faktora	Prosjeak (M)	Poređenja	Srednja razlika	Značajnost
Zanimanje	Poljoprivr. ili nekvalifikovani radnik u poljoprivredi	3,16	Poljoprivr.nekvalifikovani < Nekvalif.ili polukvalif.u industriji	0,15	$p>0.05$
	Nekvalifik.ili polukval.radnik u industriji	3,49	Nekvalifikovani ili polukval.radnik u industriji < KV. ili VKV.	0,09	$p>0.05$
	KV. ili VKV. Radnik	3,58	KV. ili VKV.< Službeno administr.profesija	0,22	$p>0.05$
	Službeno administrativna profesija	4,12	Zanimanje sa višom ili visokom šk.spremom < Službeno admin.profesija	0,03	$p<0.05$
	Zanimanje sa višom ili visokom školskom spremom	2,78	Zanimanje sa višom ili visokom šk.spremom < KV. ili VKV. radnika	0,11	$p>0.05$
	Neko drugo zanimanje	3,24	Neko drugo zanimanje < Službeno adm.profesija	0,01	$p<0.05$
	Bez zanimanja	3,32	Bez zanimanja < KV. ili VKV. radnik	0,76	$p>0.05$

Zanimanje koje je osuđeno lice imalo prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne, usko je povezano sa njegovim

nivoom obrazovanja, a posredno, predstavlja pokazatelj preko koga možemo naslutiti i materijalni položaj. Iako materijalni položaj ne mora isključivo biti rezultat adekvatnog zanimanja ili obrazovnog nivoa, u najvećem broju slučajeva je ipak tako, jer svakako, obučenost za određeno zanimanje, omogućava veću radnu produktivnost i veće mogućnosti za zapošljavanje i sticanje određenih materijalnih sredstava.

S druge strane, nivo posjedovanja materijalnih dobara prije zatvorske kazne, kao i lična samoprocjena svog sopstvenog materijalnog stanja, mogu biti od velike važnosti i uticati na to na koji način će se doživljavati i lišenost materijalnih dobara u zatvorskoj ustanovi.

Takođe, kada se govori o deprivaciji materijalnih dobara i usluga i zanimanju, neizbježno se postavlja pitanje i zaposlenosti, pa je i za analizu dobijenih podataka važno napomenuti, da je u uzorku ispitivane populacije osuđeničke populacije, 44,3% osuđenih lica bilo nezaposleno prije dolaska na izdržavanje zatvorske kazne.

U prethodnoj tabeli br. 5. navedene su razlike u deprivaciji materijalnih dobara i usluga u zavisnosti od zanimanja osuđenih lica. Na osnovu poređenja intenziteta depriviranosti materijalnih dobara u odnosu na vrstu zanimanja, dobijene su značajnosti na nivou vrijednosti $p < 0.05$. Rezultati ukazuju na podatak da *osuđena lica, koja imaju zanimanje sa višom ili visokom stručnom spremom, imaju manji stepen depriviranosti materijalnih dobara, od osuđenika koji imaju zanimanje iz oblasti službeno administrativne profesije.*

Oni osuđenici, koji su imali zanimanje sa višom ili visokom stručnom spremom, lakše prevazilaze negativne efekte deprivacije materijalnih dobara i usluga, od onih osuđenika koji su imali zanimanje sa nižim obrazovnim nivoom, upravo zbog toga što, viši obrazovni nivo omogućava osuđenim licima da bolje shvate i percipiraju situaciju u kojoj su se našli u zatvorskoj ustanovi. S druge strane, ne mora nužno da znači, da oni osuđenici koji su imali zanimanje sa višom ili visokom stručnom spremom, da su imali istovremeno i bolji materijalni položaj ili socijalni status na slobodi, od onih kategorija koje su imali zanimanje sa nižim obrazovnim nivoom.

Takođe, važno je napomenuti, da su zanimanja iz oblasti službeno-administrativne profesije prilično rasprostranjena, te da ista garantuju određeni stepen socijalne sigurnosti i socijalnog statusa. Shodno tome, kod ove kategorije osuđenika intenzivnija je deprivacija materijalnih dobara u zatvorskoj ustanovi, jer je i njihov gubitak veći.

Kada se govori o deprivaciji materijalnih dobara i usluga i zanimanju osuđenih lica, važno je napomenuti da je, u pogledu uticaja ove varijable na deprivaciju, analizom dobijena još jedna statistička značajnost, koja se ogleda na nivou razlike u stepenu depriviranosti materijalnih dobara i usluga u odnosu na još dvije kategorije zanimanja. Riječ je o nekom drugom zanimanju i službeno administrativnoj profesiji.

Statistička značajnost se očituje na nivou vrijednosti $p < 0.05$ (tabela br. 5.), a poređenja između nivoa depriviranosti i ove dvije pomenute vrste zanimanja, nam ukazuje na to da,

kategorija osuđenika koja ima neko drugo zanimanje, ima manji stepen deprivacije materijalnih dobara, od onih koji imaju zanimanje iz oblasti službeno administrativne profesije. I ove rezultate možemo objasniti, kao i u slučaju razlika intenziteta depriviranosti pre dvije kategorije zanimanja kod kojih postoji statistička značajnost. Naime, sasvim je očigledno da kategorija osuđenika koja je imala zanimanje iz oblasti službeno administrativne profesije, ima najveći stepen deprivacije materijalnih dobara.

Osuđenici koji su imali neko drugo zanimanje⁴², vjerovarno su imali niži socijalni i materijalni status i na slobodi. Drugim riječima, nisu postigli određeni nivo u pogledu kvaliteta zadovoljavanja svojih materijalnih potreba, koji bi bar u nekim segmentima bio viši od zatvoreničkog nivoa (zatvorenički standard uprosječen je sa sličnim standardom gornjeg sloja donje ili niže klase), i za razliku od nivoa koji su imali oni osuđenici sa zanimanjem iz oblasti službeno administrativne profesije.

6.3. Deprivacija nezavisnosti i zanimanje

Zanimanje osuđenih lica je varijabla koja ostvaruje značajan uticaj na ispoljavanje deprivacije nezavisnosti. Uticaj ove varijable na posmatrani oblik depriviranosti, očituje se na nivou vrijednosti $f=.010$ ($p<0.05$), a snaga efekta ovog faktora, na nivou vrijednosti $\varepsilon^2=.155$. Razlike u deprivacije

⁴² Neko drugo zanimanje-kategorija u koju su svrstani svi oni koji nisu naveli podatke o zanimanju ili ne spadaju nu u jednu od šest ponuđenih kategorija zanimanja

nazavisnosti, uz adekvatna poređenja međusobnih razlika s obzirom na zanimanje osuđenih lica, biće prikazani tabelarno.

Tabela br.6. Razlike u deprivaciji nezavisnosti u zavisnosti od zanimanja osuđenih lica

Reaktor	Nivoi faktora	Prosjek (M)	Poređenja	Srednja razlika	Značajnost
Zanimanje	Poljoprivr. ili nekvalifikovani radnik u poljoprivredi	3.19	Poljop. ili nekv.radnik u poljopr. < nekvalifikovani ili polukv. radnik u industr.	.840	p> 0.05
	Nekvalifik.ili polukval. radnik u industriji	3.76	Poljopriv.ili nekv.radnik u poljop. < službeno administrativna profesija	.049	p< 0.05
	KV. ili VKV. Radnik	3.79	Nekvalif.ili polukvalif. < KV. Ili VKV.	.053	p>0.05
	Službeno administrativna profesija	4.60	Nekvalifik.ili polukvalif. < Službeno administrativ.profesija	.071	p>0.05
	Zanimanje sa višom ili visokom školskom spremom	2.78	Zanimanje sa višom ili visokom š.s. < Službeno administrativ.profesija	.010	p< 0.05
	Neko drugo zanimanje	3.49	Neko drugo zanimanje < Nekvalifik.ili polukv.u industriji	.526	p> 0.05
	Bez zanimanja	3.54	Bez zanimanja < Nekvalifik.ili polukv.radnik u industriji	.308	p>0.05

Na osnovu poređenja prosječnih vrijednosti intenziteta doživljavanja deprivacije nazavisnosti u odnosu na različite kategorije zanimanja osuđenih lica, dobijene su značanosti u dva slučaja.

U prvom slučaju, riječ je o rezultatu koji ukazuje na to, da osuđenici koji su poljoprivrednici ili nekvalifikovani radnici u poljoprivredi, imaju manji nivo deprivacije nazavisnosti, od osuđenika koji imaju neko od zanimanja iz službeno-

administrativne profesije. Korelacija se očituje na nivou vrijednosti $f = .049$ ($p < 0.05$).

U drugom slučaju, riječ je o podatku da osuđenici koji imaju zanimanje se višom ili visokom stručnom spremom, imaju manji nivo deprivacije nezavisnosti, od osuđenika koji imaju neko od zanimanje iz oblasti službeno-administrativne profesije. Korelacija ima vrijednost $f = .010$ ($p < 0.05$).

Prikazani rezultati pokazuju nam da najveći intenzitet deprivacije nezavisnosti, imaju osuđenici koji su imali zanimanje iz oblasti službeno-administrativne profesije, kao što je to bio slučaj i kod razlika u deprivaciji materijalnih dobara i usluga u zavisnosti od zanimanja. Ove rezultate teško je objasniti. Možda odgovor leži u tome, što oni koji su bili poljoprivrednici ili nekvalifikovani radnici u poljoprivredi, s jedne strane su imali, ne samo niži obrazovni i socijalno-materijalni status, već i niži stepen nezavisnosti, s obzirom na njihovo zanimanje i uslovljenost rada u zavisnosti od godišnjih doba, padavina, vrste poslova, sjetve i dr. te ih, s druge strane, i nedostatak nezavisnosti u odlučivanju i sveukupno, u zatvorskom životu, manje pogađa, od onih osuđenika koji su i na slobodi imali veći stepen nezavisnosti. Oni osuđenici koji su imali zanimanje sa višom ili visokom stručnom spremom, polazeći od njihovog obrazovnog nivoa, bolje shvataju neminovnost svoje zatvorske situacije i potrebu za postojanjem pravila i normi koji uređuju život u zatvorskoj ustanovi i koji sa sobom nosi i gubitak nezavisnosti. S druge strane, osuđenici sa službeno administrativnom profesijom, teže se pokoravaju

propisanim pravilima i normama, te ih gubitak sopstvene nezavisnosti, odnosno autonomije, teže pogađa.

6.4. Deprivacija slobode i očekivanja

Iako se očekivalo da će veći broj varijabli uticati na deprivaciju slobode, kao jednu od najdominantnijih oblika deprivanosti, dobijeni rezultati nisu pokazali značajnost uticaja brojnih varijabli na deprivaciju slobode, sem u slučaju varijable očekivanja osuđenih lica, gdje se značajnost očituje na nivou vrijednosti $f=.016$ ($p<0.05$), a snaga efekata ovog faktora očekivanja na deprivaciju slobode, na nivou vrijednosti $\varepsilon^2=.130$.

Planovi vezani za budućnost, i očekivanja koja prate te planove, karakteristični su za svako razdoblje boravka osuđenog u zatvorskoj ustanovi, ali se posebno intenziviraju u periodu kada se bliži vrijeme isteka kazne i puštanja na slobodu. Na koji način će provoditi vrijeme, čemu će se posvetiti, kako će se uklopiti i kako će ga prihvatiti socijalna sredina, samo su neka od pitanja koja se nameću osuđenom licu neposredno pred puštanje na slobodu. Kakvi su planovi osuđenika po izlasku iz ustanove i u kom smjeru idu njihova očekivanja, bilo je jedno od postavljenih pitanja u ovom istraživanju. Odgovor na ovo pitanje je slobodnog tipa, a na osnovu datih odgovora, oni su grupisani u nekoliko kategorija, koji će biti prikazani u narednoj tabeli.

Tabela br.7. Razlike u deprivaciji slobode u zavisnosti od očekivanja

Reaktor	Nivoi faktora	Prosjeak (M)	Poređenja	Srednja razlika	Značajnost
Očekivanja	Ništa ne očekuje, nema planove	3.35	Ništa ne očekuje, nema planove < očekuje da se zaposli i nastavi norm.život	.172	p>0.05
	Planira da ode u inostranstvo	2.64	Planira da ode u inostran. < očekuje da se zaposli i nastavi norm.ž.	.000	p<0.01
	Da se zaposli i nastavi normalan život	3.50	Planira odlazak u inostr. < nastavi školovanje	.251	p>0.05
	Nastavi školovanje	3.00	Planira odlazak u inost. < osnuje porodicu-posveti se porodici	.000	p<0.01
	Osnuje porodicu-posveti se porodici	3.45	Osnuje porodicu < da se zaposli i nastavi normalan život	.801	p>0.05
	Da nastavi da se bavi kriminalom	3.41	Nastavi s krimin. <da se zaposli i nastavi norm.ž.	.945	p>0.05

Na koji način, odnosno, koja vrsta planova i očekivanja vezanih za period nakon isteka kazne i puštanja na slobodu, utiče na intenzitet doživljavanja deprivacije slobode, prikazano je u prethodnoj tabeli.

Poređenjem prosječnih vrijednosti intenziteta deprivacije slobode u odnosu na vrstu očekivanja, uočavamo da, deprivaciju slobode najintenzivnije doživljavaju oni osuđenici koji očekuju da će se, po izlasku ustanove, zaposliti i nastaviti da sa normalnim životom.

Značajnosti u pogledu razlika u intenzitetu deprivacije slobode u odnosu na očekivanja, dobijena su u dva slučaja.

U prvom slučaju, oni osuđenici koji planiraju odlazak u inostranstvo, imaju manji stepen deprivacije slobode, od onih osuđenika koji očekuju da se zaposle i nastave normalan život, nakon izlaska iz ustanove. Značajnost ove razlike, očituje se na nivou $p < 0.01$ ($f = .000$).

U dugom slučaju, uočavamo da manji intenzitet deprivacije slobode imaju oni osuđenici koji planiraju odlazak u inostranstvo, od onih osuđenika koji planiraju da osnuju porodicu ili se posvete porodice. I ova razlika, kao i prethodna, se očituje na nivou značajnosti $p < 0.01$ ($f = .000$).

Čini se da ove nalaze ne trebe posebno objašnjavati. Sasvim je logično da, oni koji imaju planove vezane za budućnost, imaju veću deprivaciju slobode od onih koji nemaju planove ili ništa ne očekuju po izlasku iz ustanove. Svakako, sa većim planovima i očekivanjima, koja uključuju planove kako na porodičnom, tako i na socijalnom nivou, npr. vezanim za zaposlenje ili nastavak školovanja, intenzivira se deprivacija slobode, tj. njen nedostatak se teže podnosi.

* * *

U tabeli br. 3. u kojoj su prikazani rezultati uticaja ispitivanih faktora, na pojedinačne oblike deprivacija, uočavamo da faktor vrsta krivičnog djela, utiče na deprivaciju nezavisnosti ($p < 0.05$, $\epsilon^2 = .140$).

Detaljnijom analizom koja je imala za cilj da utvrdi razlike u varijaciji intenziteta ove deprivacije polazeći od različitih kategorija krivičnih djela, dobijena je značajnost u samo jedno slučaju. Riječ je podatku da, deprivaciju nezavisnosti u manjem intenzitetu doživljavaju oni osuđenici koji su počinili krivično djelo protiv života i tijela, od onih osuđenika koji su izvršili krivično djelo protiv dostojanstva ličnosti i morala ($p < 0.05$). U pogledu međusobnih razlika intenziteta deprivacije nezavisnosti s obzirom na vrstu krivičnog djela, nisu dobijene značajne razlike ($p > 0.05$).

Međutim, ono što je vrlo važno napomenuti, kod ovih rezultata, jeste podatak da, u uzorku ispitivane osuđeničke populacije, procenat onih koji su izvršili krivično djelo protiv dostojanstva ličnosti i morala izuzetno mali, svega 2,8%, dok je onih koji su počinili krivično djelo protiv života i tijela 39,7%. Upravo zbog malog učešća prve kategorije osuđenika u uzorku ispitivane populacije, ne možemo donositi bilo kakve pouzdane zaključke o razlikama u nivoima njihove depriviranosti (jer rezultate intenziteta depriviranosti brojnije kategorije podređujemo i poredimo sa rezultatima one kategorije čije je učešće u ukupnom uzorku zanemarljivo).

* * *

Iako je Multivarijacionom analizom utvrđeno da varijabla *pogodnosti* i varijabla *uključenosti u obrazovni proces u Zavodu*

ostvaruje značajnost uticaja na generalnu depriviranost, na nivou vrijednosti $p < 0.05$ ($f = .038$ i $f = .031$), ta značajnost nije dobijena naknadnom analizom efekata faktora na pojedinačne oblike depriviranosti, a vrijednosti ε^2 su manje od 0.01.

Drugim riječima, ovi faktori imaju značajan, ali ipak nedovoljan uticaj na posmatrane varijable, odnosno, nemaju dovoljno jaku snagu da bi njihovim postojanjem mogao biti objašnjen jači ili slabiji intenzitet pojedinačnih oblika depriviranosti.

Par podataka dobijenih istraživanjem

Koliko je stepen depriviranosti autonomije prisutan i koliko zatvorski život, uniforme i gubitak ličnog identiteta i imena pogađa osuđena lica, govori i podatak iz sprovedenog istraživanja, u kojem su, od 141 osuđenika, čak njih 11,4% potpisalo na upitnike koji su popunjavali u istraživanju. Iako je u upitniku, bilo naglašeno da je istraživanje anonimno, te da nema potrebe za navođenjem bilo koje vrste ličnih podataka, pored imena, prezimena i nadimaka, osuđena lica su upisivala i svoje ostale lične podatke, kao što su matični broj, grad iz koga potiču i paviljon u koji su smješteni.

Zanimljiv se učinio i podatak da je svih 6,4% osuđenika osuđenih na 40 godina zatvora, koji su učestvovali u istraživanju, pored pitanja koje se odnosilo na vrstu krivičnog djela i način izvršenja krivičnog djela (sam ili u grupi) upisali i podatak da nisu izvršili krivično djelo za koje su osuđeni na

maksimalne kazne i da su nevini. Ovu vrstu komentara nije upisao ni jedan drugi osuđenik osuđen na manje zatvorske kazne. Negiranje izvršenja krivičnog djela, svakako nam dosta govori o tome da ovi osuđenici teško podnose činjenicu da će u zatvorskoj ustanovi boraviti veći dio svog života.

ZAKLJUČAK

Lišenje slobode, kao sankcija krivičnog prava, u sebi sadrži mnogo više od onoga što označava termin "lišavanje slobode". Samo lišavanje slobode nije jedina svrha ove sankcije, već njena najočiglednija i za osuđenike najdramatičnija posljedica. U momentu kada osuđeni prvi put uđe u zatvorsku ustanovu i kada mu budu predložena pravila ponašanja u njoj, njemu postaje sasvim jasno da je njegova dotadašnja sloboda sada potpuno ograničena i suštinski nepostojeća (Pavlović, 2009).

Lišenje slobode povlači za sobom i mnoga druga lišenja i nemogućnosti zadovoljenja brojnih potreba. Normativna regulisanost svake aktivnosti, propisan režim svakodnevnih obaveza, kao i gubitak sopstvenog identiteta, kroz jedoobrazne uniforme i identifikacione brojeve, samo je dio onoga što gubitak slobode i život u zatvorskoj ustanovi povlači za sobom. Negativne posledice izvršenja kazne zatvora, koje nastaju uslijed različitih oblika lišavanja ili ograničavanja u zadovoljenju potreba osuđenih lica, prisutne su od kada postoje i ustanove za izvršenje zatvorske kazne.

Sa evolucijom i razvojem same kazne zatvora, mjenjale su se i negativne posljedice, i svakako, dobijale različite forme, u zavisnosti, kako od trenutnih društvenih shvatanja svrhe kažnjavanja, do praktičnih implikacija ideja o konceptima izvršenja zatvorske kazne, regulisanih zakonskim i podzakonskim aktima, ali i ekonomskih mogućnosti društva i njegove angažovanosti za redukcijom njihovog obima i intenziteta. Najuočljivije negativne posljedice zatvorske kazne, a ujedno i najbolnije za osuđena lica, jesu upravo deprivacije, sadržane u deprivaciji slobode, deprivaciji materijalnih dobara i usluga, deprivaciji heteroseksualnih odnosa, autonomije i sigurnosti. Složenost i brojnost faktora koji utiču na njihovo javljanje, sa druge strane, otežavaju brojne empirijske napore ka njihovom dubljem shvatanju, analiziranju i naporima ka redukciji, ako ne već ka potpunom eliminisanju.

Istraživanju problema deprivacija, kao negativnih posledica zatvorske kazne, u ovom radu, pristupilo sa aspekta istraživanja i individualnih, ličnih, demografskih, sociopsiholoških, kriminoloških i penoloških karakteristika osuđenih, u težnji ka identifikovanju onih karakteristika koje mogu da imaju uticaja na kvalitativno i kvantitativno ispoljavanje deprivacija.

Kao zaključak, koji se formira na osnovu prikazanih rezultata istraživanja, jeste da karakteristike osuđenika, iz sfere demografskih, sociopsiholoških, kriminoloških i penoloških karakteristika, ostvaruju uticaj na intenzitet doživljavanja zatvorskih deprivacija, čime se potvrđuju polazne hipoteze bazirane na stavu da, deprivacije, koje su neminovni produkti zatvorske kazne i sveukupnih uslova njenog izvršenja, u

različitim intenzitetu doživljavaju osuđenici koji se razlikuju po svojim osnovnim demografskim, sociopsihološkim, kriminološkim i penološkim karakteristikama.

Ono što je uočeno kod izlaganja rezultata istraživanja i što je nužno napomenuti, jeste podatak, da od svih modaliteta deprivacija, posebno se izdvaja deprivacija slobode, kod koje postoji najmanji varijabilitet u pogledu doživljavanja njenog intenziteta s obzirom na različite karakteristike osuđenih lica. Deprivaciju slobode podjednako doživljavaju svi osuđenici, bez obzira na starost, zanimanje, bračni status, raniji boravak u zatvoru ili s obzirom na bilo koju drugu karakteristiku po kojoj se razlikuje osuđenička populacija. Jedina karakteristika, odnosno, faktor koji pravi razliku u intenzitetu njenog doživljavanja, jesu očekivanja osuđenika vezana za period nakon isteka kazne i puštanja na slobodu. Svejedno je ko je u zatvoru koliko dugo, zbog čega, posjećuje li ga porodica ili koje zanimanje je imao prije dolaska u zatvor, gubitak slobode teško pada podjednako svim osuđenicima, s jedinom razlikom što je još teže podnose oni koji očekuju da će, nakon isteka kazne, se vratiti u svoju socijalnu sredinu, zaposliti i nastaviti sa normalni životom, ili drugim riječima, životom u skladu sa zakonom i propisanim normama. Gubitak slobode jedino manje pogađa one osuđenike, koji ne prave planove za svoju budućnost i od nje ne očekuju ništa.

Nužno se nameće pitanje, da li je kazna zatvora toliko surova ili drugim riječima, da li su uslovi njenog izvršenja zaista toliko deprivirajući, da mogu da dovedu osuđeno lice u takvo stanje, u kojem on ne želi da razmišlja o svojoj

budućnosti, niti da pravi planove kojima će se posvetiti nakon isteka kazne? Da li su njihova očekivanja toliko skromna, ili je nerazmišljanje o budućnosti samo jedan od načina na koji se osuđeno lice suočava sa svojom kaznom?

Kazna zatvora sama po sebi izaziva različite posledice po fizičko i psihičko zdravlje osuđenih lica, a ekstremni i deprivirajući uslovi i siromaštvo u ekonomskoj sferi koje se reflektuje na svim poljima, od materijalnih uslova, stručnih kadrova i oskudog tretmana, do smještaja, ishrane i zdravstvene brige, nužno prizvodi pitanje da li je ona uopšte dobro sredstvo koje može pomoći da one koji su prešli zakonske norme, učini boljim članovima društva?

Najvažniji rezultati istraživanja ukazuju na podatak da su u pogledu obrazovnog nivoa, u uzorku ispitivane osuđeničke populacije, druge po zastupljenosti kategorije osuđenika koje imaju nepotpunu srednju školu i nepotpunu osnovnu školu. Ovi zabrinjavajući podaci svakako su pokazatelj neophodnosti ulaganja u programe obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja osuđenih u zatvorskim ustanovama. Završetak propuštenog osnovnoškolskog obrazovanja, kao i sticanje kvalifikacija, ali i prekvalifikacija i dokvalifikacija, omogućava osuđenim lakšu socijalnu reintegraciju i uključivanje u prosocijalne tokove na slobodi.

Positivni efekti obrazovnih tretmanskih procesa potvrđeni su brojnim istraživanjima: obrazovanje u zatvoru utiče na redukciju rizika od recidivizma (Harer, 1994, 1995; Cecil et al., 2000; Hull, Forrester, Brown, Jobe & McCullen, 2000; Steurer

& Smith, 2003; Davis, Bozick, Steel, et al, 2013; Wilson, Gallagher & Mackenzie, 2000). Rezultati pozitivnog djelovanja obrazovnog procesa i stručnog osposobljavanja su višestruki i ne ogledaju se samo u smanjenju rizika od recidivizma, povećanju obrazovnog nivoa i mogućnosti za pronalaženje posla nakon izlaska iz ustanove, već i u poboljšanju ponašanja u samoj ustanovi, koji se ogleda u smanjenom broju disciplinskih prestupa (PSP: Why Prison Education, 2008). Smanjenje nasilja i opšte poboljšanje zatvorske discipline, su takođe rezultat uključenosti osuđenika u ove procese (Correctional Association of New York, 2009). S druge strane, bolja profesionalna osposobljenost, omogućava i lakše uključivanje u radne procese van ustanove, što je ipak značajan korak dalje od dotadašnje kriminalne karijere. Imajući u vidu i podatak da većina ispitanih osuđenika planira da se zaposli i nastavi normalan život po isteku kazne, naglašava se važnost pružanja adekvatne postpenalne pomoći i zaštite, koja čini se, predstavlja najslabiju kariku lanca izvršenja zatvorske kazne i reintegracije.

Zašto ne iskoristiti boravak osuđenog u ustanovi na adekvatan način, koji podrazumjeva njegovo uključivanje u obrazovni proces ili radni proces, u slučaju da osuđeni posjeduje stručne kvalifikacije, čime će mu biti olakšana i socijalna reintegracija i bolje snalaženje na tržištu rada na slobodi? I upravo rezultati brojnih studija ukazuju na podatak da pronalaženje zaposlenja nakon zatvorske kazne, smanjuje rizik od recidivizma, tj. da ono predstavlja snažan protektivni faktor (Cronin, 2011).

Brojne organizacije u evropskim zemljama realizuju raznovrsne programe pomoći usmjerenim ka osuđenim licima. *Irish Penal Reform Trust* (1994) u Irskoj, je jedna od njih, a sprovela je na desetine programa koji su usmjereni ka osuđeničkoj populaciji, sa ciljem pružanja adekvatne pomoći osuđenim i njihovoj što boljoj socijalnoj reintegraciji. Polaze od činjenice da zatvor proizvodi duboke negativne društvene uticaje na porodicu zatvorenika i njegovu širu i užu društvenu zajednicu. Gubljenje kontakta sa porodicom, gubitak dotadašnjeg zaposlenja, gubitak socijalnih veza i usluga, čak i na kratak vremenski period, ima dugoročne negativne efekte. S toga, ova organizacija je usmjerena, između ostalog i ka realizovanju programa koji omogućavaju odgovarajuće pripreme za puštanje na slobodu, pružajući podršku i pomoć za uspješan povratak osuđenika njihovim porodicama, zajednici i širem društvu. Dva elementa uspješne socijalne reintegracije se posebno naglašavaju, a to su: pripreme osuđenog u toku samog izvršenja kazne i koordinisana podrška nakon puštanja na slobodu. Priprema za puštanje dok je osuđeni još u zatvoru usmjerena je na osposobljavanje zatvorenika u pogledu osnovnih vještina (kao što su radne sposobnosti), ali takođe obuhvata izgradnju veza sa porodicom zatvorenika i / ili zajednicom izvan zatvorskog okruženja, na primjer kroz učestalije/vanredne izlaske i posjete. Ovaj program naglašava značaj podrške za uspješnu socijalnu reintegraciju i koordinira ne samo sa potencijalnim poslodavcima u pogledu budućeg radnog angažovanja bivšeg osuđenika, već i sa odgovarajućim službama u zajednici, kao što su npr. zdravstvene

službe ili grupe za podršku bivšim zavisnicima od psihoaktivnih supstanci itd.

Nažalost, u našoj zemlji se ne sprovodi ni jedan program koji je usmjeren ka pomoći osuđenim licima u toku njihovog boravka u ustanovi ali i u periodu nakon izlaska iz ustanove⁴³. Svakako, pomenuti programi daju dugoročne, pozitivne efekte, koji stimulativno djeluju i na smanjenje nivoa depriviranosti osuđenih u samoj ustanovi. Češće posjete porodice, intenziviranje kontakata ili pružanje stručne pomoći u slučajevima narušenih porodičnih veza, svakako ima pozitivne efekte na osuđeno lice. S druge strane, adekvatna pomoć nakon izlaska iz ustanove, od velike je koristi kako osuđenom licu tako i njegovoj porodici, jer se upravo u tom periodu suočavaju sa brojnim poteškoćama, od toga da se osuđeno lice vratilo u sredinu u kojoj nije bio duži period, do različitih reakcija, odbacivanja i osude socijalne sredine, do poteškoća u pronalasku posla i dr. Upravo zato postojanje adekvatne pomoći u tom periodu, je od ključnog značaja za uspješnu socijalnu reintegraciju osuđenog i njegovo uključivanje u prosocijalne tokove na slobodi.

Osnaživanje porodice, intenziviranje kontakata osuđenog lica sa članovima porodice, kao i pružanje pomoći porodici osuđenog lica, predstavljaju ono područje na koje mora biti

⁴³ Svjetska penološka praksa obiluje brojnim prikladnim programima koji se sprovode u okviru tretmana, sa ciljem ublažavanja negativnih posljedica dugogodišnje izolacije u zatvorskim uslovima. Tipičan primjer predstavlja program posjete i podrške zatvorenicima (*Prisoner Visitation and Support Program-PSV*) usmjeren posebno ka kategoriji onih osuđenika koji nemaju redovne posjete od strane porodice ili su izgubili kontakt sa porodicom, onim kojim su osuđeni na dugogodišnje kazne i kojima nema ko doći u posjetu. Detaljnije na: <http://www.prisonervisitation.org/>

usmjerena veća pažnja, jer upravo porodični faktori (posmatrani kroz odnos osuđenog lica sa porodicom, kvalitet tog odnosa, intenzitet, kao i materijalni položaj porodice) predstavljaju jako polje na koje se može pozitivno uticati i koje, sa druge strane, može omogućiti osuđenom licu, ne samo da lakše podnosi zatvorske deprivacije, već i da njegova kasnija socijalna reintegracija i povratak u porodicu budu uspješnija.

Još jedan problem u sistemu izvršenja zavodskih sankcija, predstavlja veliki broj osuđenih koji su zavisnici od psihoaktivnih supstanci. Da situacija bude još alarmantnija, osim nepostojanja obaveznog testiranja na psihoaktivne supstance prilikom dolaska u ustanovu (ne vrši se ni evidencija zavisnika), ne realizuju se ni posebni programi odvikavanja i eliminacije zavisnosti. Realizacija brojnih i raznovrsnih programa eliminacije, supstitucije i odvikavanja osuđenih od zavisnosti od psihoaktivnih supstanci, koji daju pozitivne rezultate, potvrđena je u praksi brojnih evropskih kaznenih sistema. Postojanje dva "odjeljenja bez droge" i supstituciona metadonska terapija već registrovanih zavisnika, predstavlja jedini oblik tretmana prema osuđenim zavisnicima od psihoaktivnih supstanci, što svakako nije dovoljno za redukciju i eliminaciju ovog problema.

Čini se da nije preoštro zaključiti da su oskudan tretman i nedostatak adekvatnog postpenalnog tretmana, slabe karike dugog lanca izvršenja institucionalnih sankcija, koje treba da se završe uspješnom socijalnom reintegracijom, a ne, nažalost, sve većom stopom recidivizma.

LITERATURA

1. Atanacković, D. (1988). Penologija. Naučna knjiga, Beograd.
2. Beogradski centar za ljudska prava-*Međunarodni dokumenti*,
http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=74&Itemid=89
3. Blakey, D. (2008). *Disrupting the Supply of Illicit drugs into prisons*, A report for the Director general of National Offender Management Service
<http://www.justice.gov.uk/docs/blakey-report-disrupting.pdf>
4. Bonta, J. & Gendreau, P. (1990). *Reexamining the cruel and unusual punishment of prison life*. In Flanagan, T. (Ed.), Long-term imprisonment: Policy, science and correctional practice (pp. 75-94). London: Sage Publications

5. Bošković, M. Radoman, M., (2002). *Penologija*, Pravni fakultet Novi Sad
6. Cecil, D., Drapkin, D.A., MacKenzie, D.L., & Hickman, L.J. (2000). The Effectiveness of Adult Basic Education and Life-Skills Programs in Reducing Recidivism: A Review and Assesemnt of the Research, *Journal of Correctional Education*, vol.51(2): 207-226
7. Clemmer, D. (1958). *The Prison Community*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
8. *Convention Against Torture and Other Cruel, Unhuman or Degrading Treatment or Punishment*, <http://www.umn.edu/humanrts/instreet/h2catoc.htm>
9. Davis, L. Bozick, J. Steele, L. Saunders J. and Miles, J. (2013). *Evaluating the effectiveness of Correctional Education: A Meta Analysis of programs that Provide Education to Incarceration Adults*, www.rand.org/pubs/research_reports
10. De Viggiani, N. (2007). Unhealthy prisons: exploring structural determinants of prison health, School of Health, Community and Policy Studies, University of the West of England, *Sociology of Health & Illness*. Vol. 29 No.1, pp.115-135. <http://www.hszi.gr.de/~wirsing/ASH%20Sozialmedizin09/ABPapersPDF/PrisonHealth07%20Kopie.pdf>
11. Donaldson, S. (1990). *Prisons, jails, and reformatories* [On-line]. Available:

<http://www.ai.mit.edu/people/ellens/SPR/docs/prison-sex.html>

12. *Education and Training in the Correctional Services "Another Spring"* (2004). Norwegian Ministry of Education and Research, Raport No. 27 (2004-2005)
13. Eigenberg, M.H. (1992). Homosexuality in male prisons: Demonstrating the need for a social constructionist approach, *Criminal Justice Review*. Vol.17.No 2. College of Public and Urban Affairs Georgia State University
<http://www.wcl.american.edu/nic/resources/3.%20Homosexuality%20in%20Male%20Prisons%20%20Demonstrating%20the%20Need%20for%20a%20Social%20Constructionist%20Approach.pdf?rd=1>
14. Feucht, T.E., Keyser, A. (1999). Reducing Drug Use in Prisons: Pennsylvania's Approach, *National Institute of Justice Journal*. October 1999.
<http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/jr000241c.pdf>
15. Flanagan, T. J. (1980). The pains of long-term imprisonment, *British Journal of Criminology*, 20,148-156.
16. *Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje zavodskih sankcija* (2007). Ministarstvo pravde Republike Srbije.
17. *Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje zavodskih sankcija* (2008). Ministarstvo pravde Republike Srbije.

18. *Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje zavodskih sankcija* (2009). Ministarstvo pravde Republike Srbije.
19. *Godišnji Izveštaj o radu Uprave za izvršenje zavodskih sankcija* (2012). Ministarstvo pravde Republike Srbije.
20. Goffman, E. (1961). *Asylums*. Harmondsworth: Penguin Books
21. Greenberg, E., Dunleavy, E., and Kutner, M. (2007). *Literacy Behind Bars: Results from the 2003 National Assessment of Adult Literacy Prison Survey (NCES 2007-473)*. U.S. Department of Education, Institute of Education Sciences, National Center for Education Statistics.
22. Harer, M.D., (1995). *Prison Education Program Participation and Recidivism: A test of the Normalization Hypothesis*. Washington, DC: Federal Bureau Of Prisons, Office Reserch and Evaluation
23. Harer, M. D., (1994) *Recidivism Among federal prison releases in 1987: A preliminary report*. Washington DC:Federal Bureau of Prison;
24. *Health in Prisons: Realising the Right to Health*, Penal Reform International Briefing, no2. (pg.2)
www.penalreform.org
25. Howard, J. (1999). *Effects of long term incarceration*, John Howard Society of Alberta
www.johnhoward.ab.ca/PUB/PDF/C35.pdf
26. Hull, K., Forrester, S., Brown, J., Jobe, D., McCullen, C. (2000). *Analisis of Recidivism Rates for Paticipants of the*

Academy/Vocational/Transition Programs Offered by the Virginia Department of Correctional Education. *Journal of Correctional Education*. Vol.51(2), P. 256-261

27. Ignjatović, Đ., Ljubičić, M. (2011). *Žene i zatvor: opšta pitanja i studija slučaja*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, LIX, 1/201 www.ius.ac.rs/Anali/A2011-1/Anali2011-1str.055-079.pdf
28. Ilić, Z., Jovanić, G. (2009). Kriminalitet i zavodske sankcije-stvarne i prividne posledice kaznene politike u Srbiji, Zbornik Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju "*Istraživanja u specijalnoj pedagogiji*". 287-304.
29. *International Centre for Prison Studies*, King's Kollege, London.
http://www.kcl.ac.uk/depsta/rel/icps/worldbrief/highest_to_lowest_rates.php
30. Irish Penal Reform Trust, (1994). *Reintegration of Offenders* www.iprt.ie
31. Jašović, Ž. (2000). *Penološka andragogija*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
32. Jiang, S., Fisher-Giorlando, M. (2002). Inmate Misconduct: A test of the Deprivation, Importation, and Situational Models, *The Prison Journal*. 2002 P.82:335
<http://tpj.sagepub.com/content/82/3/335>
33. Jiang, S., Winfree, T.L. (2006). Social Support, Gender and Inmate Adjustment to Prison Life, *The Prison*

Journal. Vol 86. No.1 (32-55)

www.sagepub.com/stohrstudy/articles/os/Jiang.pdf

34. Jovanić, G. (2007). *Negativne posledice izvršenja kazne zatvora*, Magistarska teza odbranjena na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
35. Jovanić, G. (2010). Potrebe za tretmanom i njegova realizacija u penitensijarnim uslovima, U: Žunić-Pavlović, V. i Kovačević-Lepojević, M. (Ur.) *Prevenција i tretman poremećaja ponašanja*, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 257-277. Beograd.
36. Jovanić, G., Žunić-Pavlović, V. (2006). Savremene forme obrazovanja odraslih osuđenih lica, *Beogradska defektološka škola*. Vol. XII, br.3. 143-152.
37. Jovašević, D, Stevanović, Z. (2007). *Pravni aspekti izvršenja krivičnih sankcija*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
38. *Kako žive žene u zatvorima?* Centar za civilno vojne odnose, Beograd
www.ccmr_bg.org/Rec+strucnjaka/4018/kako+zive+zene+u+zatvorima%3F.shtml
39. Knežić, B. (2001). *Obrazovanje i resocijalizacija: metode merenja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
40. Knežić, B. (2011). Zatvorska kazna, represija i /ili resocijalizacija? U: Kron, L. Knežić, B., (Ur.) *Kriminal i*

državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti, perspektive. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 327-339. Beograd.

41. Krstić, M., Terzić, Z., Knežević, T., Ivanović, I., Bjelić, I. (2008). Rizični oblici ponašanja i faktori rizika na HIV među zatvorenicima u Republici Srbiji, *Glasnik Zavoda za zaštitu zdravlja Srbije*. Vol.80. br.3.(19-22).
42. Kupčević Mladenović, R. (1972). *Osnovi penologije*, Svjetlost, Sarajevo.
43. *Međunarodna konvencija protiv mučenja i drugih svirepih, nehumanih ili ponižavajućih kazni ili potupaka*, http://www.bgcentar.org.rs/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=74&Itemid=89
44. Milovanović, J. (2010). *Leglo side u punim zatvorima*, www.srpskacafe.com/planeta/17797.html
45. Ministarstvo pravde, *Statistički podaci-2009*, www.uizs.mpravde.gov.rs/lt/articles/statistika
46. Mitić, S., Jonić, Z., (1979). Duge kazne i postpenalna zaštita, IV Penološko savjetovanje: *Postpenalni tretman osuđenih lica i postinstitucionalni tretman maloletnika kojima je izrečena vaspitna mera upućivanja u VP dom* (29-49), Požarevac.
47. Moris, T., Morris, P. (1963). *Pentoville-A sociological Study of a English Prison*, Routledge and Kegan Paul, London.

48. Mršević, Z. (1995). *Žene u zatvoru*, Centar za ženske studije Beograd,
[www.zenskestudije.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=1478/temid=41](http://www.zenskestudije.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=1478&temid=41)
49. Nikolić Ristanović, V. (2000). *Od žrtve do zatvorenice*, Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
50. Nikolić, Z. (2000). *Kriminologija sa socijalnom patologijom*, Narodna knjiga Alfa, Beograd.
51. Nikolić, Z. (2008). Prenaseljenost srpskih zatvora-problemi i moguće posledice, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1-2/2008 (225-263).
52. Nikolić, Z. (2009). *Savremena penologija-studija kazni i kažnjavanja*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
53. Nikolić, Z., Kron, L. (2011). *Totalne ustanove i deprivacije. Knjiga o čoveku u nevolji*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
54. Nikolić-Ristanović, V. (1998). Gde su granice kažnjavanja? *Temida*. Br.1. god.1. str.5-9. Viktimološko društvo Srbije i Evropski pokret u Srbiji.
55. Pavlović, M. (2006). Prekobrajnost zatvorske populacije, Zbornik radova Udruženja Kopaoničke škole prirodnog prava, *Pravni život*, br.9. tom I, tematski broj »Pravo i humana budućnost« 927-938

56. Pavlović, M. (2008). Specifični problemi zatvorske populacije zaražene HIV virusom, *Časopis udruženja pravnika Srbije za pravnu teoriju i praksu Pravni život*. Beograd, knjiga 519, (833-843) br.9/2008.
57. Pavlović, M. (2009). Ključni problemi srpskog sistema izvršenja zavodskih sankcija, Zbornik radova udruženja Kopaoničke škole prirodnog prava, *Pravni život*. Tematski broj »Pravo i vreme«, Br.10/2009, 765-777
58. Pogrebin, M.R., Dodge, M. (2001). Women account of their prison experiences. A retrospective view of their subjective realites, *Journal of Criminal Justice*.Vol.29.531:541
59. *Pravilnik o disciplinskim prestupima, merama i postupku prema osuđenim licima*, Službeni Glasnik Republike Srbije br.59/2006
60. *Pravilniku o kućnom redu u kazneno-popravnim zavodima i okružnim zatvorima*. Službeni glasnik RS., br. 27. 2006.
61. Prison Studies Project (2008). *Why Prison Education?* www.prosinstitudiesproject.org
62. *Prisoner Visitation and Support Program-PSV*, <http://www.prisonervisitation.org/>
63. Radovanović, D. (1988). *Svojstva osuđenika i zatvorski tretman*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

64. Radovanović, D. (1992). *Čovek i zatvor-studija integrisanosti u zatvornički društveni sistem*, Prometej i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
65. *Report to the Goverment of Serbia and Montenegro on the visit to Serbia and Montenegro carried out by the European Committe for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT)*. <http://www.cpt.coe.int/en/states/scg.htm>
66. Sabbath M. J., Cowles, E. L. (1992). *Problems associated with long term incarceration*. Forum on Corrections Research, 4(2), 9-11.
67. Santos, M. (1995). *Facing long-term imprisonment*. In Flanagan, T. J.(Ed.), *Long-term imprisonment: Policy, science and correctional practice* (36-40) London: Sage Publications.
68. Slotboom, A.M., Kruttschnitt, C., Bijleveld, C., (2011). *Psihological Well-being of Incarcerated Women in Natherlands: Importation or deprivation? Punishment & Society*. 13:173.
<http://pun.sagepub.com/content/13/2/176>
69. Soković, S. (2002). *Zaštita i ograničavanje prava osuđenih lica*, *Pravni život*. Br. 9/2002, str.527-541.
70. Soković, S. (2006). *Novo kazneno zakonodavstvo i međunarodni standardi-zabrana torture, mučenja, nehumani i ponižavajući postupci i kažnjavanja*,U:

- Radovanović, D (Ur.) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova, 561-581. Beograd
71. Soković, S. (2008). *Izvršenje krivičnih sankcija*, Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu i javno preduzeće Službeni glasnik, Beograd, Kragujevac.
72. Špadijer Džinić, J. (1973). *Zatvoreničko društvo*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
73. Špadijer Džinić, J., Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2009). Žena u zatvoru-deprivacije zatvoreničkog života, *Sociologija*, Vol 51. br.3, (225-247). Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Filozofski fakultet- Institut za sociološka istraživanja.
74. *Standarads for Health Services in Prisons (2003)*
http://www.ncch.org/pubs/pubs_catalog.html#14
75. *Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners*, Adopted by the First United nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held at Geneva in 1955, and approved by the Economic and Social Council by its resolutin 663 C (XXIV) of 31 July 1957 and 2076 (LXII) of 13 May 1977,
http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/h_comp34.htm

76. *Stanje ljudskih prava u zatvorima-KPZ za žene Požarevac* (2011). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji www.helsinki.org.rs/serbian/doc/zatvori-zene.pdf
77. Steurer, S.J. & Smith, L.G. (2003). *Education Reduces Crime: Three-State Recidivism Study Executive Summary*, Correctional Education Association. www.ceanational.org/PDFs/EdReducesCrime.pdf (pristup: 21.10.2103)
78. Stevanović, Z. (2008). *Otvoreni zatvori*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
79. Stevanović, Z. (2012). *Zatvorski sistemi u svetu*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. Beograd.
80. Stojanovski, J., Stojanović, M., Petrović, B. (2007). *Mentalno zdravlje i HIV/AIDS u Srbiji, Kvalitativna studija o problemima mentalnog zdravlja osoba koje žive sa HIV-om*, GIP Ekspertski centar za mentalno zdravlje i HIV/AIDS u Srbiji. www.ian.org.rs/sida/publikacije/mentalno%20ozdravlje%20i%20HIVAIDS.pdf.
81. Stöver, H., I.I., Michels, (2010). Drug use and opioid substitution treatment for prisoners, *Harm Reduction Journal*, (7-17) <http://www.harmreductionjournal.com/content/pdf/1477-7517-7-17.pdf>

82. *Strategija za smanjenje preopterećenosti smještajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji u periodu od 2010. do 2015. godine.* Službeni glasnik Rs", broj 53/2010 i 65/2011
83. Sykes, G. (1958). *The Society of Captives: a Study of a Maximum Security Prison.* New Jersey: Princeton University Press.
84. Veković, V. (2006). Kažnjavanje mučitelja-evropski standardi (Stanje u Srbiji i perspektive) Zbornik radova Udruženja Kopaoničke škole prirodnog prava, *Časopis udruženja pravnika Srbije za pravnu teoriju i praksu Pravni život.* Knjiga 501, br. 9/2006.
85. Vučinić, B., Radovanović, D., Kron, L. (1993). O nekim posebnim okolnostima naučnog istraživanja u totalnim ustanovama, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, (str.93-102), Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
86. Wilson D., Gallagher, C. A., and Mackenzie, D. L., (2000). A meta-analysis of corrections-based education, vocation, and work programs for adult offenders. *Journal of Research on Crime and Delinquency.* Vol. 37(4), 347-368.
87. *Women in Prison, Survey of State Prison Inmates* (1991). Bureau of Justice Statistics,
<http://bjs.ojp.usdoj.gov/content/pub/pdf/WOPRIS.PDF>

88. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srbije, Službeni Glasnik Republike Srbije br. 85/05; 72/2009; 31/2011.
89. Zakonom o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona, Službeni Glasnik Republike Srbije, br.121/12.
90. Zamble, E., Porporino, F. J. (1988). *Coping, behaviour and adaptation in prison inmates*. NewYork: Springer-Verlag.
91. Zingraff, M. T. (1975). Prisonization as an inhibitor of effective re-socialization. *Criminology*. Vol. 13, 366-381.
92. Zvonarević, M. (1957). O problemu disciplinskih kazni u kazneno-popravnim domovima, *Narodna milicija*, god. X. br.3. Beograd.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.81(497.11)

343.261-052(497.11)

316.344.7-058.56(497.11)

ИЛИЈИЋ, Љепосава, 1981-
Osuđeni i deprivacije : uticaj
karakteristika ličnosti na intenzitet
doživljavanja zatvorskih deprivacija /
Ljeposava Ilijić. - Beograd : Institut za
kriminološka i sociološka istraživanja, 2014
(Beograd : Zuhra Simić). - 264 str. : graf.
prikazi ; 21 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske
reference uz tekst. - Bibliografija: str.
251-264.

ISBN 978-86-83287-75-8

a) Казна затвора - Извршење - Истраживање
- Србија b) Осуђеници - Личност -
Истраживање - Србија
COBISS.SR-ID 206962700